

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- KUKORELLY ENDRE prózái 691
FORGÁCH ANDRÁS: Az angyalarcú kígyó 696
LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR versei 716
LUGOSI LUGO LÁSZLÓ: Szén (*Kísérősorok egy sorozathoz*) 721
MÚJDRICZA PÉTER: A mag (*Lugosi Lugo László bányaképeiről*) 723
MARNO JÁNOS verse 726

*

- VISKY ANDRÁS verse 728
KÖRÖSI ZOLTÁN: A tárt szárnyú lepke (*regény, V.*) 730
GÉCZI JÁNOS versei 746
NAGY IMRE: Bertók László – „Ím, itt, leghátul, legelől”
(*Beszélgetés és tanulmány*) 748
BERTA PÉTER versei 767
RICHARD RORTY: Relativizmus: megtalálni és létrehozni 769
WEISS JÁNOS: Költészet és filozófia (*Egy diskurzus körvonalai*) 780
VIDOVSKY LÁSZLÓ: Zene és elektronika
(*Weber Kristóf interjúja*) 788

*

- NYÁRY KRISZTIÁN: A deKON csinosodása (*A FANNI
hagyományai című gyűjteményről*) 792
MIKOLA GYÖNGYI: Egy elrajzolt portré (*Mikó Krisztina
monográfiája Halász Gáborról*) 798

1995

SZEPTEMBER

KÉPEK

LUGOSI LUGO LÁSZLÓ fényképei 720, 722, 725, 745, 797, 802

*Folyóiratunk 1995-ben a Baranya Megyei Közgyűlés
szépirodalmi havilapjaként,
a József Attila Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és
a Soros Alapítvány
támogatásával jelenik meg.*

---

*A Jelenkor az újságospavilonokon kívül
a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható*

Pécssett

Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a.
Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8.
Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21.
Seneca Könyvesbolt, Rákóczi út 39/a.
Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25.
Széchenyi téri könyvespavilon

Vidéken

Sík Sándor Könyvesbolt, Szeged, Oskola u. 27.
SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Debrecen,
Kossuth Lajos Tudományegyetem
Ady Endre könyvesbolt, Debrecen, Piac u. 26.
Lícium Könyvesbolt, Debrecen, Kálvin tér 2/c.
Batthyány Könyvesbolt, Szombathely, Petőfi út 41.

Budapesten

Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6.
Stúdium Könyvesbolt, V., Váci u. 22.
Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6.
Írók Boltja, VI., Andrássy út 45.

<http://www.jppte.hu/pecs/jelenkor/>

70,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XXXVIII. ÉVFOLYAM

9. SZÁM

Főszerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

Szerkesztők
ÁGOSTON ZOLTÁN, MEDVE A. ZOLTÁN

Szerkesztőségi munkatárs
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
SZUNDY ZOLTÁNNÉ

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYŐZŐ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BALLA ZSÓFIA, BERTÓK LÁSZLÓ,
CSORDÁS GÁBOR, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

A Baranya Megyei Közgyűlés lapja.
Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.
A Jelenkor megbízásából kiadja a Jelenkor Kiadó Kft.
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon és telefax: 72/336-803),
a Nemzeti Kulturális Alap és a József Attila Alapítvány támogatásával.
Felelős kiadó: Csordás Gábor.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint a Jelenkor Kiadó Kft.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) – 1900 Budapest,
Lehel u. 10/A – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy postautalványon a Kiadó címén.
Előfizetési díj egy évre belföldre: 770,- Ft, külföldre: 1800,- Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés és a tördelés a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Folyóiratnál készült.
Nyomtatta Molnár Csaba nyomdája, Pécsen.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

KIÁLLÍTÁSOK. A budapesti Dorottya Galériában augusztus 17. és szeptember 9. között volt látható *Lencsés Ida* kiállítása. Ugyanitt szeptember 14-től október 7-ig az indiai *Vivan Sundaram* installációja tekinthető meg. – Az Ernst Múzeum augusztus 25. és október 22. között Lossonczy Tamás kiállításának ad otthont. – A Múcsarnokban szeptember 5. és október 1. között a *Pittura/Immedia* című, a kilencvenes évek „medializált és kontextualizált vizualitás közötti” festészetét bemutató, *Peter Weibel* válogatta kiállítás látható; ugyanott szeptember 6-tól október 7-ig a kortárs litván művészetet bemutató válogatás tekinthető meg. Szeptember 7-én nyílik és október 8-ig látható a Múcsarnokban a Samu Géza-emlékkiállítás, szeptember 8. és október 15. között pedig *Kovács Attila* festőművész munkáit tekinthetik meg az érdeklődők. – A győri Városi Művészeti Múzeumban szeptember 18-ig látható az a kiállítás, mely *Borsos Miklós* 77 grafikáját mutatja be; a kiállítás anyaga a Dunakönyv Kiadó ez alkalomra megjelentetett albumában is hozzáférhető. – Szeptember 24-ig még látható a Szépművészeti Múzeumban *Bernard Schultze* Nagy formátum című kiállítása. – A Kassák Múzeum *Ország Lili* kollázsait bemutató tárlata szeptember 17-ig tart nyitva.

KORTÁRS MAGYAR FOTOGRAFIA '95 címmel rendez találkozót a Mecseki Fotóklub szeptember 15-17-én, Pécsen. A rendezők célja az, hogy előadásokkal, vitákkal, szakmai találkozók, a város legjelentősebb kiállítóhelyein egyidőben rendezendő egyéni és csoport-

os kiállításokkal, az utcákon zajló bemutatókkal lehetővé tegye a hazai fotográfusok, szakírók, esztéták, művészettörténészek számára az egymással és a közönséggel való eszmecsere. A tervezett kiállításokból: a Vasarely Múzeumban *Barta Zsolt-Péter*, *Kerekes Gábor*, *Kovács Melinda* és *Szilágyi Lenke*, a Pécsi Kisgalériában *Szilasi Gábor*, a Művészetek Házában *Lugosi Lugo László*, a Nevelők Házában a Mecseki Fotóklub, a Parti Galériában *Körtvélyesi László*, *Pinchehelyi Sándor* és *Pál Zoltán* kiállításai tekinthetők meg. A kiállításokhoz kapcsolódó programok: szeptember 15-én a megnyitó után és 16-án délután beszélgetésre kerül sor a kiállítók, a szakma képviselői, esztéták, művészettörténészek és a nagyközönség bevonásával a Művészetek Házában. A találkozók lehetséges témáiból: az adott és a fikció a fotóban; a modern művészet általános tendenciái és a fotográfia; manipuláció és fotó; a képzőművészet és a fotózás kapcsolata. – E számunk képanyaga, a *Lugosi Lugo László* bányaképsorozatából kiválasztott hét felvétel, illetve a hozzájuk kapcsolódó két írás is a szeptember közepi pécsi eseményekhez kapcsolódik.

*

ÚJRA JELENKOR-CSÜTÖRTÖK BUDAPESTEN. Három hónapnyi szünet után, szeptemberben újra a szokásos rend szerint, tehát a hó utolsó csütörtökén, 15 és 18 óra között a budapesti Írók Boltja teázójában várják a folyóirat és a kiadó ügyes-bajos dolgai iránt érdeklődő olvasókat, barátait, a Jelenkor korábbi és leendő szerzőit a folyóirat szerkesztői és a kiadó munkatársai.

FELHÍVÁS MŰFORDÍTÓHÁZRA

A József Attila Kör (JAK) 1995. április 15-én létrehozta a Magyar Fordítóház Alapítványt (MFA). Az Alapítvány feladata, hogy nyugat-európai minták alapján, régiókban egyetlenként működtesse a Magyar Fordítóházat, amely Balatonfüreden, a MAK, illetve a MAOE tulajdonában lévő, 6 szobás, felújítás alatt álló Lipták-villában kap helyet. A Magyar Fordítóházban az MFA ösztöndíjasai magyar nyelvi közegben, ideális munkakörülményeket élvezve (lakószoba, könyvtár, technikai felszerelés), a szerzővel való konzultálás lehetőségét kihasználva tolmácsolhatják anyanyelvükre a magyar irodalmat.

A Magyar Fordítóház Alapítvány szellemi fővédnöke Göncz Árpád köztársasági elnök. A fordítóház anyagi bázisát a MFA a kulturális kormányzat, a balatonfüredi önkormányzat, ezenkívül alapítványok, cégek, bankok és magánszemélyek segítségével próbálja megteremteni, és számít a külföldiek anyagi hozzájárulására is.

A támogatásokat örömmel fogadjuk a következők számlára: Kereskedelmi Bank Rt. 216–35–449. A felajánlott összeg az adóalapból leírható. Támogatóink rendszeres tájékoztatást kapnak majd a program állásáról, és nevüket természetesen feltüntetjük kiadványainkban.

Rácz Péter
a MFA elnöke

Károlyi Csaba
a JAK elnöke

Lator László
a MFA kurátora

Géher István
a MFA kurátora

KUKORELLY ENDRE

Imergencia¹

Magyar-portugál iratok

Leve, breve, suave²
(Fernando Pessoa)

Olyan nyelven beszélnek, olyan a nyelvük, zenélés, ülnek egy asztal körül és zenélnek. Néha abbahagyják, mert röhögnek valamin. Látszik a foga sárgája az egyiknek. Nem egyéb. *Estou para me casar.*³

*Isso nao nem passa de um boato.*⁴

Telefonon beszéltem vele erről a témáról.⁵ *Amuou*⁶ egy kicsit. Nem nagyon. Duzogtunk. *Amuam.*⁷ Olyan ez a nyelv, mintha egy barlangból süvörögne ki a szél. Sss, uu. Legyen az egy u alakú barlang. *Faca como quiser, eu nao caso com ele.*⁸ Csináljak, amit akarok, de ő nem jön.

*

*Vamos apanhar ar no jardim.*⁹
Miért?

*

Mindkét lány sétálni ment.¹⁰ *Por causa da epidemia*, vagy valami miatt, *ficaram de quarentena.*¹¹ *O assunto está morto e enterrado.*¹²

*

*Ontem vi os preparativos dum*¹³ baszás.
*O que?*¹⁴

*Os preparativos duma opiniao.*¹⁵ De nem tetszett. Nem nagyon tetszett. *Tal opiniao nao me agrada.*¹⁶ Egyik sem.¹⁷

*

*Um par de olhos tao lindos!*¹⁸ Éjjel világít a folyosón. Néha megfolyik, mint a napon felejtett sajt.

*

*Toca em tudo o questá a mao.*¹⁹ És isto é így de mais.²⁰

*

*Én is szép jelmezt veszek fel... magyar leszek.
De csitt! Órizzze meg a titkot, jó? (Eca de Queiros)*

*

*Nem trabalho, nem descando.*²¹ Nem és nem.

*

*Ele falou de si próprio.*²² Saját magából beszél ki, de nem magára gondol, hanem arra, hogy reggel, a lekvárnál meg lett fogva a lábszára. Hogy reggel, amikor a lekvárt ette, úgy süttött be a nap, alulról valahogy, fogta a lába szárát a napfény. *É ele o homem certo.*²³ *Nao encontrei quem eu queira.*²⁴ *Encontrei outrem.*²⁵

*

*Magoei.*²⁶ Szerintem az eset így zajlott le:²⁷

1 Merülés

2 Könnyen, sebesen, lágyan

3 Házasodok.

4 Ez nem egyéb, mint *nao* rémhír.

5 *Falei com ela desse assunto por telefone.*

6 Duzzogott

7 Duzzognak

8 Csináljon, amit akar, de én nem megyek hozzá feleségül.

9 Levegőzzünk a kertben.

10 *As duas raparigas foram passear.*

11 A járvány miatt karanténba kerültek.

12 Az ügy mélyen el van temetve.

13 Tegnap láttam egy *foda* előkészületeit.

14 Mit?

15 Egy vélemény előkészületeit.

16 Ez a vélemény nem tetszik nekem.

17 *Nehuma opiniao.*

18 Milyen gyönyörű szempár!

19 Mindent megérint, ami a keze ügyében van.

20 Ez már túl sok.

21 Se nem dolgozok, se nem pihenek.

22 Saját magáról beszél.

23 Ő igazi ember.

24 Nem találtam meg azt, akit kerestem.

25 Egy másikat találtam.

26 Megsérültem.

27 *Na minha opiniao, o caso pasou-se assim:*

Keret és tükör, Szófia-képzelet

Magyar-bolgár iratok

Miközben ír, a bolgár író így morfondírozik: „Miért is írjam tovább? Sem így, sem úgy nem fognak megérteni!” Miközben olvas, a bolgár olvasó folyton csak arra gondol: „Miért olvassam tovább? Így is, úgy is minden világos!”

(Alekszandar Kjoszev)

Az ország történelmi fejlődésének helyébe a dolgok átkeresztelésének és átértelmezésének a sorozata lépett. Népünk furfangos elnyomói átkeresztelték Bulgáriát egy ugyanilyen nevű országra.

(Arni Kiszilenko)

Minden képzelet ellenére. Valamikor, tizenvalahány éve, utazgattam Bulgáriában. Létezik ilyesmi. *Árusítanak egy Népnápolyi nevű édességet is.* Fölkelek, felhúzod a cipőmet, este pedig, éjfél felé, megszabadulok. Reggeli, aztán gyaloglás, olykor leülök és jólesően nyomkodom a talpamat. Mindenki bolgárul beszél, nagyon rendese, mindent lehet érteni. A szocialista országokkal való együttműködés eredményeképpen terebélyesedett ki. Főképp a tengerparton – szép szállodák tömege bizonyította a szabadságát elnyert bolgár nép alkotóerejét. Egyszer Bacskovóban ránk esteledett, bekopogtunk egy házhoz, és ott aludtunk. Adtak pálinkát. Kenyeret és mézet. Zörögsz az ablakon, aztán vársz kicsit, este van mégis. Csak úgy kopogtattam. A begörbített ujjammal. Első koppanás, még egy, még. Már félig alszol, amikor bejönnek megkérdezni, nem kívánsz-e valamit. Az ikonokat nem tudom megjegyezni. *Arhangel Mihail vzima dusata na bogatija, 1702, Etropole,* a nagydarab Mihály elviszi a gazdagok lelkét. A gazdag ember kicsi, és belekapaszkodik a Mihály rövid nadrágjába. Mihály pedig fogja a gazdag fejét, de nem néz oda. Az Alekszandar Nevszki ikonmúzeuma például nem változik. És a felejtés ellen nem. Elképzelem, ami.

*

levelet küldött Hriszto Javasevnek

aki egykor szintén bolgár képzőművészként kezdte, melyben felajánlották neki, hogy csomagolja be Bulgáriát. A levelet a Narodni Kultura című lapban és azóta mindnyájan Christóra várunk. Keret és tükör.

nem fog jönni

Ennek több oka van. Egyrészt Bulgária nem az a hely, ahova az ember szívesen megy, másrészt (Ivan Krasztev)

*

Ha sétálsz, beszélgettek, közben figyelsz a lábad elé a repedések miatt, ők meg téged figyelnek, hogy nem sértődsz-e meg a repedések miatt. Ingtadják a fejüket.

Lehet, hogy nincs ilyesmi. Leghelyesebb, ha többször is a futballra térsz át a kelleténél, de ne csak sztojcskovozzál, mert az lapos, hanem például: Szirakov elegáns. Ezt, mivel le van írva a könyvemben, nyugodtan mondom, sőt meg is mutatom. Kiderül, kiderítik, hogy Szirakovval egy napon születtem, és hogy a Sztojcskov tulajdonképpen kifejezi a bolgár lelket, mely nyers.

Nyers, mondja, és a szemedbe néz egy nagyon finom, hihetetlenül finom bolgár lány. Nyers. Ők nyersek, mondja, és, alig hiszed el, *szomorúan mosolyog*. Egy bolgár durva. Ugyanis ez itt az egyetlen hely a világon, ahonnan fölfelé néznek, *fölfelé és szeretettel a „magyarokra”*. Úgy, ahogy vagyunk, abban az állapotban. Szófia képzelet. Legjobb, ha bolgárokkal a futballról beszélsz. Egyszer véletlenül ráléptem egy csatornafedélre, és majdnem belebillentem.

*

Vendéglátás, unalmas. A bolgárok barnák. Elég alacsony egy bolgár, jó szándékú, és kerek a feje. Kerek-barna arcok. Téged a vendéglátód untat. Úgy folyik a fény, mint a kávé. Megkapod az ágyneműdet, be lesz mutatva a kulcshasználat meg a bojler a fürdőszobában. Te a vendégednek bemutatód a bojlert. Magad is elcsodálkozol rajta, csöppet sem egyszerű berendezés. Egészen bonyolult, kell rajta csavargatni, állítgatni a csapot, beállítani optimálisra. Vendégségben lenni nagyon, nagyon unalmas. De váltakozik a nyomás, folyton utána kell állítani. A háziak veled figyelmesek. Ha vendégül látnak, és mindent megtesznek érted, az jó kényelmes, és nagyon, nagyon, nagyon, nagyon unalmas. Ugyanis nem szarnak rád, hanem lesnek, lesik, hogy mit akarsz, és ha kitalálták a gondolatodat, akkor azt teljesítik. Lassan, de alaposan. Mindig kitalálják a gondolatodat, pedig igyekszel nem gondolni semmire. Felállsz, és otthagysz őket. Hol?

Miért, Licht, Hof, Haupt, Fényszöv, Lé, Langy, Kleist

Magyar-német iratok

Der Denker braucht grade ein solches Licht, wie der Maler: hell, ohne unmittelbaren Sonnenschein oder blendende Reflexe, und, wo möglich, von oben herab.

(August Wilhelm Schlegel, Friedrich Schlegel)

Lehet, bár nem biztos, és nem is olyan valószínű. Az, hogy a Nap istene éppen a Keleti tengerbe esett volna bele. Ahogy az Herder szerint megesett.

*

Ezen a helyen a fény úgy zuhog alá, mint erős zápor a gyenge szélfújásban. Rézsútós eső. Egy kőpárkány a zuhogásban. Délután, kora délután egyszercsak megváltozik, és a változás után egy ideig úgy éget, átjön a fejedén a sugárzás. Aztán otthelyeztettem ennek az írásnak a kéziratát, amikor pedig észrevettem, és visszamentem érte, egy nagységgű nő ült a papírlapon. Bocsánat, mondtam neki, és óvatosan kirángattam alóla. Annak a nőnek a fején teljesen átsütött a napfény.

*

*Gott, ich dank dir, dass ich lebe
Ewig nicht für diese Welt.
Stärk mich, dass mein Geist sich strebe
Auf zu deinem Sternenzelt.* (Caspar David Friedrich)

*

Egy angyalhoz nem kell sok. Egy ég, egy ég, egy milyen ég, és mi sötétség.

*

Nem találtam meg azt, akit kerestem.
Egy másikat találtam.
Egy bizonyos távolságból.
De, néha.
Néha átsétálok hozzá.
Nem így van.

*

So ist es, wen man es betrachtet, als ob einem Augenlider weggeschnitten wären. (Heinrich von Kleist)

*

Ez egy kerek arc, azért látszik meg rajta a nagyon erős igyekezet. A fényképezőgép is igyekszik. Ő pedig olyan valaki, akinek egyszer megmondták, és azért folyton, ha kell, és neki mindig kell, erőteljesen és gépiesen, lesodorja a válláról meg az ingnyakról a korpát.
Ez pedig egy öregebb nő. Azonnal elaludt.

*

Blickte in die scheinbare Leere empor. (Franz Kafka)

*

És akkor egy kis fényt. Gondolta a trabant. Hogy legyen fény. Több világítást. Legyen világítás.

Az angyalarcú kígyó*

[A testvér]

Egyszer fölbukkant (a kolostorban) egy férfi, aki Chan Chu testvérének mondta magát.

Chan Chu épp nem tartózkodott ott – hosszabb utazásra indult a Középső Császárságban, és egy éven belül nem volt várható a visszatérése.

Chan Chu testvére türelmesen várt, élte a kolostori szerzetesek rideg életét, dolgozott, meditált, imádkozott, aztán egy szép napon, talán belefáradva a hosszú és értelmetlen várakozásba, fölkerekedett, és anélkül, hogy bárkihez egy szót is szólt volna, elment.

Másnap visszaérkezett a kolostorba Chan Chu. Az egyik szerzetes izgatottan közölte vele, hogy egy illető, aki a testvérének nevezte magát, épp az előző napon, egy évi várakozás után, elhagyta a kolostort, de esetleg még utol is lehetne érni az úton.

– Nekem nincs testvérem – mondta Chan Chu.

– Akkor talán ez egy szélhámos volt? – kérdezte tőle a szerzetes.

– A szélhámos én vagyok – mondta Chan Chu. És otthagya a szerzetest.

Bizonyos interpretátorok szerint – jegyzi meg egy három évszázaddal később keletkezett tudós kommentár – Chan Chu válasza azt jelentette, hogy az illető mégis a testvére volt, mások ragaszkodtak hozzá, hogy az utolsó mondat azt jelenti, hogy nem a testvére.

Az viszont még a történethez tartozik, hogy Chan Chu fölvette az idegen öltözékét, melyet az véletlenül, vagy gondatlanságból, vagy szándékosan ott felejtett.

Haláláig ezekben a ruhákban járt.

[Együtt élni]

– Együtt élni valakivel – mondta Chan Chu –, voltaképp megszokás kérdése. Lehet úgy is együtt élni, hogy nem szokod meg. De akkor meg azt szokod meg, hogy nem szokod meg. Másnap fölébredsz, mint egy rémálomból, és ébren folytatod a rémálmot. És ezt is megszokod.

---

* részletek

[Az írástudatlan]

Egy alkalommal kiderült, hogy Chan Chu nem tud írni. Valaki megleste, amikor tollát a tusba mártva értelmetlen ákombákomokat rótt a papírra, melyet utána összetépett és elégetett. Írni sohasem látták, leveleit mindig diktálta. Am lefekvés előtt mindig elolvasott egy-egy hosszabb-rövidebb szutrát. A leselkedő szerzetes egy ízben úgy intézte, hogy bent legyen Chan Chu cellájában, és elérte azt is, hogy Chan Chu felolvasson neki. A felolvasás kellős közepén Chan Chu behunyta a szemét, és fennhangon, hibátlanul folytatta a szutra szövegét. Mikor a végére ért, kinyitva szemét a leselkedőre nézett

– Nagyon nehéz nem-tudni valamit, amit tudhatnánk – mondta neki –, és jobb vele takarékosan bánni, jobb, ha az ember nem pazarolja el azt a kevés nem-tudást, amit Istentől ajándékba kapott.

[A mulasztásról]

– Fiatalon elmulasztani valamit – mondta Chan Chu –, annyi, mint elkövetni.

– Amiről visszapillantva úgy véljük, hogy meg kellett volna tennünk egy bizonyos életkorunkban, az, még ha csak képzeletben is, mint megoldandó és megoldható feladat áll elénk: a feladat, a hozzá tartozó megoldással együtt, melynek elvégzését csupán úgymond korábbi *vakságunk* nem tette lehetővé; az elképzelés ilyenkor olyan határozott, hogy a dolog gyakorlatilag elvégzettnek tekinthető, megtette kötelességét, azáltal, hogy esetleges hiányára ily fájdalmasan fölhívta a figyelmet, és mellékelte hozzá a megoldás eszközeit is.

– Ha ugyanis akkor, amikor meg kellett volna tennünk, nem tettük meg, ez azt jelenti, hogy egyébiránt készen sem voltunk rá, a szó szigorú értelmében, hiszen a készség, hogy nem csupán ötlet gyanánt fölmerüljön bennünk, de végig is vigyük, hiányzott belőlünk. És ha bele is vágtunk volna, valamiféle isteni (vagy ördögi) sugallatra, a készen álló készség nélkül, az eredmény igencsak meglepő (és talán siralmas) lett volna, és ez is egy valószínűleg be nem végzett vállalkozás lett volna többi vállalkozásunk közül, melyet sem elmulasztásának édessége, sem a megvalósulásának boldogsága nem kísért volna.

– Megtenni valamit akkor, képzeletben visszapillantva, amikor nem tettük meg voltaképp, és így végigszaladni egy olyan kötélén, mely nem két térbeli, hanem két időbeli pont között van kifeszítve, olyan vállalkozás, mely vetekszik a császári cirkusz akrobatáinak lélegzetelállító vakmerőségével.

– Ki volna az, aki a múltba zárva helyesen cselekszik, miközben a jelenben, mintegy ölbetett kézzel, keserű szemlélője amaz állítólagos helyes cselekedetnek?

[Láncolat]

Följegyezték, hogy Chan Chu életének egy korai és homály borította szakaszában korántsem élt olyan szűzi életet, mint később, szerzetesként. Több szere-

tője is volt, egymás után, az egyik állítólag egy fiú, és volt köztük egy prostituált is, aki különös körülmények között halálozott el.

– Sokáig azt hittem, hogy mindez láncolatot képez, hogy az egyik arc összefügg a másikkal, az egyik név a másikkal, az egyik nézés a másikkal, hogy mindez egyetlen láncolatot képez, és én vagyok ennek a láncnak a két összekapcsolható végpontja, és a nyak is, ha szabad magamat így kifejeznem, amire ezt a láncot akasztják. Aztán egy szép napon eltéptem ezt a láncot. Nem volt több szeretőm, többé nem volt senkim, láncom se volt. És mégis, minden maradt a régiben. Továbbra is úgy gondoltam, hogy mindez egy láncolatot képez, hogy felfűződik egy láthatatlan láncra, aminek ugyan nincs két összeillő kapcsa, és nincs hozzá nyak sem. Ezt a láncot is eltéptem, és ezután nemhogy senkim nem volt, hanem én sem voltam meg magamnak. És mégis, minden maradt a régiben. Továbbra is úgy képzeltem, hogy ez egy láncolatot képez, nem létező láncszemekből: hogy nincs én, és nincs világ, nincs jóbarát és nincs ellenség: de mindez láncolatot képez. Ez a nem létező lánc megőrijtett. Hogy megszabaduljak tőle, úgy döntöttem, hogy mégis minden van, és mégis minden valódi láncolatot képez, egyik a másikból következik, összekapcsolható és kikövetkeztethető. És mióta ezt elhatároztam, megint ott vagyok, ahol a part szakad, megint arra készülök, hogy eltépjem. De ez már régen volt. Soha eszembe se jut már. Nem is gondolok rá.

Chan Chu ennél többet erről a tárgyról nem kívánt mondani.

[Ki a nagyobb?]

Azon vitatkozott két szerzetes, hogy ki a nagyobb Mester – Zen Fen vagy Chan Chu? Történetesen Zen Fen épp Chan Chu vendégeként tartózkodott a kolostorban. Zen Fen aludt, Chan Chu, meghallva a két vitatkozót, kézenfogta és odavezette őket az alvó Zen Fen fekhelyéhez.

– Látjátok, tényleg ő a nagyobb – mondta.

[A repedésről]

Riadtan vették észre a szerzetesek, hogy a főépület falán, éppen ott, ahol reggeli imádságukat mondták, repedés fut végig, mely napról-napra nagyobbodik. Volt, aki már egyenesen erre a repedésre szegezte a szemét, úgy imádkozott.

Chan Chu-t, aki már harmadik napja nem lépett be a szentélybe – ezt nem is várta el tőle senki, már életében olyan félisteni tekintélye volt, hogy úgy érezték, ő akkor is bent van, ha nincs bent –, a fal túloldalán, botra támaszkodva, mert eléggé megrokkant már, egyik ujját a repedésbe téve találták.

– Talán azért fohászkodik, hogy ne repedjen tovább – sügött össze a háta mögött két frissen nyírt fiatal szerzetes.

– Ellenkezőleg – mondta Chan Chu, továbbra is behunyt szemmel –, azért fohászkodom, hogy megértsétek végre, mit mond ez a repedés.

– És mit mond? – kérdezte izgatottan az egyik fiatal szerzetes.

Chan Chu lassan, óvatosan végighúzta ujját a repedésen.

A szerzetesek később, mikor Chan Chu elment, közelebb mentek, hátha találnak benne valamit. Végighúzták rajta ők is az ujjukat. De nem találtak semmit.

[A létezés gyönyörűsége]

– Engem a létezés kimondhatatlan gyönyörűségével tölt el – mondta Chan Chu –, amikor hülyének néznek.

[Arcok]

– Megfigyeltem – mondta Chan Chu –, hogy a hosszabb ideig tartó magányban bizonyos arcok úgy úsznak előm, mint hófehér, áttetsző, belülről megvilágított lampionok, melyeknek külső felületét fényes folyadék borítja, a szemek helyén az üveggolyó fájdalmas elevenséggel csillog, és én a legkisebb részletekig, mintha az arc tulajdonosa az orrom előtt volna, pórusaikig pontosan megfigyelhetem őket, mi több, saját, félreismerhetetlen hangjukon egyetlen mondatot mondanak, azt a mondatot, melyet öntudatlanul is a legjellemzőbbnek vélek rájuk nézve, és így ismétlik ezt a mondatot, fénylő szájjal, megránduló ajakkal.

– Néha tíz ilyen arc is felbukkan előttem a sötétben, tíz ilyen arc, és sápadt holdakként úsznak a fejem körül.

[Az okos paraszt]

Annyit beszéltek Chan Chu-nak az okos parasztról, aki idejében vet és idejében arat, hogy egy szép napon fölkiáltott:

– A parasztok okosak, de hagyjatok végre elaludni! – azzal le is feküdt, el is aludt, pedig csak az imént kelt föl, végezte el tisztálkodását és mondta el az első reggeli imát.

[Most]

Azt beszélik, Chan Chu-t fiatal korában hirtelen megvilágosodás érte – így lett szerzetes. Utána tíz évig nem beszélt, nem evett, nem ivott, hanem egy barlang szája előtt ült, ahová a környék lakói egy idő után ételeket, italokat és füstölőket hoztak áldozat gyanánt.

Tíz év letelén, Chan Chu egyszer csak maga elé húzta az egyik tálat, amin több napja vagy hete állhatott a rizs, és a madarak és patkányok is beleettek, és jóízűen, mohón tömni kezdte magába.

– Mihez kezd most? – súgtak össze az őt időközben már szentként tisztelni kezdő falusiak.

– Most? – szólalt meg Chan Chu, aztán elhallgatott. És újabb tíz évig ült szótlanul a barlang szája előtt.

[Chan Chu álma]

– Elfelejtettem – ébredt föl egy reggel Chan Chu a gyékényén –, elfelejtettem az álmomat.

Kis idő múlva:

– Nem, mégsem felejtettem el – mondta, és fölült a fekvőhelyén –, csak nem akarok emlékezni rá.

Ivott egy pohár vizet.

– Akarok rá emlékezni és emlékszem is rá, csak nincs kedvem felidézni.

Fölkelt, kinézett az ablakon.

– Van kedvem fölidézni, sőt, azt hiszem, ha fölidézném, tüstént jobb kedvem lenne – morfondírozott, de nem idézte fel.

Kiment a kertbe.

– Lerázhatatlan ez az álom, csinálnom kellene valamit, vagy visszaemlékezni rá, vagy végleg elfelejteni.

Már alkonyodott odakint, ezen Chan Chu nagyon meglepődött.

– Micsoda haszontalanság – dohogott magában – az egész napot egy olyan álommal eltölteni, amit az ember elfelejtett.

Hűvös volt odakint, didergett, hiába borított egy takarót a vállára, úgyhogy visszament a szobájába, ahová besütött a hold, annak fényénél kibetűzött néhány szutrát és mély álomba merült.

És ekkor fölébredt.

[A csalán]

Egy fiatal szerzetes – amikor Chan Chu, akit el kellett kísérnie valahová, hirtelen letért a rendes útról és egy csalánnal derékmagasságig benőtt, lejtős, emelkedő, küzdelmes részen ment tovább, mégis igazodva az úthoz, mely fölfele kanyargott az erdőben a hegytetőre – dohogva, csapkodva ment Chan Chu után. Tudta, hogy nem szabad megszólalnia, ezért dühödten hallgatott, végül, mivel nagyon csípte a csalán, nem bírta kérdését tovább magában tartani:

– Miért nem az úton megyünk?

– Maradj az úton – hangzott a felelet.

– De ezen az úton vagy a másik úton?

– Az úton.

– De melyiken?

– Ezen.

[Chan Chu kutyája]

Látott egyszer egy kutyát Chan Chu. A kutya sánta volt, hosszúkás, alacsony, és olyan színű, mint az epebajos köpése, zöldessárga. Chan Chu magához vette. Sohasem verte meg, de nem is simogatta. Három lépés távolságot tartottak, így követte Chan Chu-t, mint az árnyéka, mindenhová.

A kutyát egy másik szerzetes etette, abba többször is beleharapott, és annak az ágyában aludt, megosztottak a bolháikon.

[A mosakodásról]

Az volt a szokás a kolostorban, hogy hajnalban és alkonyatkor mindenki jég-hideg vízben megmosakodott. Csak egy szerzetes volt ez alól kivétel, egy ősrég kövület, aki nem osztozott e szokáson, fejét sem nyírta, haja hosszú volt és ragadt, folyton vakarózott és nyilvánosan rágta a körmeit.

Jellegzetes mozdulata volt, hogy a bal kezével átnyúlt a vállán és megvakarta a jobb lapockáját.

Chan Chu-nak annyira megtetszett ez a még ima közben is használt váratlan mozdulat, hogy egyszer kipróbálta. Attól fogva ő sem mosakodott.

[Idejében]

– Idejében fejezd be – ennyit mondott Chan Chu annak a fiatal szerzetesnek, aki valami gyakorlati ügyben fordult hozzá.

– De lehet előbb is – tette hozzá Chan Chu.

[Ha]

– Ha elhatároztad, akkor csináld is végig – mondta ugyanannak a fiatal szerzetesnek –, már amennyiben nem gondoltad meg közben magad.

[Az angyalarcú kígyó]

Chan Chu soha életében nem volt színházban. Nem is lehetett volna, mert szerzetesi fogadalma ezt kizárta volna, de azért sem volt, mert gyermekkorá vidéke még hírből sem ismerte a színházat, vándorcirkusz se jutott el soha a falujuk közelébe, s a városok, melyekben akkoriban megfordult, törvényekkel tiltották a színházak működését – akkoriban Chan Chu nagyon törvénytisztelő fiatalember volt, vasszorgalommal készült a hivatalnoki pályára, több ízben fölhívta magára már a figyelmet, bejáratos lett a főbíró házába, ahol kisebb feladatokat is bízta rá, melyeket mind ragyogóan megoldott részben természetes intelligenciája, részben a fent említett vasszorgalma révén, és, habár a ház uráról lehetett tudni, hogy nagy színházbolond és titokban eljár a város határán kívüli színházba, ahol ilyenkor, zárt ajtók mögött, fáklyafény mellett, csak neki játszanak, sőt, egy ízben meg is hívta Chan Chu-t, tartson vele az egyik ilyen „portyán”, Chan Chu úgy döntött, hogy ő tartja magát az érvényes törvényekhez, még ha maga a főbíró biztatja is azok megszegésére. Ezzel a döntésével nagyot nőtt a ház urának szemében, de attól fogva némileg óvatosabban bánt vele, később el is hidegült tőle, ugyanis joggal, bár minden alap nélkül föltételezte róla, ami nem volt igaz, hogy egy törtető spion. Ekkoriban terjedt el róla az a hosszú időn keresztül ráragadt név, hogy „angyalarcú kígyó”, ahogy a főbíró egyik bizalmasa, aki a gazdája kegyében akart járni, elnevezte. A főbíró egy idő után nemcsak elhidegült tőle, hanem titokban mindent meg is tett hi-

vatalnoki pályájának derékbátörésére. Miközben szembedicsérte és munkával halmozta el, magyarul: úgy dolgoztatta, mint egy riksahúzó kuliszt, a döntő pillanatban egy másik fiatal gyakornokot javasolt helyette a fővárosi utazásra – és ezzel akaratlanul is nagy szolgálatot tett magának Buddhának, mert kora egyik legfényesebb szellemét térítette el egy olyan pályától, amelyen az bizonyára nagy sikereket ért volna el, egészen bizonyosan a Keleti Császár személyes tanácsadója lehetett volna belőle, ám sohasem születik meg a gondolkodó, akinek élete sok-sok ezer szerzetes és laikus számára lett irányadó.

Tény, hogy ezek után Chan Chu bizonyos fokú rejtett viszolygással viseltette a színház irányában, ám ennek nem tulajdonított jelentőséget, és amikor egy híres színészt dicsértek előtte, aki különösen egy kolostori szerzetes alakításával tüntette ki magát – úgy is hívta a közönség, hogy a „Szerzetes” –, akkor csak annyit jegyzett meg, halkán, minden hátsó gondolat nélkül:

– Jó tudni, hogy azt is lehet utánozni, ami nem létezik.

Az egyik kotnyeles tanítványa közbekérdezett:

– A szerzetes mint olyan, nem létezik?

Minden jelenlevő szerzetes elégedetlenül morogni kezdett erre a közbevetésre, mert mindenki érteni vélte Chan Chu szavait, aki azonban türelmesen válaszolt a tanítványnak:

– Amit utánozni lehet, az nem létezik.

Aznap éjjel három tanítványa is megszökött a kolostorból, mert így értelmezte a Mester szavait, és fölcsapott vándorszínésznek.

[A hírnévről]

Amikor a kolostorát már kezdték úgy emlegetni, hogy Chan Chu kolostora, Chan Chu fogta magát és útrakelt. Soha többé nem tért oda vissza, de ahány helyen megfordult, ahány helyen látták fölbukkanni, valamit rögtön elneveztek róla. Elég volt megérintenie egy tárgyat, elég volt valamit hosszabban szemlélennie. Chan Chu szenvedett.

– Én olyan hiú vagyok – mondta valakinek, aki egy darabon elkísérte az útján, hogy szeretném az emlékemet is kitörölni a világból, de félek, hogy annak még a helyét is úgy neveznék: „Chan Chu kitörölt emléke”, és ebbe még a halálom után is belebetegednék.

Az útitársa hallgatott. Később mindenhol csak úgy nevezték: *Chan Chu útitársa (aki hallgatott)*.

[A hízelgésről]

– Szeretek hízelegni – mondta Chan Chu –, pihentet.

[Tízezer]

- Te is csak egy vagy a tízezerből.
- Sok – felelte Chan Chu. – Én még annyira sem létezem, mint ez az illat, mely az orrcimpáimat feszíti. Vagy mint a fűszál nyomása a meztelen talpamon.

[A tervekről]

- Ha terveket kovácsolsz a jövőre – mondta Chan Chu –, sose feledd őket levenni az üllőről és a többi terv közé hajítani.

[Az ügyetlenségről]

- Az ügyetlenek szentek voltaképp – mondta Chan Chu. – Nekik nem adott meg az, hogy bennük vagy általuk a helyükre találjanak a dolgok. Örökké úton vannak, örök keresésben, mint a szentek. Általuk van helyén a világ-egyetem: ez az ügyetlenségük által keltett finom vibrálás tartja egyben. Ettől dolgok a dolgok, és így kerülnek (az ügyetlenség által) mégis a helyükre.

[Az utazásról]

- Amikor megérkezem egy olyan helyre, ahol még nem jártam, és nem ismerem az emberek nyelvét, és az emberek kíváncsian odagyűlnek körém, azt mondom nekik: amikor megérkezem egy olyan helyre, ahol még nem jártam, és nem ismerem az emberek nyelvét, és az emberek kíváncsian odagyűlnek körém, azt mondom nekik: amikor megérkezem egy olyan helyre, ahol még nem jártam, és nem ismerem az emberek nyelvét, és az emberek kíváncsian odagyűlnek körém, azt mondom nekik – mondta Chan Chu, és hirtelen félbeszakítva önmagát, felnézett a hallgatóságára. Körülötte csupa ismeretlen, kíváncsi arc, akiknek a nyelvét nem ismerte.

- Ha félbeszakítottatok volna, rendesen végigmondtam volna.

[Tea]

Chan Chu nagyon szeretett teázni, és mint más ázsiaiak is, valóságos szertartást épített fel a teázás köré. Ilyenkor meghívta magához barátait és tanítványait, előttük készítette el, egy különös rítus betartásával, saját kezűleg a teát, és maga is töltötte ki, és ő adott jelet arra is, amikor inni lehetett belőle – de mindezt hosszú lenne felsorolni, azonfölül ezek a tények közismertek. Elég itt annyit mondani, hogy az a napja, amikor nem ivott teát, más volt, mint a többi.

Egy napon azonban elfelejtett teát inni. És nem vette észre. Annyira elfelejtett teát inni, hogy még a teaivás szokásáról is elfeledkezett, úgy élt, pedig ott

álltak előtte a kicsiny teásdobozok, sorban, a polcán, mintha tea nem is lenne a világon. Napokon, heteken át nem ivott teát. És nem vette észre. Meghalt úgy, hogy ezt nem vette észre.

Csak a halála után jött rá, hogy mi történt vele. És akkor rettenetesen törni kezdte rajta a fejét. Sorba vett minden körülményt. Mindent gondosan mérlegelt.

– Azért nem ittam több teát, mert elegendő lett a barátaimból? – tette föl magának a kérdést.

– Vagy magától a szertartástól ment el a kedvem?

– Vagy a tea íze nem jelentett már semmit a számomra?

Akárhogy törte a fejét, nem találta meg az igazi feleletet.

– Ki kellene próbálnom újra, akkor hátha rájönnek – gondolta, és dühöngve járkált sokáig fel-alá, mert a teázás, nos, a teázás, bizony, az lehetetlen a túlvilágon.

[A jel]

– A lány az utcán – mondta Chan Chu – még nem egészen volt az, aminek lenni készült. Ott volt a homlokán a festett jel, de lehetett érezni, hogy ezt minden pillanatban érzi is – mintha irtózatot terhet cipelne könnyeden, vagy vödör vizet egyensúlyozna a fején, a kezek segélye nélkül – riadt madárszemével riadtan néz jobb- és balfelé.

– Egy napon ez a jel nem fog lángolni az arcán. Egy napon olyan lesz az arca, mint az a jel. Akkor már nem fog tudni semmiről, se rólam, se rólad. Öreg lesz, és mindegy lesz neki már. Akkor már a festékre sem lesz szüksége, amivel a homlokára fesse. Akkor már hinni se fog, csupán *lesz*.

[Az összefüggésről I.]

– Az emberek folyton összefüggéseket keresnek – mondta Chan Chu –, és rengeteg összefüggést találnak. Voltaképp annyi összefüggést találnak, amennyit keresnek. Hogy mi függ össze mivel, arról sejtelmük sincs. De erről is valami összefüggés jut az eszükbe.

[Az összefüggésről II.]

– Engem az összefüggések sohasem érdekeltek – mondta Chan Chu. – Az sem érdekel, hogy mit jelent magában valami külön. Az sem, hogy jelent-e egyáltalán valamit az a valami. Az sem, hogy valami-e egyáltalán. Nézni szeretem.

– Ami összefügg valamivel, az már nincs.

[A változásról]

– Megváltoztál, hogy a kedvemre tégy – mondta egy nő Chan Chu-nak egyszer –, ezt elismerem, de még mindig nem változtál meg eléggé. De ha azt is lehetne mondani, hogy eléggé megváltoztál, és ez a javadra válik, mert egy csomó rossz tulajdonságodtól sikerült megszabadulnod, a változást akkor is nekem köszönheted, és ez olyan, mintha nem változtál volna meg, olyan, mintha egyenesen tőlem vettél volna el. Maradjunk annyiban, hogy nem változtál meg.

– Legalábbis nem eléggé. De ha eléggé is, akkor sem eléggé – fejezte be Chan Chu a nő monológját, és az újságjába mélyedt.

A februári napfény vakított.

[A megbocsátás]

Chan Chu-nak hírül hozták, hogy öreg barátját hegyi banditák megtámadták az úton, kirabolták és meggyilkolták. Chan Chu egy hónapos böjtöt tartott, és mindennap imádkozott barátja lelkéért.

Később kiderült, hogy nem egészen így történt a dolog: Chan Chu barátja nem volt úton, nem is lehetett volna, hiszen már alig tudott járni, hanem álmában törtek rá, és ágyában fojtották meg, a házat pedig folyóújtották. Chan Chu, e hírt meghallva, egy hónapos böjtöt tartott, és mindennap imádkozott barátja lelkéért.

Később kiderült, hogy még ez a második híradás sem volt pontos. Chan Chu öreg barátja valójában az ágyában halt meg, de nem megfojtották, csak egyszerűen túlzásba vitték az ápolását: két, magát orvosnak mondó szélhámos férközött a bizalmába, s minderre csak akkor derült fény, amikor Chan Chu öreg barátja már halott volt, és kiderült, hogy mindenét, házat, könyvtárát, félretett pénzét a két állítólagos orvos fogja örökölni. Chan Chu, e hírt meghallva, egy hónapos böjtöt tartott, és mindennap imádkozott barátja lelkéért.

A szerzetesek már kezdtek aggódni Chan Chu testi épségéért, mert Chan Chu igen komolyan vette a böjtöt, és az imádkozás legszigorúbb formáját választotta: gyakorlatilag egész nap imádkozott és még álmából is fel kellett verni kétóránként, hogy elmondjon egy-egy, az időpontnak megfelelő imát.

És amikor már negyedszer is hírt hoztak öreg barátja haláláról, és kiderült, hogy az első három híradás csak részleteiben tartalmazta az igazságot, már nem merték elmondani Chan Chu-nak, és a küldöncöt a hírral nem is engedték Chan Chu elé. Chan Chu azonban nem véletlenül volt Chan Chu, és a szerzetesek pillantásából is ki tudta olvasni, ha valamit nem árultak el neki. Végül el kellett mondaniuk, hogy öreg barátját valamilyen törvénysértés vádjával a bíróság elé idézték, és az igazságtalanság hatására szakadt meg a szíve, vagyona nem volt, így meggyilkolása senkinek sem állhatott érdekében. Chan Chu, e hírt meghallva egy hónapos böjtöt tartott, és mindennap imádkozott barátja lelkéért.

Végül újabb küldönc jött, aki közölte, hogy az első hír volt az igaz, Chan Chu öreg barátja éppen Chan Chu-hoz indult látogatóba, amikor, még a többhetes út legelején, a vezetőjéül szegődött banditák karddal lecsapták a fejét, szolgálát szétkergették és lemészárolták, és a málhás állatokkal együtt elrabolták az ősz-

szes málhát is. Chan Chu, e hírt meghallva egy hónapos böjtöt tartott, és mindennap imádkozott barátja lelkéért.

Ám amikor, nem sokkal később, a rablókat elfogták, bíróság elé állították és elítélték, és kitűzték a kivégzés napját is, Chan Chu-n óriási nyugtalanság vett erőt.

– Mi baj, Chan Chu? – kérdezte az egyik tanítványa tőle, aki látta, hogy Chan Chu már ezredszer rója ugyanazt a rövid utat a Keleti Szárny nagytermében, a sárkányintarziás fekete lakasztalka körül.

- Oda kellene utaznom.
- Akkor miért nem utazol?
- Mert nincs erőm.
- És mért kéne odautaznod, Chan Chu?
- Hogy elgondolkozhassam rajta, mit keresek ott.
- Ezért talán nem érdemes akkora fáradságot venni, Chan Chu.
- Ha ott lennék, akkor talán megtudhatnám.
- Mit, Mester?
- Maradt-e még elég erő bennem a gonosztevőknek megbocsátani.
- Itt nem tudsz nekik megbocsátani? A szívedben?
- Az nem lenne megbocsátás, csak egy gondolat.
- De miért akarsz nekik megbocsátani?
- Mert Chan Chu, úgy tudom, meg tud bocsátani.
- De hiszen te Chan Chu vagy! Amit te teszel, azt Chan Chu teszi!
- Most igen. Most nem. Most igen. Most nem. Most igen.

Mondják, hogy Chan Chu elméje ezután az eset után szinte hallhatóan megroppant, ritkás szakálla hófehér lett, fogai kihullottak.

[A három kérdés I.]

A Császár három levélben három kérdést tett föl Chan Chu-nak, ő azonban egyikre sem válaszolt.

[A három kérdés II.]

A nagybeteg Császár maga elé rendelte Chan Chu-t, mert azt remélte, hogy még a halála előtt mindent megtudhat tőle. Chan Chu bátorította, bár előre kikötötte, hogy egy napon csak egy kérdésre hajlandó válaszolni, és azt is megmondta a Császárnak, hogy válaszaival legfőljebb azt fogja elérni, hogy a Császár azt higgye, mindent tud, de nem állíthatja azt, hogy valóban tudni fog mindent. Valamint azt is kikötötte, hogy egy kérdésre csupán egy választ ad. Miután ekképpen megalkudtak, a Császár az elefántcsont-teremben föltette Chan Chu-nak az első kérdést.

Úgy szólt:

- Létezik-e a Másik Birodalom, Magasztos?
- Nem vagyok Magasztos – felelte Chan Chu.

Eltelt egy nap.

Másnap a Császár az alabástrom-teremben fölöttette Chan Chu-nak a második kérdést.

Úgy szólt:

- Létezik-e az emberek igazsága a Birodalomban, Magasztos?
- Nem vagyok Magasztos – felelte Chan Chu.

Megint eltelt egy nap.

A harmadik napon, a szantálfa-teremben a Császár fölöttette Chan Chu-nak a harmadik kérdést.

Úgy szólt:

- Tudsz az Ég jeleiből olvasni, Magasztos?
- Nem – felelte Chan Chu, azzal mélyen meghajolt a Császár előtt és kiment a palotából.

[A három kérdés III.]

– Miért három kérdést tett föl neked a Császár, Chan Chu? – kérdezte az egyik tanítványa.

- Ennyi jutott az eszébe – felelte Chan Chu.
- És a helyében te mit kérdeztél volna önmagadtól? – kérdezte egy másik tanítványa.
- Ugyanezt – felelte Chan Chu.
- És mit válaszoltál volna? – kérdezte egy harmadik.
- Azt nem tudom – mondta Chan Chu rosszkedvűen. Felemelkedett a székéről és könnyített magán.

[A barátságról]

(apokrif)

– Nem mindig az kapja vissza, aki adta, nem mindig azt kapod vissza, amit adtál, még hosszú távon sem egyenlítődnek ki ezek a dolgok, ám a barátság mégis fennáll (vagy nem áll fenn).

[Mire?]

– Készülök – mondta egy szerzetes Chan Chu-nak, amikor Chan Chu megkérdezte tőle (évente egyszer a kolostor összes szerzetese Chan Chu elé vonult, s ezek a meghallgatások hol négy szemközt folytak, hol nyilvánosak voltak), hogy mit csinál, mivel foglalkozik az év 364 napján.

- Mire? – kérdezte Chan Chu.
- Készülök – felelte a szerzetes.
- De mire készülsz? – kérdezte Chan Chu.
- Hogy mire? – kérdezte a szerzetes. – Hogy ezt megkérdezd tőlem.
- Vagy úgy – mondta Chan Chu, és ezzel a kihallgatás véget ért.

[Hirtelen]

– Nem bírtam nyugodtan végigmondani az imát, mert hirtelen meditálnom kellett, és nem tudtam rendesen meditálni, mert hirtelen teát kellett innom, és nem tudtam rendesen teát inni, mert hirtelen ki kellett nyitnom az ablakot, és nem tudtam rendesen kinyitni az ablakot, mert hirtelen rá kellett gyújtanom egy szivarra, és nem tudtam nyugodtan rágyújtani a szivarra, mert hirtelen le kellett írnom mindezt, és nem tudtam rendesen leírni mindezt, mert előbb végig kellett gondolnom – gondolta Chan Chu, de nem tudta rendesen végiggondolni.

[Cím nélkül]

– Kék ég, szürke viharfelhők – mondta Chan Chu.

[A hívatlanok]

(apokrif)

– Mint az egyszeri ember – mondta Chan Chu –, aki nem akar fölkelni és ajtót nyitni, mert aludni szeretne, ám a kutya ugatása fölriasztja, és hiába püsszeg neki, a kutya csak annál vadabbul ugat, és meghallva bentről a gyanús püsszegést, a hívatlan vendég sem megy el, kopogtat újból, a kutya vadabbul ugat, az ember dühödtebben püsszeg, már rég kikelt a jó meleg ágyból, megnézi, ki az, akinek nem nyit ajtót, mire a kutya még hangosabban és megveszekedettebben ugat, a hívatlan vendég még dühödtebben kopogtat, és az embernek már a maradék álma is kimegy a szeméből, de megmakacsolja magát, ököllel fenyegeti a kutyát, hogy ne ugasson, aki erre még vadabbul ugat, s a hívatlan vendég végül szitkozódva, sértetten távozik, biztos lévén abban, hogy otthon volt a házigazda. Alig távozik el a hívatlan vendég, az ugatást meghalló gondos szomszéd már ott áll az ágyadnál, és hiába húzod a fedre a takarót, megkérdi, miért ugatott annyira a kutya, mért nem nyitottál ajtót, már azt hitte, valami baj van, és az ember válaszolgatni kénytelen, minek következtében az álom végleg és örökre kimegy a szeméből, s mikor a szomszéd csodálkozva eltávozik, az ember felül az ágyán, térdeit átfogva üres tekintettel maga elé mered és fölébred dideregve – – –

[A néma kutyák]

Egy időben nagyon elszaporodtak a kóbor kutyák Chan Chu kolostora körül. Csak később derült ki, hogy az egyik szerzetes, társai tudta nélkül, állandóan etette a kutyákat, akik valóságos táborot vertek a kolostor egyik elhagyott szárnyában.

Abban az időben volt ez, amikor Chan Chu kegyvesztettnek számított. A kutyák beköltöztek az elhagyott szárny celláiba. Ha volt is egy-egy túlbuzgó tanítvány, aki, anélkül, hogy megkérdezte volna Chan Chu-t, kőhajigálással igyeke-

zett elkergetni a kutyafalkát, tulajdonképpen békén megvoltak ott a kutyák, egy idő után számuk sem gyarapodott, békésen heverésztek a cellákba betűző nap-sugárban, kijártak vadászni az erdőbe, vagy besurrantak a baromfiudvarra, ahol baromfiak ugyan régesrég nem voltak, de nagyszerűen lehetett egerészni.

A szerzetesek, akik Chan Chu mellett maradtak, végül megszokták a kutyákat, sőt, tréfásan szerzetesekként kezdték emlegetni őket, mindenféle neveket adtak nekik csendes, visszavonult életük miatt. És a kutyák is mintha megérezték volna ezt a távoli tapintatot, nem jöttek közelebb, nem hízelegtek Chan Chu tanítványainak, megmaradtak tisztas távolságban.

Egyetlen furcsaság volt csak ebben a kutyafalkában, hogy soha, de soha nem hallotta őket senki ugatni. Néma kutyák voltak, olyan némák, mint a hold a tintakék égen a szürke fátyolfelhők mögött.

[A barátságról]

– Kevés barátom volt – mondta Chan Chu –, és az a kevés barátom a felismerhetetlenségig különbözött tőlem. Annyira, hogy már arra gyanakodtam, ez volna a barátság lényege. Egészen addig a pillanatig, míg ebben a fölismerhetetlenségben föl nem ismertem a saját fölismerhetetlenségemet.

[Az idegen ágy]

Chan Chu egyszer idegen ágyban ébredt.

– Jobb, mint az enyém – gondolta, és a másik oldalára fordult.

Később mégis felkönyökölt.

– Idegen ágyban ébredni – gondolta –, gyávaság. Aki más ágyába fekszik, mintha a sírjába feküdne: és kikelni a sírunkból idő előtt, gyávaság.

De nem volt ereje kiszállni az ágyból.

– Egy idegen ágy – gondolta később – olyan, mint egy áthatolhatatlan hegyvidék: a végén, mikor már átkeltünk rajta, rájövünk, hogy mégsem áthatolhatatlan.

Fészkelődött még egy darabig.

– Mindenkinek ki kellene próbálnia egy idegen ágyat, legalább egyszer életében: olyan, mint egy rosszul elmondott ima: azt sem szabad kihagyni, mert *a hiba helyén nagy fényesség támad*.

Ásított egyet.

– Nem különb ez az ágy az enyémnél, de jó tudni, hogy idegen ágy.

Végül tovább már nem volt halasztható, elérkezett az ideje a fölébredésnek. Mikor fölébredt, Chan Chu a földön feküdt, mint rendesen, a saját rendházában, a saját cellájában, a saját szőrtakarója alatt.

– Nincs otthonosabb egy kis idegenségnél – gondolta ekkor, és föltápászkodott.

[Az ágy]

Chan Chu sokáig a földön aludt. Egyik híve egyszer pompás ágyat ajándékozott neki: az ágy színes ornamensekkel díszített diófa-keretébe fiókokat illesztett az asztalosmester, aki készítette, a fiókokban pedig ott volt a teljes szent irodalom.

Chan Chu bevittette az ágyat a cellájába, de még aznap egy másik cellába költözött, ahol aztán a földön aludt, mint addig.

[A durvaság]

Chan Chu egy ízben különösen durván válaszolt egy fiatal fiúnak, akit életében először látott, és egy minden bizonnyal ártalmatlan kérdést tett föl neki. Olyannyira, hogy a fiú sírva fakadt, és futva távozott a kolostorból. Cellatársa óvatosan kérdezte meg Chan Chu-tól, hogy vajon mit kérdezhetett tőle a fiú, hogy ennyire durván válaszolt?

– Sajnos, nem voltam elég durva – válaszolta Chan Chu –, és ez a fiú pár nap múlva vissza fog jönni, be fog állni hozzám, és ő lesz a ti Mesteretek, ha én már nem leszek.

Így is lett. A fiúból Chan Chu utóda lett, de valahányszor megkérdezték tőle, mit kérdezett Chan Chu-tól és Chan Chu miért válaszolt olyan durván a kérdésre, csak hallgatott. Aztán, ha tovább nyaggatták, ez a névtelenségbe burkolózó Mester, kinél szelídebb, lágyabb tanítót nem látott még a Középső Birodalom, csak ennyit mondott:

– Rámrivalló arca, a száján kifröcskölő nyál, a dadogó szitokszavak, melyeket a száján kibocsátott, olyanok voltak, mintha a természet szólalt volna meg. Kettéhasított ez a durvaság, belém állt, mint a túske. Ez a túske vagyok én, semmi több, csak a túske héja, az ő durvaságának a szelíd héja, és ezért nem lehet nevem sem, mert ő bennem él tovább, én magam vagyok minden szelídségemmel az ő durvasága.

S a névtelent úgy hívták ezután, hogy *A durva*.

[A testről I.]

– A test láthatatlan, a szellem verítékezik – mondta Chan Chu.

[A magányról I.]

Egy időben Chan Chu soha, egyetlen pillanatra sem volt egyedül. Még szűk szerzetesi celláján is hárman osztoztak meg vele: ő ragaszkodott hozzá, ő hívta meg, véletlenszerűen kiválasztva szerzetestársai közül a kiválasztottakat, hogy lakjanak vele együtt: s míg ő a cella legsötétebb, legnedvesebb és leghidegebb északi sarkát választotta, ragaszkodott ahhoz, hogy szoba- és hálótársait mindenben kiszolgálja, ők pedig, a Mester iránti határtalan tiszteletüktől átítatott

mérhetetlen szégyenkezéssel elfogadták szolgálatait. Eközben szinte hallani lehetett Chan Chu fogainak csikorgását.

– Miért hívtad meg azt a három szerzetest a celládba? – kérdezte tőle egy napon egy arra látogató utazó szerzetes, amikor látta és érzékelte is a helyzet fonákságát.

– Szeretek egyedül lenni – hangzott a felelet.

– Mindenki szeret egyedül lenni – mondta csöndesen az utazó szerzetes, aki aznap este, váratlanul, egy beszélgetés közben, amelyben mindaddig vidáman, rendíthetetlen derűvel vett részt, eldőlt, elaludt, és nem ébredt fel soha többé.

Másnap este, lefekvés táján, Chan Chu a hálótársaira nézett, akik megrettennek, hogy megint valami fárasztó és bonyolult szolgálatot akar tenni nekik – mint amilyen a lábmosás, ruhafoltozás, masszírozás, vagy efféle, különben kellemes dolog –, és így szólt szelíden:

– Kifelé.

[Chan Chu mestere I.]

Chan Chu sohasem beszélt a Mesteréről. Volt Mestere, mindenki tudott róla, de a nevét nem ismerték. Ha tanítványai, akiket ez a titok nem hagyott nyugodni, mégis faggatni kezdtek, Chan Chu mindig ugyanazzal a példabeszéddel válaszolt:

– A Nyugati pályaudvarnál történt – mondta Chan Chu –, hogy egy sokfogásos dús vacsora után, melyre nagyvonalúan meghívták a fiatal egyetemi hallgatót, aki elkísérte meghívóját, egy egyetemi tanárt, a vonatához, mivel az vidéken lakott, hogy az egyetemi tanár, egy magányos agglegény, ki mindig barna színű szövetruhákat viselt, nyakkendőt sohasem, helyett, hogy felsietett volna a lépcsőn, egyébként nem kellett sietnie, mert nem voltak késésben, az egyetemi hallgatót váratlanul balkéz felé, az étel-automatákhoz kormányozta. Tudni kell, hogy az egyetemi tanárnál egy kéziratokkal duzzadásig telt aktatáska volt, éppen aznap kapta meg harmadik könyvének korrektúráját az egyik kiadótól, és mivel rengeteg ábra volt benne, a korrigálás nem kevés idejébe valamint nem kevés nyomdászok között szétosztogatott kenőpénzébe valamint égetett szeszébe került, és az egyetemi tanár, ahogy haladt, lóbálta a dugig tömött aktatáskát, és a lóbálással terelte az egyetemi hallgatót az automaták elé. Nem voltak éhesek, több mint jóllakottak voltak, és mint mondják a régiek, és mint azt egy tudós kommentár megerősíti, aznap este rácpontyot ettek, mely köztudottan – már amennyiben a ponty zsíros is – igen súlyos étel, komoly emésztőmunkát kíván. Amint az automaták elé értek, az egyetemi tanár, két lába közé fogva értékes kéziratával duzzadásig teli barna aktatáskáját, bedobott néhány érmét az automatába, amely műanyagpohárban élénksárga, tűzforró erőlevest adott ki. Az első poharat átadta az egyetemi hallgatónak, majd újabb érmekeket dobott be, fölvette a kéziratokkal dugig tömött táskát két lába közül a földről, és így, e forró sárga lötytyöt fújva, kortyolgatva baktattak föl némán a lépcsőn, egy szót sem szóltak már egymáshoz ezután, épp hogy elérték az egyetemi tanár vonatát, amelyre az, szokása szerint, mozgás közben szállt föl. Az egyetemi hallgató megnyalta a forró sós létől kimart szája szélét.

– Ezen a napon lett gondolkodó – tette hozzá kis szünet után Chan Chu.

[A testről II.]

– A szép testek szemlélete – mondta Chan Chu – az egyetlen foglalatosság. Egy szép test ösvény az értelemnek. De az értelem vak.

[A magányról II.]

Chan Chu akkor már hetek óta nem szólt senkihez. A szerzetesek tiszteletben tartották ezt a szokását – a némasági fogadalom ismert volt a szerzetesrendekben, senkitől sem várták el, hogy előre bejelentsen.

Mégis, Chan Chu hallgatása nem esett jól nekik, hisz megszokták már mindennapos kérdéseit és intelmeit, bölcs mondásait. Tudnivaló volt az is, hogy messze földről csak Chan Chu kedvéért jönnek a látogatók, akik nem elégedtek meg vele, ha afféle látványossággént távolról megmutatták nekik – mint akkoriban nevezték – a „fényeselméjű” Chan Chu-t, hanem roppant szívesen tettek föl neki kérdéseket, és bármit is válaszolt, úgy vitték haza szívük és elméjük rekeszébe zárva, hogy az egy életen át útmutatójukul szolgált. Chan Chu némasága tehát nem volt azonos egy egyszerű szerzetes némasági fogadalmával.

Chan Chu hallgatásának az lett a következménye, hogy lassan-lassan a többi szerzetes is elhallgatott. Először csak a közvetlen környezetében levők, aztán lassan-lassan a többiek is. Kezdetben ez csak még jobban vonzotta az idegeneket, az odalátogató laikusokat és utazó szerzeteseket. A kolostorra halálos csend borult.

Már a mozdulatoknak sem volt szabad semmilyen neszt ébreszteniük. Lassan-lassan olyan lett az egész kolostor mindennapi élete, mint egy nagyon gondosan kidolgozott némajáték. A fa is, amikor hasogatták, gondosan kitergetett puha mohaszőnyegre hullott, nem mosták ki alaposan, sulykolóval püfölve a szerzetesi csuhákat, csak beáztatták azokat; a baromfiudvart előbb csak távolabb helyezték a kolostor főépületétől, majd teljesen megszüntették, mert sem a kutya nem voltak hajlandók beszüntetni az ugatást, sem a baromfiak a kárálást. Mintha a természet is lassan-lassan elhallgatott volna körülöttük, a szél nem zúgott az ősi fenyvesekben, az esőcseppek nem dobbantak a bambusszal borított háztetőkön.

A környékről már három falut is elriasztott az irtózatossá váló csend, midőn Chan Chu, egy fényes és szeles reggelen, mely olyan volt, mint a többi reggel, a felé néma igyekezettel siető szerzetesre nézett, aki Chan Chu szeméből akarta kiolvasni annak gondolatát.

– Mit bámulsz? – kérdezte Chan Chu a szerzetestől.

És lassan-lassan visszatért megint minden a régi kerékvágásba.

[Chan Chu mestere II.]

Chan Chu sohasem beszélt a Mesteréről. Volt Mestere, mindenki tudott róla, de a nevét nem ismerték. Ha tanítványai, akiket ez a titok nem hagyott nyugodni, mégis faggatni kezdték, Chan Chu mindig ugyanazzal a példabeszéddel válaszolt:

– Egy vidéki kisvárosban történt, egy színházi előadás szünetében – mondta Chan Chu –, hová az egyetemi hallgató költő barátjával együtt érkezett, több-száz kilométert utazva vasúton, s a büfékocsiban, végig az úton, ezt meg kell adni, már adóztak a szeszek, különösen a Moszkovszkaja és a Sztolicsnaja élvezetének, mely egy bizonyos időszakban a két egyedül iható, némileg nemes szesznek volt nevezhető, éspedig oly módon áldoztak, hogy amikor a költő egy decit ivott, az egyetemi hallgató felet, amikor a költő felest, az egyetemi hallgató három centet. Az út hosszú volt, a beszélgetés érdekes, s az egyetemi hallgató és a költő meglehetősen elfáradtak, mire a színház színészbejárójához értek, ami-hez előbb át kellett vágniuk a városi parkon. Mikor az előadás megkezdődött, a költő homlokkal borult a színészbüfé egyik asztalára, ezért az egyetemi hallgató gyengéden fölverte, s a hóna alá nyúlva fölvezette előbb, túlzott, már-már a figyelmetlenséggel határos tapintattal, a nézőtérre, de a költő itt is elaludt, ezért aztán a szünetben a színház legfelső emeletén található szobácskába kormá-nyozta, ahol egy kopott dívány, egy vízcsap és egy telefonkészülék volt találha-tó. Alighogy beléptek a szobácskába, a költő határozottan elindult a vízcsap fe-lé, kinyitotta, hosszan, határozottan ivott, szép kezéből kagylót formálva, és az-tán csendesen, mint a bicska, összecsuklott a mosdókagyló alatt, földet érve összehúzódzkodott és elaludt. Ennyiben is maradhattak volna, de már harmad-szor csöngettek odalent, s az ügyelő bemondta a hangszóróba, hogy megkezdő-dött a második rész, s az egyetemi hallgató, ki tudja, miért, talán valamiféle sze-méremből, vagy attól tartva, hogy bárki rányithat így a költőre, vagy egyszerű-en nyughatatlan kötelességérzettől űzve, megpróbálta a költőt rátenni a kopott díványra, és ezért, nem sokat teketóriázva, megfogta annak vékony, csontos lábszárait, mire a költő teste alig hallható zörejrel megpördült tengelye körül, mint egy félig teli zsák, és így, a hátára penderültet a dívány közelébe húzva emelni kezdte a könnyűnek látszó, de emelés közben egyre nehezebbé váló tes-tet, s míg emelte, nézte a szájából mély sóhajok közt előbukkanó nyálbuboréko-kat, s míg hallgatta a torkából érthetetlenül kigurgulázó szavakat, ügyelnie kel-lett rá, ki ne törje a költő vékony nyakát, mely félrebicsaklott, és eszébe jutott ké-ső délutáni beszélgetésük, melyet a városi park egyik padján folytattak, miután a költő, a park egyik kavicsos sétánya mentén álló billenő szemétkosárból lazán és elegánsan kiemelt egy ásványvizes üveget, megjegyezve, hogy régebben az ember nem dobott el üres üveget csak úgy, mert az üvegért cserélni lehetett va-lamit, többet ért, mint a pénz, és gondosan beleejtette az egyetemi hallgatónál levő nejlonszatyorba. Valóban elfogyott minden pénzük, ezután indultak el né-mileg tévován a színészbejáró felé, s a fönt elmondottak után a költő már a ko-pott díványon feküdt, egy nyálbuborék ült szivárványosan rücskös arcának kö-zepén, mélyen aludt s kaparászott a kopott dívány huzatán szépformájú kezé-vel. Mikor az előadás után az egyetemi hallgató fölébresztette a költőt, aki még mindig a kopott dívány huzatán kaparászott, a szatyor az üres üveggel a klub-ban maradt, az egyik asztal alatt, ők beszálltak egy horpadt karosszériájú autó-ba, hosszú útra indultak az éjszakában, egy másik, valamivel későbbi évjáratú autóval együtt, s félúton, egy pillanatra, a volán mögött ülő ismerősük kikap-csolta az autó reflektorait, így suhantak a fekete országúton a másik autó mel-lett, párban, sokáig, fölöttük a hold, a költő egyik cigarettáról a másikra gyújtott

megjátszott könnyedséggel s az egyetemi hallgató az országút némán elúszó bokraiba bámult.

– Így történt, mesélik a régiek – tette hozzá kis szünet után Chan Chu.

[A magányról III.]

A szerzetesek nagy vitába bonyolódtak az egyedüllét előnyeiről és hátrányairól. Chan Chu egy darabig hallgatta a vitát, melyben természetesen mindenki arra számított, hogy ő fogja kimondani a döntő szót. Chan Chu azonban fölállt és kiment a teremből. Mindenki látta odabentről, ahogy a teliholdban szállongó hóesésben megáll a veteményeskert közepén, és gondosan becélozva levizel egy hatalmas káposztafejet.

[Chan Chu mestere III.]

Chan Chu sohasem beszélt a Mesteréről. Volt Mestere, mindenki tudott róla, de a nevét nem ismerték. Ha tanítványai, akiket ez a titok nem hagyott nyugodni, mégis faggatni kezdték, Chan Chu mindig ugyanazzal a példabeszéddel válaszolt:

– A Lenin körúton történt – mondta Chan Chu –, hogy az egyetemi hallgató és a fiatal filmrendező két cigánylánnyal elegyedtek beszélgetésbe. Előzőleg az egyetemi hallgató, a filmrendező nem titkolt rosszállásától kísérve, bement egy hentesüzletbe, és sültkolbászt evett, állva, a pult mellett, mustárral. A fiatal filmrendező úgy gondolta, hogy sokkal inkább valamely körúti szálloda éttermébe kellene beülniük, de valamiért ezt a véleményét a levegőben hagyta, azonkívül szívesen kísérte el az egyetemi hallgatót sétáin, vagy őt az egyetemi hallgató, a városon keresztül-kasul. A két cigánylány, harsányan, alig titkolva vágyát, harsányan és színesen, és kiáltozva, és dalolva és torokból, a késő délutáni fényben kicsattanó örömmel szólította le őket, és mivel az egyetemi hallgató zsebében éppenséggel egy üres lakás kulcsa lapult, ahová a filmrendezővel készült menni, hogy egy német filozófus meglehetősen nehéz szövegeit olvassák együtt, zsebükben két üveg olcsó vörösborral, egész éjszakán át, a filmrendezőben határozott szándékként fogalmazódott meg a két cigánylány üres lakásra vitelének gondolata, amitől az egyetemi hallgató viszont visszaborzadt. A lakásban makarónit ettek, ragacsos ketchuppal, és nekiültek a nehézkes német filozófus tanulmányozásának, amit csak hajnaltájban hagytak abba, mert az egyetemi hallgató feje ugyancsak lekonyult. Mikor reggel felébredt, a filmrendezőt a parányi erkélyen találta, ölében a nehézkes német filozófus szövegével, előtte a hajnali lakótelep, mellette a két üres üveg, hintázott a lakás távollevő tulajdonosának hintaszékén, fekete szeméből a kialvatlanság gyantája csorgott, mosolyogva nézte a borzas, gyűrött, kilógó ingű egyetemi hallgatót, aki ruhástól aludt. – Föl kellett volna hozni a cigánylányokat – mondta recsegő orrhangján –, azt hiszem, ezt kellett volna tennünk. – A mondat úgy szólt: mármint hogyha valódi filozófusok lettünk volna, akkor a cigánylányokat fölszedtük volna. Az egyetemi hallgató úgy tett, mintha nem hallotta volna meg. A villamosmegál-

lóban, amikor leszálltak a villamosról, még előző este, öreg néni üldögélt, aki a tavaszi záporok ellen átlátszó nejlonkendőt kötött belapult fejére, didergett, karjára fűzött műbőr-retikülje reszketett, vastag bokáján hurkásan meggyűrődött a barna gyapjúharisnya, cipője oly parányi volt, mint egy macska lábfeje, mint egy kisgyermeké. Dideregve, lopva bámult ki párás, esőcseppes szemüvege mögül, a nejlonkendő márványos gyűrődései alól, s amikor az egyetemi hallgató és a filmrendező odaért elé, elkapta tekintetét. – Hogy fázik szegényke – mondta a filmrendező, gondolatlanul, végtelen részvétellel a hangjában, kissé kitartottan, rekedtesen. Az egyetemi hallgató is pillantást vetett az öreg néni felé. A néni összehúzta magát, most még kisebbnek látszott, mint az előbb.

– Száraz falevél a szélben – tette hozzá kis szünet után Chan Chu.

[A testről III.]

– Akik már látták a saját testüket, azok kevesen vannak. Akik már látták a saját testüket, azok hallgatók lesznek, mint a kő, áttetsző lesz a szavuk, mint a napsütött páfránylevél.

[Cím nélkül]

(apokrif)

Mint a csizmád, amelyik arra vár, hogy belebújtasd a lábad, úgy vár rád a Sorsod: nem a tornácon, nem a küszöbön túl, nem is a kamra homályában, és nem is vízhatlanul.

Szabálytalan stanzák a kedveséhez

Marullo Pazzi verse

*Oh, kurva élet! Húshoz tíz hazard ok:
kéjőnczik horgán ráng a férfi bambán!
Ribancz a himnek annyit ér, akár tok
A tűzszerszámmak... Mind visong a kampán,
Fürgén szökkennek szárba nyalka szárdok,
S ki Nápolyból jött, az csak nagy kaland ám!
Ha megpuhítna tán e czéda példa,
Neked se lennék szívtelen dugattyú...
Mert lelkem hattýú – légy te benne Léda!*

*Lombard szajhák, szikul ringyók, lotyócskák
Fejik Modenát, Urbinót, Firenzét...
Tudhatnak új bakugratót, fogócskát,
Mázolhatnak csecsükre grófi kenczét –
Föl úgysem érik két bimbós bogycskád!
Kínálnának bár érted száz Velenczét,
Messinát untig, kincses Korzikákat –
Nem adlak! Áldlak... Szétroppintom inkább
Morczoska punczid, minden porczikádat!*

LAZÁRY RENÉ SÁNDOR 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. Latin és francia szakos tanár volt, kiváló romanista hírében állott, de ez nem bizonyított, mindenesetre hosszabb ideig hivatalnokként is működött. 1890-től főleg Marosvásárhelyen élt. A várossal szomszédos Marossárpatakon hunyt el 1927 októberében. Harminchat verse még 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékából. A hirtelen, sőt: hihetetlen fölfedezést követő filológiai kutatómunka, illetve a nehéz és szövevényes életrajzi nyomozás eredményeképpen jónéhány eredeti Lázáry-levélre és elegyes följegyzésre bukkantunk a költő élettársának, későbbi özvegyének, Vajdaréthy Júliának mindeddig lappangó hagyatékában... Ám ugyanott további százhat költeményre, valamint Marullo Pazzi (későreneszánsz költő és zeneszerző) huszonegy versének Lázáry általi fordítására avagy átköltésére akadtunk... A Lázáry-oeuvre immár teljesnek látszik, illetőleg (egyelőre) annak mutatkozik. Földolgozása folyamatban van. (Dr. Vajdaréthy Rabán szíves hozzájárulásával közlésezi: Kovács András Ferenc.)

*Prütykölni kész Perugia, Lucca, Párma!
Prímán gurítnak kis ligur czemendék...
De kanszívem berúgva rúgkapál ma
Miattad, szentem... Hadd kotrom kemenczéd,
Mint múltkor is, midőn kigyúlt a párna
Popód alatt, s az ágy miszlikre ment szét!
Forrón hevítlek, folyton fűtenélek
Hű péklegényként forgatván lapátom –
Hisz nélkülöd csak bolygón, hűtlen élek!*

Solymár – Budapest – Veszprém, 1894 júliusában

Paráznaság avagy poétika

Marullo Pazzi verse

*Rimánkodó imákat, szent rimákat
Küld Róma pompás kurtizánokat ma!
S bár túlzó tán a testhez fent imádat –
Farkinczám folyvást kúrni látogatna*

*Tudós körükbe, mert a kedv, mi áthat,
Tombolni kész a szép nőtényi szagra!
Nos, Tulliám, mutasd csak terczinádat!
Tökéletes!... Minő testvéri szakma*

*A költőség s a kurvaság a földön!...
A közbülső sor pontos, szinte pajzán!
Pazar czezúrád fénylik itt felajzván*

*Poétalelkem!... Terczinád betöltöm –
Lírád legmélye vibrál, mintha rázna...
Kívülünk nincs vers, nincs vágy, nincs parázna!*

Veszprém, 1894 júliusa

Francia módra a dundi Piához

Marullo Pazzi verse

*Szíved ha volna három unczia –
Úgy elviselnél, mint szukák a kant!
S míg markolásznál víg puczáat alatt –
Nyüszítenénk az ágyon, dunczija!*

*Ha párzás rázna... Mily csudás kaland!
Csak rímbe szedlek... Látom, unsz, Pia...
Szíved ha volna három unczia –
Úgy elviselnél, mint szukák a kant!*

*Rondácska, inkább rangokkal kefélj!
Rondácska lettél – nem megélt negély...
Mert többet ér a párom punczija!
Aranykám, úgyse kellenél, ne félj,
Szíved ha volna három unczia!*

Tisza-Szederkény, 1894 júliusában

Egy nyelvtanászra

Marullo Pazzi verse

*Piszok Peppino, pápák hírharangja,
Bármit kiszolgál, minden elvét elvét:
Bátran kinyalja zsarnokok kegyelmét,
Bárkit besóg, de béréért sír a hangja!*

*Rágalmakért csekély vérdíj a rangja,
Habár dicsőn forgatja randa nyelvét –
Lehet nagyúr, bitorló, bamba helvét,
Megyés püspök, toportyán, birka, hangya,*

*Mitugrász bolha, bős lupák legalja,
Ős néptribun... Mindegy: magát benyalja!
Tisztára szopja mindet estve-reggel!*

*Apróbb hatalmak hős türelme elvész...
Pedig nyelvtanban mily művelt e nyelvész!
De nem győzik már talppal, bestye seggel!*

Maros-Vásárhelyt, 1894 augusztusában

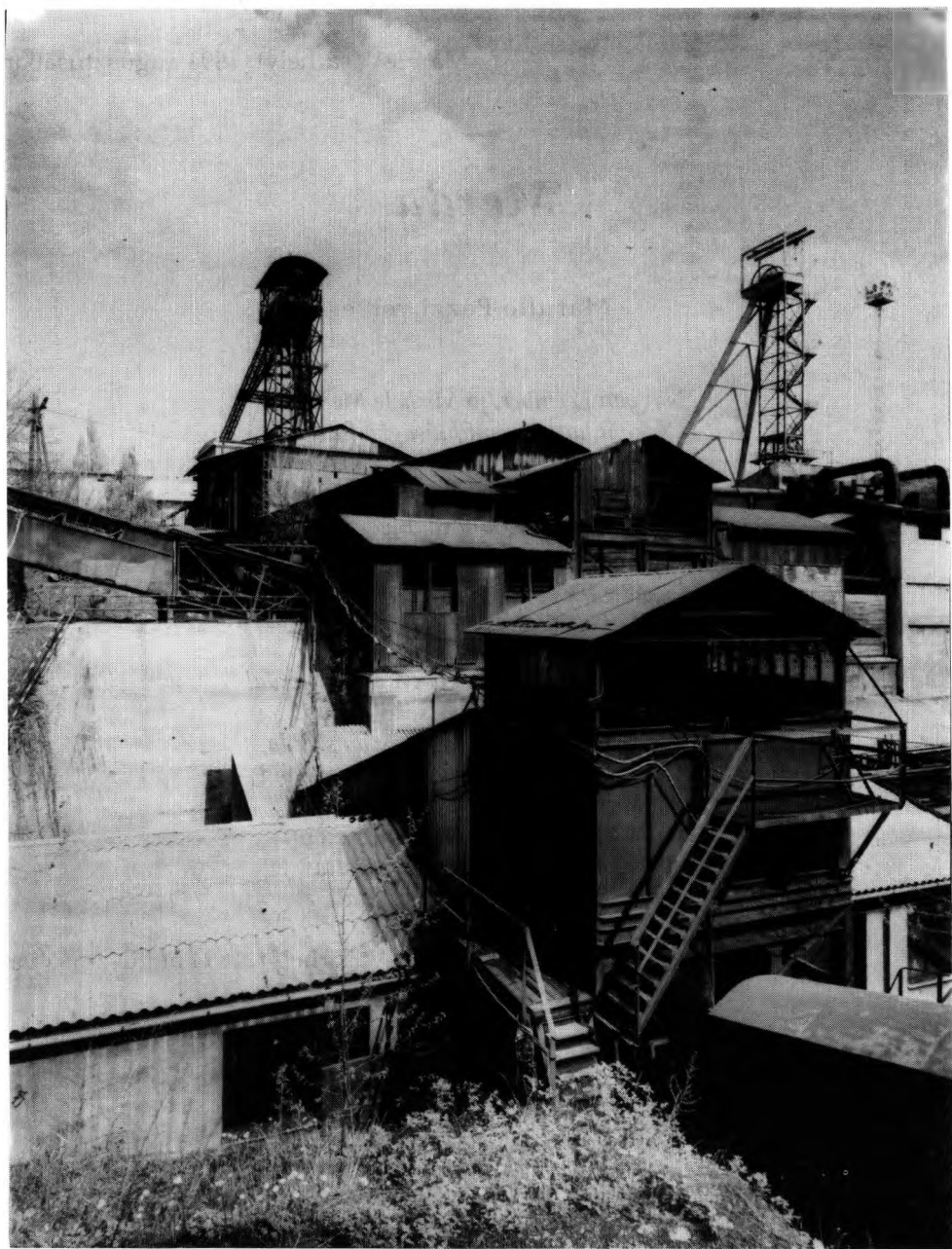
Merda

Marullo Pazzi verse

*Nagyon jó ember, jó Michele Merda –
Csakhát hazug, csúf hiúságba fürdik...
Egyet fúj kedden, másat szív ha szerda –
Elméje ürlik, tar kobakja zűrlik...
Hadd ajnározza Sandra, Bice, Berta,
Hogy őstehetség – híre messze blúzlik!
Bőszült szagával áthat, meghat, átmos,
Mert híg lélek Michele Merda: lágy fos.*

*Pedig művész... Mester Michele Merda!
Hiába is pöffeszti gőg, csökkent gond!
Egyet fúj kedden, másat szív ha szerda,
De szakmájában csak csütörtököt mond –
Bár körbenyalja Sandra, Bice, Berta...
Velőtlen ő, mint elvetett törött csont:
Több szentfazék s a kéjsóvár Isotta
Talentumát belőle már kiszopta!*

Maros-Vásárhelyt, 1894 augusztusában

Szén

Ültünk 1993-ban a pécsi Kisgaléria irodájában, Pinczehelyi Sándor, Konkoly Gyula meg én.

– Itt vannak ezek a bezárt bányák, éppen mi is az István-aknán vagyunk, a festészeti mesteriskola, azt kellene lefényképezned, gyere ki egyszer, és nézd meg! – mondta Gyula.

– És itt Pécssett egyetlen fényképészt sem érdekel, pedig tényleg megérné – tette hozzá Pinczehelyi.

Két nap múlva elmentem István-aknára. Zuhogott az eső, sár volt, de a látvány elképesztő, igazi kép. Ipari építészet az 1920-as évekből, a leggyönyörűbb fajtából. Készítettem néhány próbafelvételt bent az épületben, és elhatároztam, hogy majd ha lesz időm, lefényképezem a mecseki szénbányászat még álló emlékeit. Mert amikor Pécsre menet vagy jövet kinéztem az autóból, azt láttam, hogy hónapról hónapra tűnnek el az utat keresztező drótkötélpálya tartóoszlopai, a bányászatot felszámolták. És mivel semmit nem tartok fontosabbnak a fényképészetben, mint azt, hogy őrizze meg a múlt látképeit, nem volt nehéz döntenem.

Áprilisban mentem vissza. Valaki körbevezetett a bányászat helyszínein. Fentről, a Dömör-kaputól néztünk le először a tájra, aztán sorra vettük az aknákat, a külszíni fejtéseket, a villanytelepet és a többi kiszolgáló létesítményt. Elmentünk a bányászfalvakba, és ahogy mászkáltunk a környéken, egyre világosabbá vált előttem, hogy itt nem csupán a húszas évek ipari építészetéről van szó. Mert először csalódást éreztem. A látott helyek többsége korántsem volt annyira szépséges, mint az István-akna tornya. Betonból és vasból épült közönséges ipari létesítményeket láttam, amelyek híján voltak minden szépségnek vagy romantikának.

De közben kirajzolódott az is, hogy itt sokkal többről van szó, mint a Pécs környéki bányaépítészetről, sőt, sokkal többről, mint arról a személyes tragédiáról, amit a mecseki szénbányászat megszűnése okozott a bányászok életében. Mert a bányászok zokogtak, és emlékebe mindenki hazavitt egy darab szenet. Nem, itt végső soron azt láttam, miként ér véget a szemünk előtt egyszer és mindenkorra a tizenkilencedik század, most, a huszadik század vége felé. Miként van vége egy olyan ipari civilizációnak, amely a szénre, a vásra, a gőzre épült. Amelyet felvált az olaj és az atom. Mert végső soron a bányákat racionális közgazdasági érvek nyomán zárták be: hiába van még a földben ennyi-meg-ennyi szén, azt onnan már nem érdemes felhozni. Nem éri meg.

És emellett a lefényképezett kihalt ipari tájban az is nyilvánvalóvá vált, amit persze közhelyszinten mindannyian tudunk, hogy a bányászat maga a pokol, bárhol járunk is a világban. Az angol vagy az amerikai bányász élete és sorsa sem volt könnyebb a komlóinál, legfeljebb több pénzt kapott a munkájáért.

Akkor már tudtam, hogy mi a feladat: igyekeztem lefényképezni ezt a hangulatot, az ipari táj képében megmutatni azt, milyen is lehetett a bányászat. Siettem, hogy még az előtt kész legyek, mielőtt végleg lebontják az épületeket, és mielőtt végleg rendbe tennék azt a tájat, amelyet a bányászat feldíszített a maga máskülönbén funkcionálisan csúf építményeivel.

A mag

„Fúrj a tök oldalába egy lyukat, de csak akkorát, hogy a majom éppen be tudjon nyúlni rajta, és szórjál belé magot. A majom belenyúl a tökébe, megragadja a magot, és képtelen elereszteni »zsákmányát«. Teli marokkal nem tudja kihúzni öklét a tökből. Megtanulta, miképp kell megragadni valamit, de azt, hogy eleressze – már nem. Rabul ejtetett.”

(Afrikai mese)

A fekete gyémántok kora, a Jókai-regények kalandos, ám mégis otthonos aranykora, a tizenkilencedik század második felének nagy *avantgründolása* a harmadik évezred előestéjére a mecseki bányavidéken lezárult. És nemcsak mifelénk, feltehetően az egész földkerekségen.

Lugosi Lugo László fotográfiáin „tatlintraverzek” dokumentálódnak, súlyos kötélpályákon függeszkező csillékkal, furcsa, becsomagolt hidak sötét sora a stalkeri zónát megidéző ipari tájon; eszelős vaskerekek, hatalmas ferde rúdszerkezetű támaszokkal, impotens kábelek, kiegészített reflektorok és trafóházak, technoproccos épületmonstrumok, feszes arányokkal, géppuskasorozat monotonoságú nyílásrenddel, börtönhangulatú belterekkel, hadiüzemekre emlékeztető munkacsarnokok, óriási acél- és vasbetonkeret tartószerkezetekkel, homályos felülvilágítók, függőfolyosókkal, rácsokkal, korlátokkal, lepusztult műszerfalakkal, árván ágaskodó indítókarokkal. Indusztriális Megaflinstone-telep ez, gigantikus alumíniumbodegákkal, Tolkien Mordor-béli Vasudvar-várára rímelő tornyokkal, járhatatlan meredekségű menekülőlépcsőkkel, meddőhányók sziluettjeivel. A magas téglafal előtt, kifügázott terméskőtalapzaton, az egyiptomi istenszobrok kifordult pózában feszítő védősisakos, bányászlámpás munkásgölem szobra, tipikus szívdobogtató díszlet: JÓ SZERENCSE! – Erekcio vasnadrágban, avagy szocialista irrealista tájkép csata után...

Ez a szocialista irrealistának titulált provincializmus nem csak Kelet-Európára és nem csak a huszadik század egy kitüntetett intervallumára jellemző. Világjelenségről, pontosabban *globális provincializmusról* van itt szó, hiszen az úgynevezett szocializmus a kapitalizmus válságterméke, miképp azt Wilhelm Röpke írja a második világháború alatt, *A harmadik út* című könyvében.¹ Hasonló állapotok uralkodnak Manchester meddőhányóitól Magyitogorszk vasércbányáig szerte a földtekén. A technicista barbárság provincializmusa ez, mely mára kíméletlenül „összecsukódott a földgolyón”. Húzóereje a *hadiipar*, mértékadó tárgyi- és viselkedéskultúrája – miképp azt Paul Virilio hangsúlyozta – a *militarista intelligencia*.² Végletesnek ítélt megnyilvánulása a háború, az építész és testvérművészei műfajában pedig a későfausti „military-sitt” design és architektúra. „Tartalma” a *nihil*, „formai megjelenése” többek közt talán a – melleleg méltán megbecsült – halárus-Tatlin súlyosabb tradíciók által nem igazán gátolt, realizálódás híján legendává vékonyodott építészeti avantgárdjára rímel. Világhírnévként örvendő mai képviselője a bécsi COOP HIMMELBLAU építészcsoporthoz, mely a tudatalatti legintenzívebb vízióit, akár a totális káoszt is, fenntartás nélküli ars poeticaként vállalja fel architektúrájában. Az építészeti dekonstruktivizmus ezen felfogásának határainkon túl is elismerést

1 Wilhelm Röpke: *A harmadik út (Korunk társadalmi válsága)*. Auróra kiadó, 1943. 34. o.

2 Paul Virilio–Sylvère Lotringer: *Tiszta háború*. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. 13-22. o.

kivívott hazai képviselője a hely szelleme által érintett, Mecsekalján nevelkedett Bachman Gábor. Feltehetően a fent jelzett, fanyar, szocialista irrealista életérzés ihlette Tatlin „zárójelező” – megkockáztatom: talán meg is haladó – tér-időinstallációit. Hasonló – bár a káosszal kevésbé rokonszenvező – érintettséget érzek a szintén Pécsről induló F. Kovács Attila ipari műemlék mini-monstrumain és embermagasságot meghaladó méretű vasképein, melyek kárpátiai ipari tájakat ábrázolnak, rezignáltnan tétova munkásgölemmel.

Lugosi Lugo László professzionális színvonalon megkomponált és kidolgozott fotói is e jelenség illékony, kelet-európai megnyilvánulását ragadják meg a mecseki bányavidéken. A jelenség alapvetően Janus-arcú, hiszen sok száz és ezernyi bányászcsalád kenyere vész el egyik napról a másikra. Ugyanakkor a Föld méhe valóban kimerült – a szó szoros értelmében „fel kell töltődnie”. És a felszín hamarosan az enyészeté, egy kurta emberöltő múlva tényleg talán „csak” ezekről a fotókról lesznek leolvashatók a fekete gyémántok kultúrájának tárgyi emlékei.

Elgondolkodtató, hogy az ember nem azért mond le a szén kitermeléséről, mintha olyan nagyon pihentetni szeretné Földünk belsejét, hanem mert *hadviselési technikái oly módon változtak meg, hogy azok „üzemeltetéséhez” ma már nincsen szénre szüksége*. Valójában militarista és – ennek redukált, esetenként némiképp kifinomultabb melléktermékeiként – civil szállítóeszközei, logisztikai apparátusa, különösen a második világháború befejezése óta egyre kevésbé használja a szén mint energiahordozót. Hol van már az a múlt századi, békebeli hadiipar, amikor – a róla elnevezett díjról, a dinamit kiötléséről és úttörő fogalmazásáról nevet, erkölcsi- és anyagi megbecsülést szerzett – Alfred Nobel felvásárolja a Krupp-műveket, és megalapítja az addigi legnagyobb hadigépgyárat, megvetvén ezzel a huszadik századi militarista túltermelés alapjait – mely fegyverarzenál „teljes pompájában” aztán az első világháború alkalmával debütál. (Alfred Nobel jelleméről és ambíciójáról mintázza Bernard Shaw *Barbara őrnagy* című drámájának központi figuráját, amiből századunk közepén népszerű mozifilm is készül.) Bizony a modern hadigazdaság eme virágkorában a szén hatalmas mennyisége eleve nélkülözhetetlen a vas, illetve az acél alapanyagú fegyverzetek előállításához. Kíméletlenülül hangzik, de a „vas és acél országa” hadikommunista utópia kénytelen-kelletlen történt feladása röpke emberöltő alatt a hazai szénbányászat sorsát is megpecsételte.

Nem túlságosan derűs következtetésekre vezetne azon meditálni, vajon a szén szerepét átvett energiaforrások (hőerőművek helyett különféle rendszerű atom- és vízierőművek) vagy éppen az olajkitermelés, kíméletesebbek-e a bioszférával. A világ mohó, militarista gazdasági maffiái egyelőre nem tolerálnak mást (például nap- és szélenergia, vagy nullponti energiakicsatoló rendszerek),³ annak ellenére, hogy a Föld immunreakciója ilyen-olyan vírusok formájában már érzékelhető.

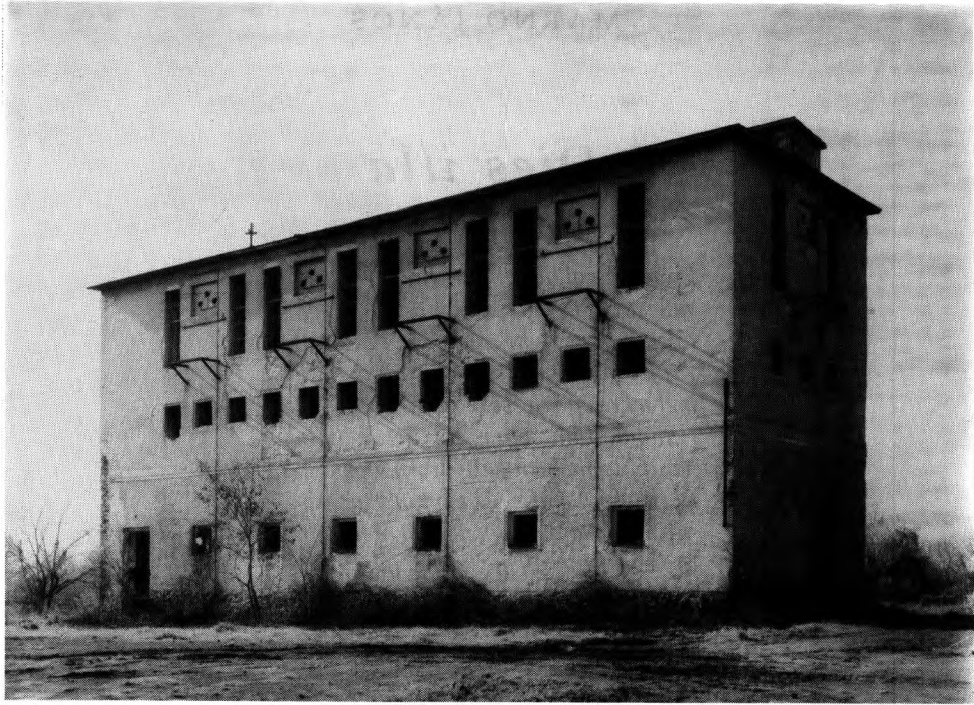
Mi legyen a sorsa a későfausti technicista civilizáció afunkcionálissá vált, legatyásodott romjainak, ha tetszik, „ipari műemlékeinek”, mely státuszra a mecseki bányavidék is igényt tarthat? A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Művészeti Mesteriskolája birtokába vette az István-akna épületeinek egy részét. Keserű Ilona műtermében alkalmam volt látni egy építészeti tanulmánytervet az épületegyüttes művészeti intézmény céljára történő rehabilitálásáról, Bachmann Zoltán és társai elképzelései nyomán...

(Jelen esszé érdekes előadás- és olvasmányélmények, beszélgetések és munkakapcsolatok révén inspirálódott, melyek főként Bachmann Zoltánnak, Beke Lászlónak, Hajas Tibornak, Keszérű Ilonának, Kotányi Attilának, Kunszt Györgynek, Gyertyános Zoltánnak, Liska Tibornak, Lugosi Lugo Lászlónak, Rajk Lászlónak, Sebeők Jánosnak, Széphelyi F. Györgynek, Zsolnay Lászlónak és Zsuffa Andrásnak köszönhetők.)

Esztergom–Pécs–Budapest, 1995 nyarán

3 Hargitay Károly–Egely György: *Kifordul a tér (Sarkunkban a jövő. Tértechnológia dióhéjban)*. Kornétás Kiadó, Budapest, 1994.

Dies illa

Éppen távol, álla miatt távol
 a kicsi nővér – s azonfelül amit még
 tőlem is, visszamenőleg, rossz néven vett.
 Kitálaltam, igaz, belső körülményeket,
 melyekre ép ízléssel egyáltalán
 nem találtam volna szót, s ez is hagyján,
 ha utána mélyen hallgatok egyéb
 forrásokról előtte, és nem órá nézvést
 sápadok majd el, emelkedő gyomromtól
 és nem kevésbé emelkedő hangomtól
 egyszersmind. Mindamellett rossz helyre
 is ültünk be; intézeti álomból
 köszönt vissza bennem azonnal az áporodott
 csapszék, kimértnek kellett maradnom,
 másodmagam magánintézetében
 tértem az álomban magamhoz, de vidéken,
 hol soha nem jártunk a valóságban együtt.
 (Magunkat egyedül is nehezen követjük,
 nemihogy társaságban...!)

Ablakmélyedésre emlékszem, karnyújtásra
 fejem fölött ívelt a boltozata, így
 meg nem ítéltettem, hogy fent vagyok-e vagy lent
 a földszinthez képest. A csapszékbe lépcső vitt
 lefelé, mely sokat itt mégse jelent,
 csak olcsón kívántuk együttlétünket
 lebonyolítani, a környéken belül;
 vidéken lenni ma mind többbe kerül.

Ott reszkettem hát anyaszült meztelenül
 az ablak alatt, ám orvosnak híre
 se, hamva se (másodmagam mivel bírt rá,
 hogy kész lettem alávétetni magam s miféle
 szűrővizsgálatnak?)..., gondolataim,
 sebes egymásutánban, egyre messzebbre
 estek egymástól, doboltam a fagyos fűtőtest
 bordázatán, doboltam és aggódtam közelgő
 estem sikeréért, melyre egy déli, vasúti
 határváros versbarát-köre kért fel, előbb
 levélben, majd kétszer még táviratilag.

*A papírok kabátzsebemben maradtak,
talán másodmagamnál, nem emlékeztem, hol
vetkőztem neki, sem a körülményekre,
melyek elszoktattak vagy elszakíthattak
akár másodmagamtól – ellenben élő (vagy holt)
seb voltam nyilván, amilyen a kicsi nővér
valóban oly távol egy ideje
a képzeletemben: oly eleven is, ámde
hajlíthatatlan is, mint a kő.
Honnét tudtam meg, szintén elveszett már,
hogy a vasutat dél felé lezárták,
lábam égett, szemembe folyt a barna márvány
fénye, megfojtott csaknem a levegő,
reflexből mihelyt félre léptem. Vénséges, csont-bőr
doktornő intett be magához, egy süket
helyiségbe, szerte a padlón papírneműim,
ahogy elmulasztottam látni estüket.
(Mit is beszélhet belső körülményekről
az ember, ha egyszer még ahhoz meg is kell
halnia előbb...!) Másodmagam egy
élénkkék frottír küszöbön, a mosdónál
toporgott, vadászkosztümöt viselt, melyre
rohamban válaszul tolult a nyelvemre
az illa olajzöld: hangomat visszanyeltem.**

* Körülbelül itt, ahol tehát elszólhattam magam, meg nem is, e tájt szakadt félbe az intézeti álom, másodmagam hangját nem nyertem vissza, toporgása sem igen tudhatom már, hogy minek szólt: vitt volna vészhelyzetemben a saját autóján a déli határvárosban rendezett felolvasó estre? Nem ülhetek fel ilyen fantáziáimnak. Legyen mégoly távol, versem kimenetelét inkább bízom a kicsi nővérré; róla, éppen most, nem kell gondolnom semmit.

Kolozsvári anziksz. Főtér

*Feliratok, egynyelvűek,
s a java része angol –
ma nem fog érdekelni.*

*Elszántan őgyelgek,
forintot, márkát
kérve kérnek tőlem,
megtévesztheti őket
nemez kalapom
és donquijotés,
nyílt tekintetem,
megértem őket.
(Több nyelven szórom
szerte válaszom.)*

*A Bánffy palota előtt
– de hiszen nem váratlanul –
megrohamoznak kicsi koszosok,
igen jól szervezett,
alternatív ovi.
Szori, szabadkozom,
s teszem, mi tőlem telhető:
a túlvilág nevében
hányom a garast,
vicsorgok, kérem,
hagyjanak. És végre
közbeszól a standos:
„Megérkezett az Eliade
második kötet.”
„Csak nem?” Megbízik bennem,
mondja, vihetem,
nem ronthatom le
„masszív” hitelem.*

*A Szent Mihály előtt
elér a nagy felismerés:
határozottan szép a nő.
Jó, mondható: sajátosan.*

*Okolhatók előnytelen
odörök, nem rá való
ruhakreációk, fényviszonyok.
Hónom alatt szorongatom
a Hiedelmeket, a fólia
bő nedveimnek bizton ellenáll.*

*Fegyelmezett tekintetek,
jól szervezett alakulat:
turisták ők, jawohl.
Az egyiken tán túl feszes
a bermuda, és ráadásul férfi!
Illetlen itt, ám jóra
készíteti a persely.
Azt súgja valaki poroszosan,
hogy Kierkegaard,
még hátra lehet, úgy hiszem,
a Házsongárd, na és
a Farkas utca – én más fele
megyek. A parkolóban biztosan
kocsim már nem hevíül tovább.*

*A szélvédőkön sok rovartetem,
megannyi, jószerével összefüggő
szőnyeg. De rohamoznak
szüntelen tovább: az álló,
márkás járművekre specializált
újtranssylvania mutáns.*

A tárt szárnyú lepke

(V.)

5.

Mintha köd sodródna az ablak elé, vagy csupán ennyire későre jár már?
Tompák a fények odakinn, és összemosódnak az árnyékok idebenn: fekszem az ágyon, szürkület és fénytelenység ér egybe körülöttem.

Tudom, hogy milyen a gondolattalan félelem.

Nem mintha valami ösztönlénynek képelném magamat, okom se lenne erre, s nem is hiszem, hogy megengedhetnék effajta könnyűséget, én, éppen én!, arról már nem is beszélve, hogy akkor mit gondolhatnék a többiekéről, mindazokról, akik olyan állatias biztonsággal viselik a hétköznapjaikat, az utcán, a boltban, és persze főként ott, a biztosító pultjainál, még akkor is, ha ők meg alig titkoltan éppen rajtam mulatnak, gúnyolódnak és nevetgélnek,

igen, sokszor már csupán az irántuk érzett szánalomból teszek úgy, mint aki mindezt nem is veszi észre, mint aki nem látja a visszataszítóan önelégült mosolyaikat, pedig dehogynem!, és mégis, rögtön meg is sajnálom őket, tudom, mint a sivalkodó disznók, melegítik egymást, mégis alig bírják elviselni, hogy egymás elől falják fel a moslékot, miért koszolnám össze magam én is, tudom, nagyon jól tudom, hogy még hozzájuk érnem sem szabad.

Én is tudok persze nevetni, nagyon is tudok, ha kell, sőt, még akkor is, ha nem kell, mint ahogy egyszer az is megesett velem, hogy az elnökünkkel folytatott ünnepélyes beszélgetésen a nevetésem erősebbé vált, mint én,

igen, micsoda nevetés!,

még egy éve sem volt talán, igen, akkor, hogy elkezdődtek a szédülések, télen, az első havazás után,

a kivilágított karácsonyfa előtt álltunk, a díszdobozok szerteszét, középen az elnökünk, aki persze nagyon fontos ember, legalábbis, ha képes egy intézet, egy biztosító is egy teljes világgá válni, és miért is ne lenne, tudom én jól, hogy valójában az, fontos ember hát az elnök, aki a közönséges intézeti alkalmazottak képzeletében nem is a földön, hanem a fellegekben lépked, s minthogy általában nemigen van alkalmuk mondjuk miniszterelnökökkel társalogni, hát ezek a közönséges alkalmazottak azt hihetik, hogy most legalábbis magát a miniszterelnököt látják, valakit, aki olyannyira felettük áll, hogy már nem érdemes a vonásait nézni, nem érdemes a szokásait, a jellemét kutatni, hiszen nyilvánvalóan más természetűnek kell lennie a megítélésének, amiként a reá illő mérték is más, egyszerűen nem a mi világunkból való.

Álltunk hát a karácsonyfadíszek fényében, fekete ünneplőbe öltözve, mintha

fekete csókák gubbasztanának egy dértől és jégcsapoktól csillogó fán, és hallgattuk az elnökünket köszöntő beszédet, az ünnepélyes szónoklatot, amit éppen a mellettem álló férfi, talán még így is mondhatnám: a mellettem álló kollégám adott elő; velős, okos, talpraesett köszöntő volt, éppen rávallott a szónokra, amiként maga a helyzet is illett az egész gyülekezethez, az elnök pedig, ahogy hallgatta, a lábát könnyedén keresztbe vetette, bal kezét ökölbe szorítva az asztal sarkán nyugtatta, s a fejét kissé lehajtotta, mint aki fáradt, de legalábbis törődött és gondterhelte még ilyenkor is, de arról sem feledkezhet el, mennyire magasztos és bensőséges ugyanakkor ez a néhány pillanat,

hallgattam a beszédet, s rémülten éreztem, hogy mindinkább valami érthetetlen és megmagyarázhatatlan jókedv kerít a hatalmába, valami indokolatlan nevetés, ami nemcsak hogy ok nélküli, de ráadásul iszonyatos erővel is bugyborékol bennem, és ki is fog törni, ha tüstént nem tehetek ellene, máris ki-kibuggyant belőlem a kuncogás, noha ismétlem: semmi, de semmi mulatságosat nem láttam magam körül, az pedig föl se merülhetett, hogy efféle dolog juthatna az eszembe, különösen a biztosítóban, és mégis!

egyszerűen nem tarthattam vissza a nevetést, legfőlőbb úgy tehettem, mint aki köhögéssel küszködik, és a legfőbb gondja az, másokat ne zavarjon, kivált, hogy az elnök ne nézzon oda, és bár eleinte még csak-csak mérséklőleg hatott rám a szónok csengő hangja, aki nem zavartatta magát a fuldoklásomtól, ám mihelyt véget ért a beszéd, az elnök lassan fölemelte a fejét, és ekkor a rémület vilant át rajtam, mert most már láthatta az arcomat is, és rá kellett jönnie, hogy annak a fuldoklásnak semmi köze sincsen a köhögéshez,

ő azonban vagy nem akart tudomást venni rólam, vagy talán úgy vélhette, már a pillantása elég kell legyen, hogy jobb belátásra térítsen, mindenesetre látszólag semmit észre sem véve maga is belefogott a szokványos, untig hallott, fontoskodóan gurgulázó, teljesen és tökéletesen oktalan és értelmetlen szónoklásba, s ezzel eldöntötte a sorsomat, hiába próbált sziszegésekkel és apró lökdösésekkel, oldalvást rám-rám sandítva jobb belátásra téríteni az imént még fennkölt kollégám, ezzel csak fölidézte bennem a nevetés gyönyörűségét, olyannyira, hogy egyszerűen odalett az önuralmam, de még a reményem is, hogy képes lennék uralkodni magamon.

És eleinte még csak azokon a tréfás kis fordulatokon nevettem, amelyekkel az elnök meg-megtűzdelte a beszédét;

s noha az a szabály, hogy az ilyen apró tréfák hallatán az ember tiszteletteljesen éppen csak el-elmosolyodik, én máris harsányan nevettem, leplezetlenül, miközben láttam a kollégáim ijedelmét, akik féltek, hogy rájuk is átragad a nevetés, de hiába, nem bírtam magammal, s közben még csak meg sem próbáltam elfordulni, vagy a tenyeremmel elfödni a számat, hanem csak bámultam az elnökre tehetetlenül, bámultam egyenesen az arcába, nem bírtam elszakadni tőle, mintha azt hihettem volna, hogy akár az elfordulás, akár bármifajta változás csak tovább rontana a helyzeten, s persze ekkor már nem is csupán az éppen elhangzó kis tréfácskákon nevettem, hanem a régieken, meg az ezután következőkön, meg együtt valamennyin, és persze meg sem tudhattam volna mondani, hogy min nevetek, min is nevetek ennyire szemérmetlenül és leplezetlenül.

Dermedten állt mindenki, mégis már-már úgy látszott, hogy megszabadulhatnék, hiszen az elnök, aki talán az egyedüliként őrizte még meg a nyugalmát,

arról nem is szólva, hogy bár meglehetősen tapasztalt férfi lévén az meg sem fordult a fejében, hogy bárki is tiszteletlenül viselkedjék vele szemben, mintegy ösztönösen is a szokásosnál valamivel rövidebbre fogta a beszédét, felkínálva nekem az egerút lehetőségét, és persze fenntartva ezzel a látszatot is, hogy bár a viselkedésem nyilván illetlen volt már így is, de ezt az illetlenséget még nem tárgyalták volna szélteben-hosszában, s mint az efféle képtelenségekkel ez gyakran megesik, talán egyszerűen elfelejtődött volna az egész ügy,

ám ekkor, tulajdonképpen az elnöknek válaszolva, valójában azonban alighanem a vészhelyzet elmúltában bizakodva megszólalt az irodavezetőnk, sőt, nem csupán megszólalt, de maga is egy rögtönzött beszédbe kezdett, amit talán csak az magyarázhatott, hogy éppen az én nevetésem, és a kipattanni készülő botrány feledtette el vele a helyzetét és a lehetőségeit, és ez bírta arra, hogy előhozakodjon a nézeteivel, így hát hadonászni kezdett, és lelkesülten zagyvált valamit, ami egyébként is badarság volt, de itt különösképpen az, én pedig nem bírtam tovább, hangos és ellenállhatatlan hahotában törtem ki, fuldokló és szívből jövő, tiszta kacagásban, amitől persze mindenki elnémult,

és most már nyilvánvalóan én kerültem a középpontba, hajladozva és hahotázva, a rémülettől meg-megroggyanó térdekkel, riadtan kalapáló szívvel,

és most már, látva engem, szabadon nevetethetett mindenki, nevetettek, hiszen ennek a hosszan készülődő és sokáig gyakorolt nevetésnek az iszonyatát úgysem múlhatták fölül, s rájuk valójában nem is figyelt senki, csak rám, aki a jobb kezemmel a mellemet csapkodtam, hogy legalább így megmutassam a bűntudatomat, s hogy valamiképpen kidöngessem a belém fojtott sok nevetést, miközben gurgulázva és hörögve számtalan mentséggel hozakodtam elő a nevetésem magyarázatára, talán meggyőző is lehetett volna valamennyi, de a meg-megújuló nevetőrohamoktól egy szót sem lehetett érteni belőlük,

s most már persze az elnök is zavarba jött, nem tehetett úgy, mint aki nem vett észre semmit, talán csak azért, mert az efféle embereknek van valami természetes érzéke a bajok elsimítására, talán ezért kezdett el egy régi, általa elkövetett csínyt emlegetni, amiben valami homályos szerepe volt egy megengedhetetlen nevetésnek, és aztán gyorsan felhajtotta a tálcán felé kínált pohár pezsgőt, szavak helyett ezzel mutatva, hogy véget ért a köszöntő, megbontható az ünnepi rend,

én pedig még mindig nevetve, halálos kétségbeesésben botorkáltam ki a terem-ből, rohanni akartam, de csak vánszorogtam az asztalomig, a székre roskadtam, és még mindig nevetve a tenyerembe temettem az arcomat, s csak lassan, egészen lassan múlt el belőlem a nevetés, mintha valami tölem idegen erő vonakodna kiköltözni belőlem, és utána is még az a szinte könnyes, szűrő fájdalom maradt,

mint a sírás, mint a levegőért kapkodó száj, a szétpattanó tüdő.

A gondolattalan félelem.

A test a nyirkos lepedőn, a nehéz paplan alatt.

Az árnyékok.

A bútorok: ez a felmérhetetlen és kiszámíthatatlan mozgás, ez az értelem nélküli történet, és benne a szálnalmas erőfeszítéseim: vonalak és csíkok a falakon és a padlón, a ceruzanyomok és a szigetelőszalagok fényes darabkái,

mintha lepkék szárnyai csillognának szerteszét,

hát hogyne sejteném, nem más ez, mint egy önnönmaga ellen épülő labirintus, egymásra tapadó rétegek, a tudni akarás, ahogy immár megállíthatatlanul a visszájára fordul, ahogy már a cselekedetek sem kelthetik azt az illúziót, hogy

valamifajta irányító értelem vezetné őket, de a megállításukra, a fölfüggesztésükre mégis oly nyilvánvalóan nem lehet esély, nem, hiszen éppen csak e tudatalanság, ez a gépies figyelem, az érthetetlennek és megközelíthetetlennek ez a szálnalmas számbavétele is illúzió, lepel, szakadozott palást a méltóságból, a magabizásból, menekülés,

ócska és átlátszó trükk csupán, de legalább pillanatnyi menekülés!

Az értelem!

Ahogy visszavonhatatlanul ismeretlenné és idegenné válik a környezet, ez a mindennapi táj, és a tárgyak mindaddig annyira indokoltnak ható összessége, és persze velük együtt a test is, igen, ez a tulajdonképpen el sem gondolható tárgy, ami máris a maga tárgy voltával tüntet, hogy éppen a pusztulásról, a szét-esésről, a romlásról szóljon félre nem tolhatóan, minduntalan, a pusztulásról.

Mint ott, a metróban is.

Várjon!,

várjon meg, kiáltottam a férfi után, hiszen megértettem, hogy persze nincsen más választásom, mint követni ezt a legalábbis különös idegent, mert egyedül, ezt látnom kellett, aligha keveredhetnék ki innen,

várjon meg!,

kiáltottam hát, és ő meg is állt, valahogy úgy, mint aki hallgatózik, a fejét kisé oldalra billentette, s mintha fölfelé figyelt volna,

jövök magával, értem utol, jövök, csak azt kérem, mutassa meg, hogyan juthatok vissza a fő metróvonalra, hadartam mintegy magyarázatként,

a fő vonalra?, nézett le rám,

furcsa, milyen furcsa, meredtem az arcára, miért tűnt nekem úgy még az imént, hogy feketék a szemei, miért, hiszen most világosan látom, hogy szürke, csaknem kékesen csillogó szürke szemei vannak, talán még azt is mondhatnám: barátságosan hunyorgó szürke szempár, és bozontos, de szépen ívelt szemöldökök,

a fő vonalra, ismételte,

de ezt már nem annyira kérdezte, mint inkább kijelentette, miközben bólogatni kezdett, és a karjait széttárta, akár egy nagyra nőtt, furcsa madár, ami elröppenni készül a faágról,

igen, akár egy madár, fojtottam vissza a kuncogásom, ebben a fekete ruhában, a hosszú végtagjaival, a különös mozdulatokkal, mint egy elvarázsolt csóka.

Jöjjön hát, hajolt felém, jöjjön,

és egy keskeny átjáróra mutatott.

Nem emlékszem, hogy erre jártunk volna, gondoltam, és hirtelen megint belém hasított a rémület: ki ez az ember, hát tudhatom, vajon hová irányít, hát tudhatom, hogy mit akarhat tőlem? És ez az út is! Hiszen érzem, határozottan érzem, hogy lefelé vezet! Egyre lejjebb, holott nekem nyilvánvalóan fölfelé kell tartanom, ha végre ki akarok jutni innen!

Íme: most megint csak egy terembe értünk, és sehol semmiféle útmutató tábla, sehol semmiféle segítség:

hogyan bízhatnék egy ilyen vezetőben?

És itt is körben a monitorok, az üres folyosók, a szakadatlanul hullámzó mozgólépcsők képeivel; tudja vajon ez a férfi, hogy merre megyünk?

Hallja?, álltam meg, hallja? A vonatkattogás, a szerelvények zaja!

Igen: tisztán ki lehetett venni újból, hogy valahol, a falak mögött, a most még láthatatlan síneken egy szerelvény robog el, talán nem is messze tőlünk, lehetetlen, hogy ez a férfi ne hallja, lehetetlen, hiszen egy pillanatra szinte süketítővé vált a kattogás, a motor zúgása,

hogyne, válaszolta nyugodtan, hogyne hallanám, elment egy vonat, annak a hangja volt, de miért csodálkozik ezen, elvégre a metróban vagyunk, ha valahol, hát itt aztán nem kell meglepődni, ha el-elmegy egy szerelvény!

De hol, ragadtam meg a karját, de hol?

A síneken, nézett rám csodálkozva, a síneken. Hol máshol?

Vezessen oda!, kiáltottam, vagy legalább mutassa meg, merre menjek!

Oda?, húzta föl a szemöldökét. Ugyan mi értelme lenne?

A sínek, mormolta maga elé, a sínek, de aztán megrázta a fejét:

jöjjön velem, indult el, higgye el, erre sokkal rövidebb az út.

Nos jó, döntöttem el, mi mást is tehetnék, léptem a férfi után, és persze, nyugtattam magam, persze ez az egész ügyis néhány perc múltán már sem érhethetlen, sem ennyire rémületes nem lesz, nem, csupán jelentéktelen, mint egy a számtalan elmúlt jelentéktelen történetecskék közül, miért is ne menjek hát,

csak,

kellett megállnom újra,

ez az érthetetlen szédülés, ami megint rám tört, ez a szinte már ájulásszerű szédülés, a hirtelen homály, az összefutó árnyékok, a fénytelenység, ahogy tapinthatóan rám zuhan a sötétség, és nemhogy lépni, mozdulni nem tudok, de mintha csapóajtó nyílna meg alattam, és zuhannék, egyre gyorsulva zuhannék alá tehetetlenül, mind súlyosabban, s valahogy, mint egy burok, velem zuhanna ez a sötét, a testemet körbefogó levegő is, miközben a torkomon, a számban újra- és újra feltör az a különös, fémes íz, akárha sárgás vér szivárogná egy romlott fogból.

A monitor!, nézze azt a monitort, kiáltottam a férfi után,

mert ott, az éppen a fejünk fölött lógó képernyőn most nem üresen futott a mozgólépcső, nem: kezével könnyedén a gumiszalagra támaszkodva egy fehér ruhás, karcsú nő utazott felfelé, fejét kissé oldalra billentve maga elé meredt, arcába hulló haja eltakarta a vonásait, de semmi kétségem nem lehetett:

ez ő!, igen, csak ő lehet!, az a nő, aki miatt kiszálltam, s akit követve ebbe a furcsa aluljáróba keveredtem,

ez ő!,

arra menjünk, amerre ez a nő utazik!, hadartam a férfi kabátjába kapaszkodva, arra menjünk, ha lehet,

hiszen éppen ezt tesszük, válaszolta ő, és hosszú, erős ujjával megragadva a csuklómat, lefejtette a kezem a karjáról.

A monitoron megint üres volt a mozgólépcső,

jó, bólintottam, jó,

és úgy tettem, mintha nem vettem volna észre azt a sietős undort, ahogy ez a férfi igyekezett megszabadulni az érintésemtől,

menjünk hát, nem is tudom hány óra lehet, de elkéstem már, ez biztos, menjünk végre, siessünk.

Egy keskeny lépcsőhöz értünk, szokványos betonlépcső volt csupán, de az alján, ahol az utolsó lépcsőfok egy keskeny, tornácszerű járdába futott, ott az éppen csak derékig érő fémkorlát mögött mintha egy mély terem, egy víztározó, vagy egy valószerűtlen méretű alagút torka tátongott volna, valami nem pusztán váratlan,

de hihetetlen mélység, aminek a felfoghatatlanságát csak növelte, hogy alulról, valahonnan, hogy honnan, azt persze még csak megsejteni sem tudtam, ködszerű sűrűséggel pára és füst gomolygott, mintha legalábbis egy hatalmas, de hangtalanul működő gőzgép fújná egyre-másra a szürkésfehér felhőket, vagy mintha valóban egy felhő peremére léptünk volna, legalábbis én így képzeltem el mindig, igen, ilyen lehet egy felhő, bodros, könnyű, mégis átláthatatlan.

És ahogy erre a keskeny tornácra értünk, fentről is víz kezdett csöpögni a nyakamba, akárha eső hullhatna itt lent, a metró alagútjában, a föld színe alatt, eső:

hideg és barnásan koszos vízcseppek,

a zakóm!, villant át rajtam, milyen lehet most a zakóm háta!,

hiszen még elöl, a hajtókán, és a karomon is rozsdás foltok virítottak a kék szöveten,

és miért csöpög itt a víz, hát nincsenek itt szerelők, vagy már ezzel sem törődik senki?, ez a felhőszerű gőz is, csak nem hihetem, hogy természetes volna itt lent, a város színe alatt?, de akkor miért van egyáltalán? Vagy valami gépház volna? Csak így, hogy szabadon bejárhat mindenki?

És ez a szag! Már megint ez a szag!

Mintha rothadna itt valami, bőr és hús, és ki tudja még mi, talán a nedvesség és a kosz miatt?, de hogy rothadás, az bizonyos, akárcsak otthon, a porszívóból áradó bűz, igen, nem kétséges, ez ugyanaz, de itt még áthatóbban és még inkább elviselhetetlenül, mintha éppen ebből a felhőből jönne, mintha maga ez a felhő volna a szag, fojtó és sűrű, akárha félig emésztett, visszaöklendezett húshalmokat takarnának ezek a bodros gőz- és füstpamacsok, akárha penészes papírok, egymásba ázott vásznak szaga volna, s a felhő még fehéres, savanyú tej, amiben már tekerzőznek a sárgásfejú kis kukacok,

lehetetlen, lehetetlen, hogy ezt csak én érzem!, nincs szaglása ennek a férfinak?,

hirtelen tört rám megint a szédülés, s ettől csak még erősebb lett a gyomromat remegtető hányinger, meg kellett állnom, s a korlátba kapaszkodva próbáltam levegőhöz jutni,

várjon!, akartam kiáltani a férfi után, de csak nyögni tudtam, s ő mégis meghallotta, hátrafordult és kérdően meredt rám,

várjon, préseltem ki újra, mindjárt, mindjárt mehetünk, csak ez a szag, meg ez a különös hely, maga nem érzi?

A szag?, rázta meg a fejét, hát persze, de ki tud már az ilyesmivel törődni, ki tud?

Nem is azért mondom, egyenesedtem föl végre, nem is azért, csak ez a hely, és hogy még soha nem jártam itt, tudja, és nem is tagadom, hogy az előbb már szinte félni kezdtem, hogy talán eltévedtünk, vagy ki tudja, mi következhet még, hiszen csak egyre és egyre lejjebb tartunk, miközben én már szeretnék kijutni innen, igen, nem tagadom, nagyon is szeretnék végre a megszokott úton lenni,

Félni?, húzta el a száját, félni itt?

Megfordult, és szótlánul az előttünk emelkedő lépcsőre mutatott,

majd ott, kérem, majd ott!, intett felém,

és aztán elindult,

néztem sovány alakját, a kabát fekete, lengő szárnyait, a hosszúkás, fekete fejét, nagy füleit,

akár egy madár, egy csóka,

jutott az eszembe megint, de akkor már én is hallottam a zúgást és a katto-
gást, ami odafentről szűrődött le hozzánk, lépések és beszélgetések zaja,

hát akkor, gondoltam, hát akkor mégsem tévedtünk el,

és nemhogy örülni kezdtem volna, vagy sietni, de elszégyelltem magam, hi-
szen az imént, a férfi csodálkozó tekintetéből azt is kiolvashattam, hogy rájött,
miféle dolgokat képzeltem az alagútban róla, sőt, talán azt is sejtette, hogy nem
csupán nem bíztam benne, de valójában volt egy olyan pillanat, amikor csak a
gyávaságom és a gyengeségem tartott vissza attól, hogy erőszakkal szabaduljak
meg tőle, miközben ő, íme, itt a bizonyíték, az idejét és persze az energiáját sem
kímélve a lehető legrövidebb utat kereste meg csupán, s azt is azért, hogy az én
kívánságomat teljesítse, az én kedvemre tegyen, igen, a szégyen a legkevesebb,
amit éreznem kell, mert nem egyszerűen megsértettem őt, de ráadásul leleplez-
tem magam előtte, azaz, miért ne mondanám ki: megaláztam magam a leleplez-
hetőségemmel, megaláztam, vagyis kiadtam magam, s ezt aligha lehet elviselni.

Felértünk a lépcső tetejére, döbbsen álltam meg:

hiszen ez a pályaudvar!,

ez a pályaudvar, amerre nap mint nap eljárok!,

de vajon hogyan jutottunk ide?

Uram, fordultam a vezetőmhöz, hihetetlen!, de kérem, bocsássa meg, hogy ne-
tán kellemetlenséget okoztam önnek, igen, kérem bocsássa meg, nyilván sejtí, hogy
kétkeltem az ön, íme, fényesen igazolt helyismeretében, de most nagyon kérem,
tekintsen el ettől, és fogadja el a köszönetemet, amit persze nem csak szavakkal
akarnék megmutatni, mint ahogy ön sem sajnálta rám pazarolni az idejét, s higgye
el, én is méltó lehetnék az ön gesztusához, ha megmondja, mit tehetek, jöjjön, men-
jünk talán ki a várócsarnokhoz, vagy valóban!, mondja meg ön, merre tart, s hogy
mi volna az, ami az én szerény eszközeimmel önért megtehető.

Hagyja csak, hagyja, legyintett a férfi, inkább menjen, hiszen úgy mondta: si-
et, hát akkor siessen, én innen úgysem mehetek tovább.

Nem jöhet tovább? Ezt hogyan érti?, kérdeztem meglepetten, s közben arra
gondoltam: íme, így akar teljesen a földre lődni, így, hogy még a köszönetemet
sem fogadja el.

Másfelé volna dolgom, válaszolta kitérően,
és mindjárt indult is vissza, lefelé a lépcsőn,
annál inkább, tisztelt uram!, annál inkább!, kiáltottam utána, hiszen akkor
még kitérőt is tett a kedvemért, ha jól értem?

Nem, nem erről van szó, fordult vissza, inkább azt mondanám; itt már nin-
csen dolgom, és higgye el, önnek sem kell velem törődnie.

Lejebb lépett, aztán még egyszer visszafordult:

talán, talán,

vexilla regis prodeunt inferni,

mondta,

hogyan?, szóltam utána, bocsásson meg, de nem értettem, mit mondott,

nem fontos, inkább nem, mosolyodott el, tudja, latint tanítok egy iskolában,
és egy verssor jutott az eszembe, de igazán nem fontos, mint ahogy megyek is
már, és siessen ön is,

húzta össze magán a fekete kabátot, és lesietett a lépcsőn,

gúnyolódik!, igen, ez játszik velem, láttam, semmi kétség, és még élvezi is,
hogy így fölém kerekedett,

csak letről, egészen a lépcső aljáról intett még vissza, hátra sem nézve emelte fel a kezét, tudhatta, hogy nézem, az ujjait lassan görbítette össze, állt még, aztán belépett a fal mögé és eltűnt,

hogy csak én maradjak, bután bámulva a lépcsőt, én, megalázottan és kiszolgáltatottan.

Nem fontos,

hallottam még a hangját,

mi lehetett az a verssor,

persze lehet, nagyon is meglehet, hogy nem is latinul volt, vagy hogy nincs is semmi értelme, hiszen mi bizonyítaná, hogy tényleg latintanár lett volna, nemigen hihetem, hogy efféle férfiak tanítanak manapság egy középiskolában, mint ahogy azt sem foghatom fel, mit keresne egy latintanár a metró alagútjában, és igen: így nézne ki egy latintanár?,

hát ennyire oktalannak, ennyire hiszékenynek látszom?,

nem, nem megyek lépre ennyire könnyen, bár azt sem tagadhatom, hogy meginogtam, s már-már elhittem, amit ez a férfi állított, mint ahogy hajlandó lettem volna szinte természetesnek is tekinteni azt a különös utat és e legalábbis különös idegen megjelenését,

de most már vége,

igen, s tudom, alighanem szerencsésnek gondolhatom magamat, hogy nagyobb veszély nélkül keveredtem ki ebből a kalandból, mert mi tagadás, legalábbis gyanús volt ez az ismeretlen, s talán ha nem vagyok ennyire figyelmes és éber, rosszabbul végződhetett volna a kaland, igen, valószínűleg az éberségem hiúsíthatta meg a valós szándékait, ezért maradhattak félbe a tervei, ezért nem tehetett mást, mint hogy visszavezetett a felszínre, oda, ahová máskülönbben nyilván egymagam is eljutottam volna, ezért kényszerült most a távozásra, gyorsan, mintha nem láttam volna, hogy szinte menekülve, igen, olyan volt, mint egy undorító fekete madár.

Még hogy nem fontos!, néztem körbe a hatalmas csarnokban,

világítottak a lámpák, mert a nappali fény is kevés volt, hogy eloszlassa a homályt, dübörögve, lassan gördült az ütközőbakig egy narancssárga dízelmozdony, csikorogva fékezett, és a sín végénél megállt, éppen csak könnyedén, szinte puhán érintve a bakot az ütközőivel, a vas és üveg csarnok oszlopairól galambok repültek föl, szürke és fekete galambok raja, nehézkesen, esetlenül verdesve, és egy pótkocsis, elektromos targonca futott végig a pálya mellett, a vezetőülésén borostás, barna arcú férfi, a szájában cigaretta, vigyáztam!, kiáltotta rekedten, de nem is mozdította a kormányt, a másik vágánynál még az imént érkezett vonat utasai lepték el a peront, színes csomagokkal siettek a kijárat felé, ahol két újságárus is kínálgatta a rikító színű lapokat, s a fal tövében, sorban, mint vékony fatörzsek, gyerekek feküdtek egy hullámpapíron, zokniban, cipőjük a fejüknél, az arcukra borítva a koszos, rongyos kis kabátok, középütt az anyjuk, elmoskolódott, hosszú, lepelszerű fehér ingben, térdelve, hogy az inge a földet söpörte, gépiesen hintázott, hol előrehajolt, hol visszaereszkedett a sarkaira, és a kezét összekulcsolta az arca előtt, de a földet nézte, és mint aki folytonosan imádkozik, egyhangúan mormolt valamit,

és kint az utcán csörömpölt a megállójába érkező villamos, a barna üvegla-
pokkal kirakott áruház előtt betűk futottak körbe az elektromos reklámtáblán,
megjelentek és eltűntek a feliratok,
autók dudáltak, kerekek csikorogtak, kiabálás és motorzúgás hallatszott,
és, álltam meg a csarnok előtti lépcsőn, esik az eső,

az első cseppek már megsötétítették a koszos aszfaltot, s a föld fölé nyomták a
bűzt, a benzingőzt, a kipufogók füstjét, a villamos nyomán kavargó szürke port, az
éttermek konyhaablakaiból és az út menti ócska bódék szellőzőnyílásaiból kiáradó
zsír fojtó páráját, a pincenyílásokból szivárgó áporodott penészszagot, s felpuhított-
ták a járdákon, a falak tövében szerteszét heverő kutyaszart, aminek a bűze össze-
keveredett az egymást lökdöső emberek izzadságszagával, a portól, kosztól, esőtől
és izzadságtól nyálkás testek öklendeztető kipárolgásával, a málladozó falak roha-
dásos lehelletével, a silány műanyagszaggal és a gumik csípős párájával,

a szédülés!, kellett megállnom megint, és a lépcsőfeljáró mellett vasoszlop-
nak támaszkodtam, a szédülés és a hányinger, ami újra rám tört, alattomos hir-
telenséggel, de annál erősebben, szinte már visszafojthatatlanul,

előregörnyedtem, öklendezve és fulladozva, miközben görcsösen kapaszk-
odtam az oszlop hideg vasába, de hányni sem tudtam,

csak az öklendezés, és a szédülés,

és a számba undorító bőséggel csorduló nyál fémes íze, mintha alvadt cso-
mókkal vér folyna, és összerándult a gyomrom, hogy le is kelljen guggolnom, le,
egészen a bűzösen párologó, repedezett aszfaltig, előrehajolni, mintha forró vér-
hullámok feszítenék a halántékomat, de még a szemeimet is, s hogy mindeköz-
ben lássam, hogy a folyó felől, mintha sűrű füst volna, gomolygó köd hömpö-
lyög, szürkésfehér köd, akár a folyó vize ömlene az útra, a járdákra, az autók kö-
zé, a falak alá, az ablakokhoz, hideg és nyirkos köd, kormos füst, elrongyolód-
tott, szürkére mocskolódott leplet terítene ki egy hatalmas kéz,

és fent a szürke felhők,

az eső,

szemetelő cseppek, mintha barnás csatornalé tocsogna, mintha porosak le-
hetnének maguk a felhők is, és ezek a koszos esőcseppek rozsdás foltokat rajzol-
nának a zakómra, a sötétkék szövetre,

mekkora ez a város,

keresztben és hosszában a koordináták,

nézem a színes vonalakat, itt sem jártam, itt sem jártam,

narancssárga ollóval főlshabdalnám ezt a térképet, egy város-kártya, minden
lapon házakkal, utcákkal, terekkel, és persze tele emberekkel is,

ez a legelviselhetetlenebb, hogy tele emberekkel is.

Tudom, milyen a gondolattalan félelem.

Itt van, itt van belül.

Kiüt rajtam, mint a borosta.

Mintha köd sodródna az ablak elé, vagy csupán ennyire későre jár már?

Tompák a fények odakinn, és összerosódnak az árnyékok idebenn; fekszem
az ágyon, szürkület és fénytelenység ér egybe körülöttem.

Fekszem az ágyon mozdulatlanul: test a nyirkos lepedőn, a nehéz paplan alatt.

A rácsok az ablakon.

Madarak.

Madarak a párkányon, szorosan az ablaküveghez simulva.

Nincsenek határok: se a kívül, se a belül?

Tudom: semmi nem lehetne veszélyesebb, mint felelőtlenül hinni e beolvadásnak.

Nem lehetek emberséges, mert a körülöttem és bennem zajló élet sem az.

5.

Mert ugyan ki, ki is tudhatná megmondani, ki beszélhetne a határról, hogy mi az, ami idebenn, és mi az, ami odakinn, mi az, ami belül, és nem is csak leg-belül, de belül van, és mi az, ami kívül, igen, végzetesen kívül reked, avagy nem is létezne határ?, csak valami gomolygás, de akkor mi az, ami a test és a lélek, és mi az, ami megint csak test és lélek, ám egy másik teljességbe zárva?

A szél? A köd?

Néha eszembe jut: kicsi voltam, itt jártam el, reggelente is és délután, a jéggyár mellett, szíjakkal összefűzve a könyvek, kék vászonból a tornazacskó, és hogy tudott fújni a szél!,

de honnan, honnan fúj, szomorodtam el, megálltam a patakparton, néztem a kékes vizet,

megkérdezni persze senkit nem lehet, gondoltam,

a tenyeremet nyomta a megfeketedett bőrszíz.

A szürkület?

Talán csak bizonyosság: a tenyerem a padocska deszkájára simul, s ehhez képest a kétely és a remény: hogy lehet-e eltűnni és kilépni, lehet-e?

Ülök a padon, a képzelet jár helyettem.

Ülök a padon, bennem is egy város. A szél, a köd, a szürkület.

Azok a vércseppek!, a holdfényben egészen feketék, ragyognak a macskaköveken.

Ha most látnának! Itt a falak tövében, a sötétben is árnyékba bújva, s hogy egy ismeretlent követek lopódzva! Most talán valóban mondhatnák, mint annyiszor meg is teszik, hangosan, szégyentelenül, mintha nem hallanám meg: az őrült múzeumos, és vihognak hozzá, élesen és fülsértően, az őrült múzeumos, és azt hiszik, hogy lopva, ügyesen mutogatnak rám, csak azért, mert nem nézek vissza, nem lépek oda hozzájuk, nem keresem a tekintetüket; ülök a padomon, és nem, akkor sem figyelek rájuk, ülök a lépcső alatt, a villanyfényben, és nem hallom őket, ülök ott-hon, a szobámban, a bordó függönyök mögött, és nem, nem emlékszem rájuk.

Tudom: a megvetésüknél jobban csak a sajnálatuk alázhatja meg.

A jéggyár foltos fala: a vedlett vakolat alól elővászó téglák, s középtűt a frissen rakott sorok, a szakadás helye; állok a sötétben, látom a lehelletem páráját, mintha bodros kis felhők támadnának belőlem, pedig csak itt van hideg, ahogy szinte érzem a falhoz szoruló jégtömbök roppant súlyát, a szilánkok recsegését, a szétterített szalma rothadó illatát.

Közeledhet már a hajnal: meg kell találnom az idegent, vagy haza kell térnem. Ki tudhatja, melyik választás hoz több veszélyt? Lám, a völgygát fölött,

mintha hatalmas reflektorok pásztáznák az éjszakai felhőket, kékes fények vil-
lódznak. Villámok? Jelek? Hiszen csend van, hallom a lélegzetem.

És mégis! Ezek lépések! Igen, kétségem sem lehet: lépéseket hallok: most lassan
lopakodik, mint aki folyton körbekémlél, figyel, aztán szünet, talán megállhatott, és
aztán nekiiramodik, igen, most már az óvatosságot, a bujkálást félretéve rohan,
szinte trappol, visszhangosan csattannak a lépései, egyre távolodva, mint a halkuló
dobpergés. Érthetetlen: mintha itt futott volna el mellettem, itt, egészen közel, és
mégis, csak a sötét, a lehelletem bodrai, látni semmit nem láttam.

A szívdobogás.

Még csak ne is féljek?

Mintha még hallanám is. A futballpálya felől?

Befordulok a sarkon: itt a patika, az üveges kirakatban anatómiai bábu, az
ovális alakban felmetszett test belsejében vöröslök a szív, a tüdő, a máj, lejjebb a
hurkás, kékes színű belek, se fej, se kezek, se lábak, csak a törzs.

Hirtelen tör rám a szédülés, és rögtön a hányinger is: érzem, ahogy csomóvá
szorul a gyomrom, hogy aztán öklendezve törjön föl a torkomon a fémes íz,
össze kell görnyednem, mint akit horogütés ért, szinte a földig hajolni, ahogy a
görcs szorít, miközben az orrom, a halántékom, a homlokom pattanásig telítő-
dik, lüktet, kitátom a szám, kitátom, olyan nagyra, hogy szinte szétrepedjen, a
nyakamon dagadjanak az izmok, a tekerdő erek,

de semmi nem segít, semmi,

összekuporodva, alulról látom a bábu megszámozott, kivehető szerveit, a
műanyag hideg csillogását, mi az, ami idebenn, mi az, ami odakinn,

és csak lassan, egészen lassan enyhül a szorítás, múlik a kábulat, remegéssé
szelődik a görcs,

fölállhatok, a hűvös kirakatüveghez szorítom a homlokomat,

idebenn és odakinn,

a lépések zaja,

a frissen nyírt fű párája a kerítés mögül, a futballpálya felől.

A képzelet és a félelem.

Mint amikor egy lepke az árnyékos sarokból elrepülni készül: összezárja a
szárnyait, vékony, akár egy késpenge.

Büszkeség vagy szenvedés, önhittség vagy félelem?

Bátorság?

A fa nem fogja a fát, a hús nem fogja a húst, ugyan, ki tud kérdezni és ki tud
válaszolni: mi volna ez?, nem marad más, csak kérdezni, kérdezni,

éppen, ahogy Mihály atya is kérdezni tanult a hosszú évek során, és éppen,
ahogy azon a délelőttön is, amikor Kisasszony havában, Sámuel napján, a nagy-
misén, bátorságra kapva a szavaktól, egyre feljebb emelte a hangját, s vele mind
feljebb a karját is, a széttárt ujjú kezét, hogy a fehér, bő szárú kezelő egészen hát-
racsúszott a fekete pihékkel borított csukló alá, így emelte fel a kezét, és az
ólomüveg ablak színes cserepein beömlő fénybe tartotta, hogy a kisdeden és a
gyermeket az ölében tartó szomorú mosolyú Márián áthatoló sugarak megcsil-
lanjanak a mutatóujjára húzott ezüst abroncsú gyűrűjén, az ezüst levelekkel
körbefogott diónyi vörös kőben, ami, akár egy különös prizma, nem szétszórta,
de nyalábba sűrítette a rávetődő sugarakat:

mert tudjátok, hogy nincsen semmi az emberen kívülvaló, ami bemenvén ő belé, megfertőzhetné őt, hanem csak amik belőle jönnek ki, azok fertőzhetik meg az embert,

ezt már szinte kiáltotta Mihály atya, és a kerekarcú kisdeden áthatoló fénycsíkok a vörös kőből, mint a forró penge, az oltár fölötti feszületre, a feszületre szögezett fehér márvány szoborra estek, összekötötték a kisdedet a szenvedővel, a színes fényekből lett vörös sugárral tették eggyé a születést és az elmúlást, a reményt és a megváltást, megtagadva az időt, vérszín ragyogással vonva be a kereszten függő test fehérmárvány lábait, a szerelmes pontossággal formált lábujjakat, a domború lábfejen lekúszó ereket, a sípcsont éles vonalát, s a támasztékra nehezedő izmos vádlikat.

És,

sóhajtott fel a gyülekezet izgatottan és várakozón,

és a jó ember az ő szívének jó kincseiből hozza elő a jókat, és a gonosz ember az ő szívének gonosz kincseiből hozza elő a gonoszokat, dördült meg most már Mihály atya hangja,

s miközben rezzenetlenül tartotta a fénysugarak útjába a vörös köves gyűrűjét, a másik kezével a szívére mutatott, a jó és a rossz kincsek kútjára, azaz csak mutatott volna, mert a mutatóujja körme koppanva ütközött a palástba, akár a szőlősgazda fakalapácsa a hordó dongájába a kénfüstös pincében, koppanva, mert Mihály atya vagy három héttel Sámuel napja előtt addig-addig hallgatta a cserepeket cibáló nyári vihar nyögéseit, míg fogta végül a paplak kamrájában nyújtózkodó létrát, s a csigalépcsőnél felhúzta egészen a templom padlására, ott is rögtön a tetőgerendához támasztotta, hogy így igazíthassa meg a billegő és szállni akaró cserepeket, de vagy a forró nyári szél, vagy a völgy fölött torlódó felhők szokatlan közelsége, vagy akármely más erő, végzet, félelem, vagy a kút-hideg vörösbor bódulata volt is, ami a portól és esőtől izsamós padlásdeszkákra taszította a faalkotmányt, Mihály atya kövérkés testében megroppant a csont,

éppen a farkcsont, mondta Almássy igazgató főorvos úr, a farkcsont,

miközben a hordónyi gipszpáncélt öntötte Mihály atyára, a farkcsont, mint ha csak figyelmeztetés volna ez, hogy soha ne feledjük, honnan jött az emberi állat, és mi minden emlék lakik öntudatlanul is a testben, milyen ősi emlékek formálták ezt a burkot,

nem, nem, legalább most ne kezdje újra ezt, mosolygott fáradtan és hálásan Mihály atya,

no jó, megkegyelmezek, de pusztán a hivatásom miatt, és most aztán jó ideig nincsen üldögélés a diófa alatt, mert tudható, hogy nincsen ám más segítség, csak a türelem,

persze, tudom, bólintott a pap, tudom, bár hinnem kell, hogy van még, aki segít, de tudom is, hogy mennyit ér a türelem,

mint ahogy így is volt, már odafönn, a padláson is, ahogy feküdt a deszkákon, a létra alatt, és számolta az arcába hulló esőcseppeket, nézte a cserepek résén át a sötétszürke viharfelhőket, cseppek, cseppek egymás után, enyhülés, vagy gúnyolódás, talán jobb is, ha nem derül ki, talán jobb is, ha nem kutatja az ember, még ha csak látszat volna csupán, hogy könnyebb így feladni, hiszen az alázatnál semmi nem lehet súlyosabb, igen, még akkor is.

A türelem, és a díszesre varrt miseruha alatt a gipszpáncél, akár az erjedő cefrét bugyborékolatató lezárt hordó, a gipsz, amibe koppanva ütközött Mihály atya mutatójaja, míg a köves gyűrűből vörösen ömlött a fény a fehér márvány vádlikra és a bokákra, a türelem!,

hát kellett is a megbocsátó belátás, mert Mihály atya nem csak sejthette, de jól tudta is, hogy bár az összehajló gyülekezet áhítattal nézi a márványba faragott testet, de a hív érzelmek fátyla alatt izgalom és irigység tekereg, mert a második padosor közepén üres a hely,

igen, most nem fehérlik ott Schantz Izabella karcsú nyaka, a főtéri csemegebol-tos Schantz Ágost egyetlen lányának tejfehér bőre, ami alig egy hete még úgy ragyogott a félhomályban, hogy akkor és azóta is e két fehérségről, a márvány hidegéről és a bőr márványáról, a vörös fénnel bevont bokákról és a fekete hajszálakkal pelyhezett puhaságról nem lehetne másra gondolni, mint a Sámuel napja előtt egy héttel, a vasárnap délután megtartott labdarúgó mérkőzésre, a jéggyár mögötti pálya fellocsolt fűvére, a csíkossa festett kapugerendákra, a porzó fehér festékekkel meghúzott oldalvonalakra, a csattogó piros sarokzászlókra, de legfőképpen persze a férfiakra, a labdarúgás játékát megmutatni érkezett székesfővárosi Meteor Football Club atlétáira, akiknek fekete, csukott autói már a szombati napon a szálloda elé kanyarodtak, hogy unott arccal, domború mellel kászálódjanak ki a játékosok, s hogy kisvártatva, a szombat délutáni enyhületben korzózó városi hölgyek ámulatára, rövid ujjú trikókban, s még rövidebb nadrágocskáiban, kopogó cipőkkel, ug-rándozó izmokkal, feszülő vádlikkal libasorban szaladjanak a sapkás tréner sípsza-vára a szálloda portáljától a jéggyári pályáig.

S a sápadt napsütésben ez az ámulat és áhítat csak akkor váltott döbbenetre, amikor a sor végén az üvegajtó mögül, az árnyékból felbukkant Diener Balázs, az országos válogatott középső csatára, hiszen a keskeny csípő, a domború mellkas, a híres fejesezőloknál oly fontos izmos nyak fölött akárha Schantz Izabella fekete fűrtös feje, fehér arca mosolygott volna fáradtan a főtéri poros fákra, igen, igen, nem is rokonság, de istenkísértő azonosság, állt meg Turkovits polgármester úr is,

s a hölgyek jól tudták, miről beszél,

hiszen még huszonnégy órája sem múlt, hogy az eseményre készülőkben, a líceum dísztermében, a kékselyemmel borított asztalnál sorshúzással választották ki azt, aki a város fiatal leányai közül kitüntetve elvégezheti majd a bemutató mérkőzést megnyitó kezdőrúgást, s a szerencse Schantz Ágost leánya felé fordult, e márványszépségű leányhoz, aki megvető félmosollyal fogadta csupán az adományt, nemkülönben, mint ahogy a férfiakkal is bánt egészen e történetig:

Schantz Izabella és Diener Balázs!, a félelem és a vágy, a reszketés és az ujjongás, a döbbenet és a bizonyosság!,

mi lehet, mi lehet ebből, ez volt a kérdés,

mi lehet, mi lehet, sóhajtott Pribelszky doktor is, ha már a test, ez az egyedülvaló bizonyosság, ez a különvaló világ sem megbízható, ha van isten ezen dolgokban, hát féltő, hogy nem akarhat jót, nem, az ég nem emberséges, és látom, hogy a fölöttünk és alattunk, a bennünk zajló élet sem az.

És egy héttel Kisasszony havának Sámuel napja előtt, kora délutánra fényes mészcsíkok szeletelték fel a jéggyár mögötti fűvet, és a piros-fehérre mázolt kapufákon vadonatúj kötelek pókhálói lengtek, készen állt a bemutatóra a pálya,

mint ahogy készen állt a Gyöngyvirág előtt is a tánctér, amit a hirtelen kerítés, a patakparti bokrokról metszett ágak földbe szurkált sűrű sövénye határolt, s a sarkában már állt a zenekarnak helyet adó dobogó is,

akár a jéggyárnál a lelátást szolgáló kétszintes emelvény, középpütt a székekkel megrakott ülőhelyekkel;

és amikor a fekete ruhás, ezüst sípos kis ember mögött kettős sorban kifutottak a fővárosból érkezett atléták, ezek az idegen szagú férfiak, a fenekükre feszülő nadrágocskákban, a mellükre simuló vörös és fehér trikókban, s megint csak leghátul vörös mezében Diener Balázs, akinek hófehér bőre alatt akár gumilabdák pattogtak volna,

éppen e pillanatban jelent meg a lelátó mellett Schantz Izabella, hosszú, vörös ruháján fehér fodrokkal, mintha egy titokzatos módon szertehullott mozaik darabjai közelítenének egymáshoz, engedve a náluk oly nyilvánvalóan hatalmasabb erőknél;

és este is, amikor a dobogón toporgó zenekar tust húzott, és a vörös terítővel letakart hosszú asztalnál felállt az egész Meteor Football Club, hogy a hosszúnakú poharakat a magasba emelve, a Gyöngyvirág minden pezgőjével köszöntse fel önnönmagát,

éppen abban a pillanatban lépte át a zöld ágak kordonját a hosszú, fehér ruhát öltött Schantz Izabella, a derekára feszülő vörös övével;

és ahogy a jéggyár mögötti pálya fűvén, a délutáni nap sárga fényében Schantz Izabella besétált a hadrendbe sorakozott csapatok közé, hogy márványos bokájának finom érintésével Diener Balázs elé gurítsa a barna bőrlabdát, éppoly lassan, de megállíthatatlanul indult Diener Balázs este a lámpák és lámpionok fényében az újonnan érkezett vendégek elé: az asztalra állította a pezgőspoharát, csípőjének könnyed rándításával átvette magát a vörös terítő fölé, s félretolva az ácsorgókat, máris ott állt Schantz Ágoston előtt, hogy a fejét meghajtva szótlanul, a kezét előrenyújtva táncra kérje a leányt;

és ahogy a templomi mise délelőtti fényében a vörös sugár ragyogott a megfeszített szobrának kőizmain, úgy úszott a fölvert por ködében, a fővárosi játékos kezei közt Schantz Izabella vörös öve, miközben az immár közössé lett súlypontjuk körül újra és újra körbeforduló, összefonódott két test, akár egy befejezhetetlen, különös álom, két megtévesztésig hasonló arccal mosolygott egymásra.

És így történt, hogy a bál utáni másnap, amikor felzúgott a templom orgonája, és felbuzdult a líceum kórusának éneke is, már üresen állt a második sorban a pad,

olyan üresen, mint a báli zenét váltó néma döbbenet, üresen, mint a szitáló porcsillagocskákkal hintett táncterem, ahol egyedül csak Diener Balázs teste hevert, arca a selymes földre feküdt, erős, kőkemény vádlijáról felgyűrődött az alpakka pantalló, és hófehér ingére vörös szalagot rajzolt a kiömlő vér, ez az alatomosan növekvő végzet, amit a Schantz Izabella tenyerén hintázó cirádás nyelű, fűrészes élű evőkés bontott ki a márványos testből;

néhány pillanat, s a csend,

és aztán Schantz Izabellát nem látta többé senki, csak egy apró zsebkendő fehérlett másnap a jéggyár mögötti fűvön, egy fehér zsebkendő, s benne rozsdabarna foltok, akárha egy vérző sebet törölt volna vele valaki, s a zsebkendő mellett egy vörös öv, kigyó levetett bőre, gyűrötten és csatakosan.

És akkortól megint csend zuhant a városra, mert túlért és megrohadt az összesűrűsödött idő: fekete autók gördültek ki sorban a főtérről, fel a völgygát felé, az egyikben az átkötött mellű Diener Balázs a függönyök mögött, fehéren és lázasan, s ahogy elhalt a motorok brummogása, még mozdíthatatlanabb lett a csend, hogy felharsanhasson Mihály atya hangja, hogy a hetedik pecsét felbontásáról beszéljen, a mennydörgések és szózatok és villámlások és földindulások ol-tártüzéről,

a fehér ló, a vörös ló, a fekete ló, és a sárga ló eljövetelet ígérje, miközben gyűrűsujján szikrázott az ezüst levelekbe fogatott kő, s mutatóujja újra és újra koppanva ütközzön a gipszpáncél telten kongó hordójába,

de a szavai csak elűsztak a tér, a macskakövek fölött, s az utcákon, az árnyékokban csend lapult, zöldesbarnán lógtak a Gyöngyvirág előtt a levágott ágakra sült levelek, s hangtalan köröztek a forróságban fent a madarak,

csend,

hogy majd csak Kisasszony havának Sámuel napján, amikor Schantz Ágoston a kalapját megigazítva, ujjai hegyével végigsimította a bolt portálján napok óta mozdatatlan pihenő nehéz vasredőnyt, akkor érkezzen a főtérré az a székesfővárosi napilap, benne a rejtélyes történettel a maródiak listájára kényszerült országos válogatott footballistáról, s a találgatásokkal a középcsatár eljövendő esküvőjéről, alább pedig, már az olvasói levelek között egy bekeretezett, rövid üzenet:

ki, ugyan ki,

olvasta a redőnynek dőlve Schantz Ágost,

ki is tudhatná megmondani, ki beszélhetne a határról, mi az, ami még idebent, és mi az, ami már odakinn, mi az, ami a belül, és mi az, ami a kívül, mi az, ami a test és a lélek, és mi az, ami megint csak test és lélek, egy másik teljességbe zárva, megközelíthetetlenül és feltörhetetlenül, büszkeség, szenvedés, remény, önhittség, de soha nem az történhet, amit történni látunk, amit a jelenben hiszünk, hanem ami a múltból kanyarodik vissza hozzánk, az emlék és magyarázat, a rejtély és a megfejtés összetartozása,

igen, kiáltott fel Schantz Ágost, igen, kiáltotta, és meglengette a fővárosi napilapot, magasra emelve fel a feje fölé, a késő nyári sárga fénybe, amitől a boldogság és a fáradtság gyöngyös könnyei tolultak a szemébe, akaratlan, de megállíthatatlanul,

éppúgy, ahogy a templom nyitott ajtaján bomlottak ki a hálaadó ének hangjai, a fújtató szuszogása, és ahogyan az utolsó akkordok után felharsant Mihály atya beszéde is:

nincsen semmi az emberen kívülvaló, ami, bemenvén ő belé, megfertőzhetné őt, hanem amik őbelőle jönnek ki, azok fertőzhetik meg az embert,

kiáltotta,

bátran, érces erővel, de mégis, mégis: újra és újra elcsuklott a hangja,

és szavai között, a csendeekben, újra és újra hallatszott a gipszpáncélnak ütköző mutatóujj koppanása, akár egy megállíthatatlan, halk, de mindennél erősebb zenét diktáló metronóm,

kopogás,

ahogy a léptek távolodnak a sötét utcákon, a macskaköveken,

kopogás,

ahogy a jéggyári pálya fakerítésén végighúzom az ujjamat, és a deszkák közötti résekbe bukik újra és újra az ujjbegyem.

A szürkület! Suhognak a levelek, akárha egy száraz tenyér papírlapokat si-

mítana végig, alig-alig hatolhat ide a főtéri lámpák fénye, sőt, mintha így, a száradó lombok közül a sárga fénygömbök sokkal, de sokkal messzebbre lennének, úsznak csak az ablakok előtt, a macskakövek hullámain.

Ülök a padon, bennem is egy város, a köd, a szél, az árnyékok.

Ülök, a képzelet jár helyettem.

Habos buborék.

Úgy fut el az idő, mint az olaj.

(Folytatjuk)

[ezer veszprémi naplemente]

143.

*megkezdte a morzs tájat
nem lesz természetvers
van amikor gyűlöl bármi hasonlatot
nem tehet mást
mint hogy elhordja a szőlőhegyet
szétszereli a nyárfa sudár traverzét
lebontja a csillogó évszakot
– lehatárolta amit látott
mind az ami roncs lett törmelék
ő pedig határt szabott annak
aki beléje bámult
illatos bangitát illesztett hozzá
cinkedalt vett el estét terített*

144.

*a baljós érzést hogy alakot vált
a vihar szárazvillámai hozták
de az esővel együtt megérkeztek
a törpelábú szembenállások
megnyugtatták
a házhoz indult át a kőterazon
mozdulata kettéhasadt
csapóajtón átzuhant az a része
amelyre nem lehet nevet húzni (adni)
a test a sombokorig haladt
annál vette észre
könnyű
ott akkor kezdett lassan emelkedni*

145.

*az arno amely két éve
mellékágot növelt*

*lassú vizét megduzzasztotta
érkezik
torkollik bele e versbe*

*érzem a firenzeszagot
kenus jár fel alá
összekötve a várost velem
ezüstsziürkén*

amilyen a higany a hőmérőben

*az arno mellékágán
eddig két árhullám vonult le
mindkettő ősszel volt
szennyos és habzó*

*ha elsodor egy festményt
tépősaláta levelét
ha jelek érkeznek
az arno akar valamit
szimbólummá folya*

*újabban észrevették
szökik a víz
de hogy éppen északra
hogy éppen magyarországra
zúgókkal
hidakkal
naplementével*

*azonban most
megkapja végső alakját
belém fagyhat
tündökölhet akár egy képlet
kagylós kitörés egy fra angelicón*

146.

*esti fügefának lenni annyi mint tanúnak
holdfényhez hajolni s a kertlakó
elégiájához gyümölcsöt kínálni*

*fügefának lenni: alakot felvenni
olyanná ömlik a szikár vidék
amilyenként nem létezett soha*

BERTÓK LÁSZLÓ

Beszélgetés és tanulmány

ÍM, ITT, LEGHÁTUL, LEGELÖL *

NI: – Kettőzzük meg a mai jeligét. Mottóul egy olyan versedet választottam, ami maga is egy mottóhoz kapcsolódik:

Állsz egy üres lavórban

Szabadság, szerelem!

E kettő kell nekem.

Petőfi Sándor

*Onnan a plakátokon, palánkokon,
s a látóhatár vándorló peremén,
állsz egy üres lavórban, amit
úgy nevezek most: emlékezet,
állsz piros kis ingben, füstösen,
annyira hihetetlenül,
hogy meg sem látnak, miközben halomra
öldösik egymást érted, azaz:
négy milliárd-féle képmásodért, amely
„nem tud külsővé válni”, nem te vagy.
Állsz egy üres lavórban, amit
úgy is hívhatnék: jövő,
gyönyörű vagy és meztelen,
tehát mulandó, elpusztítható,
hullámszol lassan, mint a hold
minden alkalmi gravitációban,
s mikor annyira önmagad leszel,
hogy önmagadról elfeledkezel,
fölsímersz mind, és újra megfogod
az időben a tét, a nincsből a van.*

Hát elég nagy merészség Petőfi szállóigévé vált szavait idézni, méghozzá úgy, hogy a fennkölt *szabadság* szó a címben említett *lavór* tőzsomszédságába kerül, s szinte belepottyan

---

* Az itt közölt írás kilencedik fejezete annak a tíz beszélgetésből álló, az életrajzi interjút és az írói monográfiát ötvöző könyvnek, mely 1995 őszén a Pannónia Könyvek gondozásában lát napvilágot. A kötet megírásában a szerzőt az Eötvös József Alapítvány, megjelentetésében a kiadót a Pro Pannonia Kiadói Alapítvány támogatta.

az aposztrofált mosdótálba. Nem túlzás ez? Miféle ironiáról van itt szó? – kérdezhetném, de mégsem teszem. Még hozzá azért nem, mert a vers, szerintem, nagyon is komolyan idézi Petőfit, lévén a versbeli lavór egy olyan gravitációs erőter sűrűsödési pontja, amely megnyitja az időt mind a múlt, mind pedig az elkövetkezendő felé. S mivel így a lavór az emlékezettel, de a jövővel is azonosítható, az, aki benne áll, vagyis a beszélő *én* által megszólított második személy, a versbeli *te* „gyönyörű” és „meztelen” s ugyanakkor „mulandó” és „elpusztítható” alakja is többféle megvilágításban értelmezhető. Ez a *te* nem valóságos létező, inkább a vágy maga, s mint ilyen egylényegű az *én*-nel, mégsem azonos a beszélővel, továbbá önmaga, de „négy milliárd-féle” képmása van, és esendő gyermek „piros kis ingben, füstösen”, akinek hullámozó hold-alakjára mégis felnőtt tapasztalatok árnyéka vetül. Két költőtárs-kritikusod is foglalkozott e költeménnyel, Csordás Gábor addigi legszebb versednek nevezte (*Az időben a tér, a nincsenben a van*. Forrás 1982. 8. 89-92.), Tandori Dezső pedig ezt írta: „Ez, ha szabad így mondani, szerelmes vers az emberiséghez, a gyermekkorhoz, a... igen, a szabadsághoz és a vágy igaz eszményéhez”. (*Mindig a megoldás lehetősége...*. Bertók László költészete. Jelenkor 1980. 3. 198-204., i. h.: 203.)

BL: – Igen, szerelmes vers ahhoz, ami nincs. A szabadsághoz és a szerelemhez, hogy a mottóul választott egyik Petőfi-sornál maradjunk. Az igazi szabadsághoz és az igazi szerelemhez, ahhoz a két dologhoz, ami az egész világot mozgatja. Mert ki áll egy üres lavórban? Senki. Se te, se én, se az emberiség. Senki. Azaz hogy valaminek vagy valakinek a hiánya. Amire, akire emlékszünk, mert valaha volt, s amiről, akiről tudjuk, hogy egyszer megint lesz. Sőt, némely kivételes pillanatban, „alkalmi gravitációban”, extázisban, álomban megidéződhet. Miatta forog a világ. Plakátok, politikusok hazugságai, körénk magasodó tilalmak, erőszakok palánkjai, diktatúrák, megalázások választanak el tőle, az igaztól, ami magától is folyton elmozog előlünk, mint a látóhatár pereme. Az „érkezés drámája” megint, az is benne van. S az is, hogy a szabadságnak is, a szerelemnek is, a „vágy igazi eszményének” annyi arca van, ahány ember él a földön. Amilyennek én látom, az nem azonos azzal, amilyennek te látod, vagy más látja. S mindenki az után lohol, ami csak az övé, s ami ennyire nem tud soha megvalósulni, eggyé, közössé, „külsővé válni”. Miközben megalázzuk, leigázzuk, megöljük egymást miatta, érte. Ilyesmiről szól a vers. Ironia egy csöpp sincs benne. Fájdalom van és végtelen szomorúság van, s persze, valami, ésszel fölfoghatatlan remény, vakhit. Mint a nagy szerelmekben. Hogy „az időben a tér”, „a nincsenben a van” megfogható.

NI: – A legfontosabb kritikák már akkor elég pontosan jelezték azt a változást, ami a *Tárgyak idejével* bekövetkezett költészetedben, s ami a mai versek felől visszanezve annyira szembetűnő. És bár ez a könyv a pálya időrendjében haladva egyfelől valóban trilógiát alkot az első két kötettel, ahogy többen is vélekedtek, a *Fák...* és az *Emlékek...* kezdeményezéseit, törekvéseit fejleszti tovább, bontja ki, mégis perdöntőbbnek látszik ma már az a szemléletváltás, amely itt megmutatkozik, s amely – Varga Lajos Márton szavával – „apró elmozdulások halmozódásával következett be, a pálya új, érett szakaszát nyitva meg.”

Itt jegyzem meg: azzal, hogy az érlelődés éveinek termését, sőt a zsengéket is aránylag hosszan tárgyaltuk, nem a minőségi különbséget akartuk elmosni a két szakasz között, éppen ellenkezőleg, arra kívántunk rávilágítani, hogy a készülődés éveiben olyan dús lírai „humuszképződés” valósult meg, ami akkor még nem hozott létre a későbbiekhez fogható termést, viszont felsarjadhatott lassan belőle ez az érett költészet, hogy tehát onnét el lehetett jutni ide, nem könnyen, de csakis onnan.

A jelzett változást az imént idézett Varga Lajos Márton abban summázza, hogy a tapasztalatosság közegeből, az otthonosság, a panteisztikus intimitás – ha nem is mindig meglévő, de legalábbis vágyott – miliőjéből egy „virtuális világ”-ba jutottál. (*Bertók László költészete*. Jelenkor 1982. 10. 867-873.) Abba a régióba, amit Csordás Gábor – talán a *Niklán* című Berzsenyi-versedre is utalva – a „másik ország” metaforával jelöl meg, s ahol a korábbiaknál is súlyosabb problémákkal kellett szembesülnöd. S mert ezt megtet-

ted, meg tudtad tenni, vált lírát a „bonyolultságok vállalásával letisztuló költészetté”, ahogy Tandori Dezső írta (I. m.: 199.), amelyet „a harmónia skizofréniája” jellemez, miként egy másik pályatárs, Ágh István fogalmazott (*Higgadt arcú nyugtalan*. Jelenkor 1981. 11. 1046-1049.) Mielőtt az érintett tematikáról részletesebben szólnánk, megkérdezem: Mi a véleményed ez utóbbi megfogalmazásról?

BL: – A harmónia skizofréniájáról? A skizofrénia tudathasadásos elmezavar, ugye, a harmónia viszont összhang, testi-lelki kiegyensúlyozottság. Ennél a „költői” minősítésnél pontosabbnak, kifejezőbbnek, világosabbnak ítélem, amit Ágh István az írása címével mond: „Higgadt arcú nyugtalan”. Miután személyesen is ismertük egymást, tudta, hogy ránézésre, sőt mindennapi dolgaimban, viselkedésemben, megnyilatkozásaimban visszahúzódo, hallgatag, higgadt vagyok inkább, verseimet viszont néha szétveti a feszültség, az indulat.

„Mondja, mitől olyan indulatos?!” – jut eszembe Tóth Dezső úr kérdése tíz évvel korábban, amikor Szederkényi Ervin bemutatott neki a Jelenkor szerkesztőségében. Akkor is meglepődtem, mert szinte a „tudatomon kívül” volt ott a verseimben, s egyre inkább ott volt az a nyugtalanító feszültség, amit belül megéltem, de amit kifelé palástoltam. Tehát miközben sokak szemében egy kiegyensúlyozott, derűre, vidámságra is hangolt ember benyomását keltettem, belül összegyűltek a kettéharapott szavak, mondatok, majdnem szétvetettek a már-már lendülő vétagokat visszafogó erők. „Akkor írok verset, amikor fölbosszantanak, megaláznak, legyőznek, bánt valami” – nyilatkoztam valahol akkoriban. S az indulat kilátsozott a versekből. Hogy jobbak, értékesebbek lettek-e általa, nem tudom. De érzelmileg bizonyára fölfoghatóbbak. Harmóniából nemigen születik vers. S ha igen, minek?

NI: – A *Tárgyak ideje* című kötet fedőlapján látható fényképről egy rendezett küllemű, megállapodott férfi tekint ránk, s Csordás Gábor ezt szembesíti is a versek alanyával.

BL: – Nem volt nehéz. Az a fotó még a valót is megszépíti. Fölhívtak a kiadóba Budapestre, s a fényképész, bizonyára a nevezetes Ady-képre gondolva (meg Rodin *Gondolkodójára*) beállított (beültetett) egy pózba. A fénykép tehát nem az én művem, hanem az övé. Tény, hogy én vagyok rajta. – Meghívtak akkoriban egyszer a kaposvári vasútállomásra, s egy étteremben vagy kultúrteremben vasutasokkal (író-olvasó) találkoztam... Föláll ott egy nő és azt mondja nekem, hogy hogyan írhat egy ilyen küllemű (rendezett küllemű?) fiatalember ilyen szomorú verseket. No, ez a másik. A szomorú meg a pesszimizista. Ezt is sokszor megkaptam, kritikusoktól is, hivatalos emberektől is. Hogy a küllem és a versekből kilátsozó valóság között éles ellentét van, s hogy ezt észrevette valaki, s elgondolkodott, az már jó.

A kettősségről, a kettő közötti ellentétről, feszültségről, az ebből fakadó erőkről, a seitt-se-ott-ról, az itt-is-ott-is-ról, a lebegésről beszéltünk inár. Az életrajzi és a történelmi okokról is, legutóbb azokról a változásokról, amelyeket nekem a hetvenes évek hoztak. Ez nem csak gyarapodás volt, hanem rádöbbenés is a végleges kiszolgáltatottságra. Arra, hogy bármit csinálhatok, „kívül is bent” vagyok „már végérvényesen”, hogy „valami végképp elveszett”, s hogy „Nincs ott fönn semmi! – Nincsen. Tudom. / De lent sincs. S ezt is közben. Az úton.” A kettősség, ami félelmetes bizonytalansággá változik, s hogy bármelyiket választod, ott van, ott marad mind a kettő... S hogy hiába szónokolsz, mint valaha Démoszthenész, hiába mondd a szépet és az igazat, „Philipposz erősebb, mint a szó”, s mintha Zeusz és a többi istenek is őt, az erőt és az erőszakot kedvelnék, mert általa képesek újra meg újra, és sokkal inkább megvalósulni. *Démoszthenész első búcsúlevele*, ez a vers is ebben a kötetben van.

NI: – Ez bizonyára összefügg a már körüljárt között-élménnyel, de azzal a jelenséggel is, amelyet a *Tárgyak idejéről* írt tanulmányában Varga Lajos Márton „komplementeritás”-nak nevezett (I. m.: 870.), s amelyet *Úgy mégy el* című versedben ekként fogalmaztál meg: „Végül semmi sem ugyanaz, / az érkezésnek háta van, / a jelenlét csak maszkabál, / és úgy mégy el, ha itt maradsz.” Vagy itt másról van szó?

BL: – Egy dolgot tehetsz, próbálgathatsz: megismerni, azonosítani, megjelölni, elkülöníteni magadat. Azt, „ami még te vagy, / benne, de te...”, ahogy az *Életem áránban* írom. Vagy Hamletnek súgva a *Szavak a sűgőlyukból* című versemben, hogy „húzd körül / piros vonallal részedet... Bennünket jelölsz, ha elkülönítet / pontosan, ami még te vagy”. Mint a dán királyfi, végső esetben csak karddal, a vér piros vonalával rajzolhatjuk meg magunk körül az igazi határt. Azt hiszem, itt, ebben a könyvben sikerült először tisztán megfogalmazni, amit kezdettől fogva mondani akartam, s amit azóta is próbálgatok.

S az elkülönülés, az, hogy magad maradsz, magad maradj, együtt jár azzal, amiről már ugyancsak beszélünk, hogy azon a pici helyen, ahol ott vagy, ott próbálj meg lehajolni, lenyúlni, lemenni „oda, ahol a rost beszél”, tehát a lényegig. Mert nem az a lényeg, amit látunk, érzékelünk, s főképpen nem az, amit annak mondanak, hanem az a lényeg, ami mögötte van. „Ott történik meg nélküled, ami veled.” Persze, a halál szele is át-átfúj ezeken a verseken. Édesapám halálos betegsége, a magam infarktus-gyanús kórházba kerülése. Az erőszak és a hazugság legyőzhetetlensége vele együtt teljes, s a tudat is, hogy így kell élnem, hogy ez a kapocs a halálomig fog már. Itt egy kicsit mindenki skizofrén, mindenkinek legalább két arca volt, két egyénisége, két viselkedése, az egyik otthon a családnak meg a barátoknak, a másik meg a hivatalnak, a munkahelynek, a főnöknek, s ez az utóbbi szféra időnként belevijjogott a másikba, mint annak a szírenázó autónak a hangja, amely éppen most megy el az ablakunk alatt. Mintha szemléltetésként haladt volna erre, úgyhogy elég is ennyi... A *Tárgyak ideje* így kezdődik: „Mint aki kiment, rázárta az ajtót, / s a kulcsot elveszítette. / Kívül is bent már végérvényesen. / Le-föl, előbb a lakatoshoz, / aztán, mert minden elutazott, / vállal neki, baltával neki, / be mindenáron – hova is? / Hiszen már ott sem, sohasem...”

NI: – S az utolsó két sora e versnek: „S minthogy szó nélkül kimehet, / megáll a tárgyak idejében.”

BL: – Igen. A *Tárgyak ideje* valahol a hamleti történet közelében van. A sírásók ásója és a tenyérben föltartott koponya között. A tárgy olyan, amilyennek megcsináljuk, megismerjük. Ha megcsal, ha cserben hagy, elhagyom. De akkor már egy kicsi részem ott marad vele örökre. A tárgy én vagyok.

NI: – A tárgyak hűségeseek?

BL: – Sokkal inkább, mint az emberek.

NI: – Gyakran mégis el kell dobni őket.

BL: – A tárgyakat emberek csinálják. S egyre többet csinálnak. A homo sapiens, a legfőbb ragadozó most így tombol. S a tárgyak eluralkodtak rajtunk. Arra gondolok, amit fogyasztói társadalomnak nevezünk. Bizonyos eszközöket eleve úgy csinálunk meg, hogy minél gyorsabban elhasználdjanak, s hogy másikat kelljen vásárolni.

NI: – Nem úgy készülnek, mint a dédapád magrostája. De azért ma is vannak tárgyak, amik túlélnek az embert. S ha nem is örökre persze, de megőrizhetik valakinek az emlékét.

BL: – Ez ugyanaz, amit én az imént a tárgyak hűségének neveztem. De talán fontosabb az a körülmény, hogy most, amikor én élek, ebben a pillanatban, vagy, mondjuk, amikor e kötet verseit írtam, akkor melyek azok a tárgyak, amelyek körülöttem vannak, akik hűségeseek és jók énhozzám, akik nem aláznak meg, nem zsarnokoskodnak fölöttem, s nem kell a nyelvüket, idegen nyelvüket megtanulnom.

NI: – Nagyobb bizalommal vagy a tárgyakhoz, mint az emberekhez.

BL: – Valamiben meg kell kapaszkodni. S egy tárgyról tudom, hogy nem ver át, legfeljebb elromlik, elszakad.

NI: – Valójában önmagadat vetítet a tárgyaiddba.

BL: – Igen, önmagam.

NI: – Azaz a tárgyakhoz való viszony lényegében önmagadhoz való viszony, sőt, hogy előkészítem egy későbbi gondolatomat, amennyiben ez az *önmagad* használható

fogalom, akkor az valójában ebből a viszonyból következik. De erről később... A tárgyak már korábban is fontos szerepet játszottak költészetekben. Kapcsolódtak a mulandóság élményéhez, a versekben megidézett metamorfózis rájuk is kiterjedt vagy összefüggött velük, részévé váltak a lírai én töprengéseinek. Általában a kinti világot jelentették a sérülékeny, kiszolgáltatott bensőséggel szemben. Ebben az új kötetben azonban, éppen a megfigyelt önkivetítés által, lényegesen megváltozott a motívum jelentésköre. Hadd hivatkozzam Szigeti Lajos Sándorra, aki e motívum beható elemzését adta (*A vállalt hiány*, Tiszatáj 1984. 6. 75-79.), s megállapította, hogy a tárgyak immár a bertóki *téridő* hordozói, őrzői. A kötet hátoldalán olvasható vallomásodban magad ezt így fogalmaztad meg: „Az időt térben érzékelem, s a térben tárgyak gyülekeznek. Osztódnak már, mint az élőlények, fölhalmozódnak asztalon, szobákban, országokban és a földön. Kirepülnek a világűrbe. Többségükhöz semmi közöm, de folytonosan egymásba ütközünk, és meglátom emberi arcukat. Néha egy száncsengő, néha egy robbanófej alakjában. S mintha magamat látnám. Talán erről a fájdalmas döbbenetről szólnak verseim.” Ezzel függenek össze a mottóként idézett vers utolsó sorai is: „*s mikor annyira önmagad leszel, / hogy önmagadról elfeledkezel, / fölismer mind, és újra megfogam / az időben a tér, a nincsenben a van*”.

BL: – A kötet végére írt sorok utólag, rendszerint a szerkesztő, a kiadó kérésére íródnak, mint ez is. A címet magyarázom benne, amit ugyancsak utólag, amikor a kötetet megszerkesztettem, akkor találtam ki, kerestem ki a versekből. Nagyon nehezen találok, találtam címet mindig. Valami olyasmi kell, kellene, ami az egész könyvet jellemzi, kifejezi, s még talán az is benne van, hogy „segítse eladni”. Aztán a kritikusok, recenzióírók egy része azonnal a címről kezd el elmélkedni, meg hogy miképpen értelmezik, kísérik, támogatják a címet a versek. Holott fordítva kéne. Más „címet” keresni, vagy legalábbis abban az irányban munkálkodni.

Amit a könyv hátoldalán mondok, próza, okoskodás, közhely. Valószínű, gyorsan kellett megírnom, vagy nagyon okosakat akartam mondani. Reklámnak lehet, hogy jó volt, de a versek másról szólnak, inkább másról. Arról, amit a mottóul választott verssel kapcsolatosan az előbb elmondtam. Annak a versnek a végén az áll, hogy „megfogam az időben a tér ...”, s az sokkal mélyebb réteg, mint amit a borítón vallottam, hogy „Az időt térben érzékelem...” Bár az érzékelés így is működik.

NI: – A térben érzékelt idő verse például, s egyben – közvetve, többszörös áttétellel – a vései élménykört, ihletforrást kiteljesítő, szintetizáló költemény, a *Dédapám, március*. Ez a vers egy parasztcsalád életének virtuális terében vetíti egyetlen szemléleti egészbe öt nemzedék sorsát s az idő egymásra torló rétegeit. (Egy kritikusod ezt a megoldást Mészöly Miklós *Filmjével* állította párhuzamba. Lásd: Horkay Hörcher Ferenc: *Tárgyak, fák, emlékek: haza*. Életünk 1987. 5. 476-479.) A két hatalmas, 133, illetve 142 soros, sokszorosán összetett mondat sodró erejű, parttalannak tűnő, mégis céltudatos mederbe szorított áradása Ágh Istvánt a sors rokkaorsójának pergésére emlékeztette, s valóban, mintha a párkák szólnék a szöveget, amely a feltételes módú ismétlések (a vers első részét „ha elképzelem” kezdetű tagmondatok alkotják) és a szikár tényközlés retorikai ellentétére épül. „De éppen a részletező okadatolás miatt nyilvánvaló az olvasó számára, hogy mennyire nem függ az elbeszélte események valósága attól, hajlandó-e a személy valójában elképzelni, ami megtörtént, hajlandó-e emlékezni” – vette észre Csordás Gábor (I. m.: 91.). A feltételes módú grammatikát ezért is váltja fel a második részben az „el kell mondanom”, „el kell mondanom még” kifejezés makacs, elszánt ismétlődése. „A szaporább tempójú második mondat a jelképpé sűrűsödött március-dédapa »belsővé válása«, végleges beépülése a költői személyiségbe. A gyorsabb tempó, a gyakoribb rímelés ugyanakkor közeli tragédiát hordoz, alig kiheverhető, másfajta sérülést” – figyelmeztet Parti Nagy Lajos (I. m.: 565.). Hadd idézzem most a vers szavaival azt, amiről a második beszélgetésben emlékezve vallottál:

...így esett, hogy ezerkilencszázötven-
ötben, akik illetékes körökben
gyúrt, sípujjú ingétől megijedtek,
lefüggönyözött autóval jöttek
értem is, betolattak a komora
ajtaja elé, de hogyha tükörnek
kinevezhetjük, a függönyös üveg
vert fényében már a pince ajtaja
láthatta fölösleges önmagát, sőt,
a kocsi vége a kiskonyha előtt,
s talán az utolsó szó jogán, talán
fiam jogán csak, ha egyszer mesélünk,
és nem felejtünk, el kell mondanom, hogy
nem ügyeltek a részletekre, a lök-
hárító vonalában a kemence
gubbasztott, mintha minden rendbe lenne,
csupáncsak betolattak udvarunkba,
s úgy jöttek, mintha már mennének vissza,
háttal arcunknak, s háttal a történe-
lemnek, azt játszva mégis, hogy előre...

A válság nem oldódik, nem oldható meg. A sorsközösség élménye és a megfogalmazás, a kimondás ténye a feloldásnak csak a lehetőségét teremti meg. Erre utal a verset befejező kérdés.

BL: – Családtörténet, magyarságtörténet, s a saját történetem. Az idő és az időérzékelés viszonylagosságáról, persze, arról is szó van benne. Mert mi az a száznegyvenkét év, dédapám születésétől, 1837-től a vers írásáig, 1979-ig? Mi az a száznegyvenkét esztendő? Ha a jelen pillanatból és az én mulandó életemből nézem, nagy idő, négy-öt emberi nemzedék életideje. De ha a világmindenség, vagy csupáncsak a magyar történelem homályos ablaküvegén át tekintem, semmiség. Nem oldódott meg semmi, szinte ugyanaz történik, s történhet meg velem, ami dédapámmal. Csak a nagy duma van a szeretetről, békességről meg a szép jövőről folyton, s közben az erőszak, a háborúk, a hazugságok, a megaláztatások. Ebben a versben írtam meg először a becsukásom történetét, a parasztságból való kiemelkedés, kiszakadás megpróbáltatásait, majdnem-lehetetlenségét. S a rettenetben, a bajban, a mélyben, az éppen-való pillanatban összecsúszó reményt, a mindig-reményt, hogy egyszer, hogy talán, hogy majd a dédunokám idejében... Azóta már ezen is túl vagyok.

NI: – Most összegezzük azokat a problémákat, amelyekkel a *Tárgyak ideje* verseiben szembesültél. Igen tanulságos, ahogy ezt az egykorú kritika érzékelte. Csordás Gábor egy mindent meghatározó veszteségélményre következtet a versek háttérében, mások az abszolútum felbomlásáról, a viszonylagosságra való rádőbbenésről szólnak, mint Laczkó András (Kortárs 1982. 5. 820-821.), aki épp „a viszonylagosságból eredő gondolatiságot” tartja a kötet legfőbb jegyének (I. m.: 820.). Ezt magam is meghatározóan fontos kérdéskörnek tekintem, ám úgy vélem, e felismerés már a korábbi versekben is megvolt, vagy legalábbis érlelődött, akár a korai versek hólány-képzetéig és az égbokor-motívumig visszamehetnénk ezen a nyomvonalon, tehát szerintem nem a probléma új, hanem a következménye, a gondolati meghosszabbítása. Az, hogy a viszonylagosság a szubjektumra is kiterjed, s ez döntő fontosságú. Ahogy Varga Lajos Márton megfogalmazta: „Az abszolút hatalmának, s a vele való azonosság érzésének rohamos gyengülésével a személyiség gravitációs ereje is csökken” (I. m.: 869.), annál is inkább, mert „az abszolút végtelen sok egyes elemre, vonatkozási rendszerre bomlik” (I. m.: 870.). Láttuk, hogy a lírai én fölbontására eddig is történtek jelentős kí-

sérletek, s olyan Bertók-verssel is találkozunk már, amelyben a versbeli személyiség szereplehetőségekre hasadt, itt azonban radikálisan megváltozott az alany „condition”-ja, aki, mint láttuk, átlépett egy személytelen létformába, a tárgyak idejébe. Csordás Gábor, aki ezt a jelenséget állította tanulmánya centrumába, egyenesen úgy fogalmazott, hogy a *Tárgyak idejében* egy „összerakhatatlan” és „elmosódott” személy jelenik meg, s ez a megfogalmazás nem egyszerűen az elszemélytelenedés körülírása, hanem egy ennél jóval bonyolultabb változás érzékelése. Annak, hogy „a vers egyre kevesebbet közöl az alanyról, egyre kevesebbet a tárgyról, egyre inkább érintkezési felületükre szűkül; illetve egyre többet állíthat érvényesen mindkettőről, mert arra szűkül.” Ami más aspektusból azt jelenti, hogy „az élmény csak mint a tárgy *deformálása* lehet képes az alany állapotának kifejezésére”. (I. m.: 91.). E fejtegetéssel csak egy számomra igen fontos megszorítással, illetve kiegészítéssel értek egyet. Amennyiben abba a kétségbevonhatatlan ténybe, hogy immár nincs autentikus személy, nemcsak a hiányt, hanem újbóli létrehozásának igényét is beleértjük. Annak ellenére, hogy az autenticitás már nem érhető el, nem valósítható meg intuitív átéléssel, hanem a személyiség megőrzött erőinek összpontosítására, sokoldalú mozgósítására van szükség a megvalósításához.

BL: – Neked is igazad van, mondanám az öreg Jókaival. Amiket a verseimben megjelenő vagy meg nem jelenő alanyról mondtak, mondanak a kritikussaim, azt hiszem, a befogadó szempontjából érzékeli azt a valamit, amit én, aki megírtam e verseket, a magam nézőpontjából a konkrétan vagy átvitt értelemben vett tudathasadásként fogok fel. S ez, ahogy te is véled, nem zárja ki a személyiséget a versből, csak megnehezíti a helyzetét.

NI: – Ez, magvát tekintve, arra az ars poeticával társult önarcképre is érvényes, amit a kötet *Kockakövek* című ciklusában megrajzoltál. Rónay László a lírai számvetés művének nevezte ezt a ciklusnyi terjedelmű verset, amelyben, mint írja, „a magyar gondolati líra legszebb hagyományait folytatja Bertók László. Első pillantásra talán megtévesztő a formaválasztása: az áttetsző ritmikájú versszakok és az olykor játszi képek azonban csak a gondolati mag héját alkotják: bennük ott forr és lávázik a huszadik század vége felé közeledő ember, aki vágyait és reményeit szembesíti a valósággal [...] Épp e kettősség révén válik azonban a *Kockakövek* nemcsak önvalomássá, hanem a világról felelősséggel gondolkodó mindenkor ember gyónásává.” (*Időelemzés*. Új Írás 1982. 118-120., i. h.: 119.) Egyetértesz ezzel az értelmezéssel?

BL: – A *Kockakövek*ben szinte minden előjön megint, amiről a kötet kapcsán eddig beszélgettünk. Belőle való a „Valami végképp elveszett” mondat, amit idéztem már, s benne van az is, hogy „Csirkegyár? Versgyár? Egyre megy”. Élet és közélet, valóság és filozófia, a lét abszurditása és az egyes élet folytonos nekirugaszkodásai a lehetetlennek, ilyesmik. A feszes formában a belőle folyton kicsorduló szomorúság, tehetetlenség, félelem, indulat (az élet?) szorong (lűket?).

NI: – Az a szikár – Fodor András igen szemléletes kifejezésével: „erős vágások”-kal megvalósuló, „metsző” élességgel formált – képalkotás, ami a beszélő önmagáról alkotott felfogását és a világhoz való viszonyát érzékelteti, következetesen végigvonul a szövegben, egészen a felütést keretszerűen visszahozó befejező képig: „*Mint a leeresztett halastó / mélyén a maradék víz, / csillogok a távoli partra. / A nap, mintha egy béka izzó / szemébe volna. Megérint. / S emelem medrem a halakra!*”

A ciklus hatszor hat hatsoros versszakból épül fel, a kocka geometriai szerkezetét követve: hat kockakő, mindegyik lapján egy hatsoros, epigrammatikus inscriptio. Archaiskus, kemény forma, a zárt szerkezetek vonulatát építve tovább az életműben. De a *Tárgyak ideje* egészét is igen feszes kötet szerkezet jellemzi. Parti Nagy Lajos „önvesztélyes fejelemzés”-ről beszél a környékkel kapcsolatosan (I. m.: 565.), Szigeti Lajos Sándor úgy véli, hogy mivel „aki ilyen mélyen meri vállalni önmagát, annak szükségszerűen el kell jutnia a bűn kérdéseiig” (I. m.: 78.), a négy ciklusból felépülő kötet szerkezete a bűn bevallásáig ível, ami szerint az én visszanyerésének záloga, s ez utóbbi megállapításban

osztozik Csűrös Miklós is, aki úgy látja, hogy a két szélső ciklus „gyűrűként fogja körül a két közbülsőt, a személyiség elvesztésének, majd – a negyedik ciklusban – visszaperlésének, visszanyerésének felvonásai mintegy átölelik a nyíltan családörténeti-önéletrajzi vallomásos, illetve a másfajta távlatot kereső kor- és életkritikai sugalmú verstömböket”. („*Mint aki folyvást zuhanva néz föl*”. *Mozgó Világ* 1982. 7. 76-77.)

BL: – Ez igaz, de hozzátenném, hogy az a szilárd rend, aminek létrehozására törekedtem a *Kockakövek*-ben, más versekben inkább nyitott versstruktúrákat eredményezett. Bár itt az is látszik már, ami későbbi verseim jellemzője lesz majd, hogy nem csupán rímekkel, ritmussal, képekkel, metaforákkal valósulnak meg s „működnek”, hanem a hiátusokkal is, azzal, hogy valamit nem mondok ki.

NI: – Ennek a – Domokos Mátyás igen találó kifejezésével – „szófaló versbeszéd”-nek az előzményeiről is beszéltünk korábban. A kötet jellegzetességeit a magam részéről egy verselemzésben próbálom összefoglalni.

Bádog szitakötő

*Ahogy bezörög félelmetes
bádog csápjaival s megáll,
s borotvát vesz első, s elmosolyodik,
ahogy a hőmezőt begyűri
kabátod és nyakad közé,
és közben hallgat, mintha élne,
ahogy a habbal, a habbal, a habbal
elbódít, s lassan bekebelez,
emberi lesz,
már érzékszerveid
mozgatják zörgő csápjait,
már nem tudod, hogy te, vagy ő,
ki feszíti a lassú kést,
mért fogy a hab, hol ütközik
az utolsó szakáll –
leül benned, elmosogatja
szerszámain, és elrugaszkodsz,
fényesen, mint egy bádog
szitakötő.*

A Bertók-versek egy jelentős csoportja epikus elemeket hordoz. A zsenigék korszakában, láttuk, igen határozott volt ez az epiko-lírai szólami, gondoljunk a korai balladisztikus versekre, élet- és jellemképekre. A hatvanas-hetvenes évek költeményeiben aztán a domináns szerepet játszó metamorfózis-élmény vonzáskörében éltek tovább s formálódtak át az epikus mozzanatok, többnyire jelzésekkel sűrűsödve. A lírába oltott epika legújabb változatai, mintegy tetten érve a megragadott folyamatokat, az ezek mögött rejlő determinációs tényezőre igyekeztek rávilágítani, s közülük néhány, a jelképesse emelt motívumok által, az egyéni mítoszteremtés erejével szólal meg. Ilyen mű például a *Madárlábkönnyű ember*, a *Röpiil egy király*, a *Történet* és az *Eben-ország*. E versek csoportjába tartozik a *Bádog szitakötő*.

Ez is egy történetet mond el: egy emberbe beköltözik valami külső erő, egy bádog szitakötő. Ám, ha ezen kézenfekvőnek tűnő megállapítás mint előrebocsátott, feltételeken elfogadott megértés tükrében szemlélni kezdjük a részleteket, csakhamar rájövünk, hogy ha talán nem jelöltünk is ki értelmezésünk számára merőben téves támpontokat, a vers megközelítése során azért a jelzőkarók kisebb-nagyobb mértékű áthelyezésére szükség lesz.

Már maga a „történet” szó is árnyalásra szorul. Mert ami lezajlik előttünk, az, látha-

tó-konkrét elemeit tekintve, nem más, mint a leghétköznapibb, naponként megismétlődő cselekvéseink egyike, a borotválkozás. Profanizálva: megérkezik a borbély, előveszi a borotvát, begyűri a kendőt, habot ver, megborotvál, elmosogatja szerszámain, majd távozik valaki. Nem kevés ez egy történethez? – kérdezhetnénk, miközben az egyetlen mondatban elbeszélte eseményt olvassuk. Ám ez a mondat, amit a bádóg szitakötő zörgő érkezése és fényes távozása keretez, valójában, mint rögtön látni fogjuk, egy rituális drámát foglal magában, amely egyfelől az átváltozás kulminációs pillanatát jeleníti meg, azt, amikor az idegen, külső erő behatol az emberbe, ami az alany elidegenedését, eltárgyasulását vonja maga után, másfelől azonban mindez egy életfolyamat felidézését is jelenti (amire többek között az ismétlések utalnak, például: „ahogy a habbal, a habbal, a habbal / elbódít s lassan bekebelez”), az első, beavató jellegű borotválkozástól az *utolsó szakáll* halált idéző ütközéséig. E dráma viszont meghaladni látszik a történetbe foglalhatóság, az elmondhatóság lehetőségeit.

A versbeszéd sajátos módja és különleges helyzete azonban rendkívüli teherbírással ruházza fel a szöveget. A verset alkotó mondat a rituális dráma idejévé és terévé, kronotoposzává válik, ezért létmondatnak nevezhetjük. (A költő gyakran él ezzel a megoldással, a létösszegző igénynek egyetlen, feszített szerkezetű mondatban való érvényesítésével. Ilyen vers többek között a *Születésnap páros*, a *Berajzolunk egy pici almafát*, *Az angyal fölszólalása* és a *Dédapám, március*.) A lírai beszédmód meghatározó tényezője, hogy a beszélő az önmegszólítás gesztusa által (egy első személyű beszélő a titokzatos harmadik személyről egy olyan *te*-hez intézi a szavait, aki azonos is vele meg nem is) az énmegkettőzés eszközével él, miáltal az alany a történet elszenvedőjére és a történet szemlélőjére, vagyis két aspektusra tagolódik.

Ezt a rendkívül fontos differenciálást nem csupán azért kell nyomatékosan hangsúlyoznunk, mert eddig a vers egyetlen vizsgálója sem figyelt fel rá, hanem elsősorban az értelmezést szerintünk döntően befolyásoló szerepe miatt. Mert miközben a vers második személyű alanyába csakugyan behatol az idegen erő, s „már nem tudod, hogy te, vagy ő, / ki feszíti a lassú kést”, a másik, a szemlélő alany öntudata sértetlen marad, s képes nyomon követni s a kimondás aktusával rögzíteni a folyamatot, egészen az átformáló-megsemmisítő végkifejletig. Tehát nemcsak a személy-azonosítás technikája kiváló itt, ahogy Tandori Dezső ezt éles szemmel észrevette, hanem az alany-differenciálás módszere is hallatlanul következetes, s ez legalább annyira fontos. Részint lezajlik az a deformáló behatolási folyamat, amit a külső tárgyas elem „megszemélyesülésének” s a benső eltárgyasulásának kettőssége-párhuzama kísér, részint viszont mégiscsak megőrződik egy autentikus én-szerep. Más szóval: a lírai én nem semmisül meg, hanem visszavonul egy jól körülhatárolt területre.

A történet tehát sokrétűbb, mint gondoltuk. De a bádóg szitakötő alakja is enigmatikusabb annál, ahogy első pillantásra hittük. Kétségtől valószínűleg valami idegen erő, ami belénk hatol, s már e gondolat mentén az értelmezés széles skálája tárul elénk a közvetlenebb politikai tónustól az elvontabb árnyalatokig, ám a metamorfózis kétarcúsága következtében végső soron önmagunkat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, ha erről a hatalomról szólnunk. De lehet az élet is, amit kénytelenek vagyunk elfogadni olyannak, amilyen, tőlünk függetlenül, majd már velünk együtt, sőt a halált is láthatjuk benne, hiszen amikor megszületünk, elkezdünk meghalni is, mert szállást üt bennünk az az erő, amely egykor majd lebír bennünket. Vagy még általánosabban szólva: a bádóg szitakötő a Nem-Én az Énnel szemben. Az Énné váló Nem-Én. S ugyanakkor a Nem-Énné vált Én. Egy idegen. Egy idegen, aki mi... leszünk, vagyunk?

Ez a vers sűrítőmánya a *Tárgyak ideje* értékeinek. Igazolja azt a minősítést, amit mások véleményével egybehangzóan Kis Pintér Imre így fogalmazott meg: „Míg az *Emlékek válassztása* a változás könyve volt, a *Tárgyak ideje* már véglegesen nagyformátumú költészet.” („*Még akkor is, ha dől a fal*”. Jelenkor 1984. 11. 973-979., i. h.: 976.)

BL: – A *Bádóg szitakötő* a halál, a végtelen, de a végtelen, a mindenség is, a nagy ismer-

retlen, az az erő, ami teremtett bennünket, ami abban a pillanatban költözött belénk, hogy megszülettünk, de csak később, amikor már öntudatunk van, amikor már „kívülről is” láthatjuk önmagunkat, csak akkor vesszük észre, válik énünké. Akkor, amikor elkezd felkészíteni a pusztulásra, s „elbódít s lassan bekebelez”. Szokásunk szerint szaladjunk előre kicsit. A *Kő a tollpihén* című kötetemben is van egy vers, egy szonett, ami – most jutott eszembe – ugyanerről szól. Más megközelítésben, de talán világosabban és profánabban. S persze a bűnről és a bűntudatról is, ami ebben az összefüggésben elkerülhetetlen, s amit az előbb említettél:

A másik ember aki bent

*A másik ember aki bent
háttal örökké mindenütt
aki egyszer csak oda ült
és megjártssza az idegent*

*aki valami mást jelent
de valójában sebesült
s úgy ragasztja össze az űrt
mint a kavicsot a cement*

*aki tudja a végtelent
időt és helyet visszaküld
akit nem az az anya szült
de ugyanaz a test nevelt*

*a másik ember az se szent
csak nem követi el a bűnt.*

S ha már ezt a szonettet idéztem, akkor itt mondom el, hogy az első ilyen nyolcszótagos, kétrimes szonettem, amit akkor még nem tagoltam ugyan versszakokra, s egyelőre nem is folytattam, de amit az 1986 utáni szonettjeim „összejtjének” tekintek, az a *Tárgyak idejében* jelent meg, s az a címe, hogy *Lennék örömén a lakat*. 1978-ban írtam.

NI: – A *Tárgyak ideje* után három évvel, 1984-ben jelent meg következő köteted, az *Ágakból gyökér*.

BL: – A kötetben lévő versek 1979 és 1982 között „keletkeztek”. Van köztük egy, a *Be-rajzolunk egy pici almafát*, ami Bartók Béla születésének századik évfordulójára született, s abban egy kép, onnan a kötet címe:

*...van, ugye, a gyökér,
alatta, belül, legközelebb
a léthez,
első forrásból tudja,
ha zenélnek,
és van, aki lement,
mert emlékezett a zenére,
és alázattal végigjárta,
s kötötte lovát
almafához,
hogy megfordult a fa,
lett a gyökérből korona,
az ágakból gyökér...*

És biztosan tudod, ha a szőlőveszőt „lebújtatják”, ledugják a földbe, meggyökeresedik. Aztán el lehet metszeni, önálló életet kezd.

NI: – A kötet kritikai fogadtatása most is egyértelműen pozitív. Széles Klára recenziójában szokatlanul személyes vallomással kezdi elemzését: elárulja, hogy boldog, mert „gondolatokat és zeneiséget egyszerre sugárzó, igazi vers”-eket olvasott a kötetben (Kortárs 1985. 1. 157-159.), s ezt most azért idézem, mert én is hasonló örömet érzek, ha fellelőm a könyvet. S ha már a vallomásoknál tartunk, elárulom, hogy az *Ágakból gyökért* a *Tárgyak idejével* együtt pályád csúcsának tekintem, pontosabban szólva nekem ez a két legkedvesebb Bertók-kötetem. Az én szememben szorosan össze is tartoznak, főként azért, mert az a lírai én, aki az előző kötetben – átlépve a tárgyak személytelen idejébe – elvesztette önmagát, az új könyvben mintha rátalálna önmaga visszaszerzésének, újjáteremtésének lehetőségére: a töredékességben is végletes pontossággal kidolgozott nyelvhasználat, lírai beszédmód lesz az, amelyen keresztül s amelyben az én megnyilatkozik (e megnyilatkozás szemléletbeli bázisa az előző kötetben is megvolt, mintegy a visszavonuló alany végső támaszpontjaként, láttuk ennek példáját a *Bádog szitakötőben*), most már autentikus szereplehetőségekért küzdve. Igazuk van tehát azoknak, akik a megújulás, sőt az újjászületés kötetének tartják, miként Kis Pintér Imre, aki a címet is az újrakezdés paradox reményével magyarázza (I. m.: 978.). Egyetértesz ezzel?

BL: – Nem valami szívderítő, amit mondasz, hogy ez a két kötet a pályám csúcsa, hiszen ez azt jelenti, hogy azóta már csak a másik oldalon battyogok lefelé. Bár, ha azt is mondd, hogy a „lírai én, aki az előző kötetben... elvesztette, az új könyvben mintha megelné önmagát, önmaga visszaszerzésének a lehetőségét”, akkor marad valami remény. Hogy az újjászületés kötete-e az *Ágakból gyökér*, azt nem tudom, de hogy az újrakezdése, azzal egyetértek. Eddig még mindig, ha leadtam egy-egy kötet kéziratát, úgy kezdtem el írni, csak úgy tudtam elkezdni írni a következőt, mintha a legelején kezdeném, mintha újra ott kellene kezdenem.

NI: – Az imént a *Berajzolunk egy pici almafát* című verset idézted, s most figyeltem föl rá, hogy milyen indulat lappang ebben a műben. Ugyanaz az indulat, ami nyíltan lobog a kötetben mellette található *Az anygal fölshóalása* című költeményben, amit egy Martyn-kép ihletett, s ahol Parti Nagy Lajos kifejezésével „már-már vers előtti indulat” lázad („Beszakadnak a lassú tölgyesek”. Életünk 1985. 3. 271-275., i. h.: 272.). Ez a szenvedély, düh, amely itt kiárad, máshol megfékeződik vagy ironikus alakot ölt, bizonyára összefügg azzal az ellentéttel, amit Lengyel Balázs vett észre, s amiben megítélésem szerint költészeted egyik alapproblémáját sikerült lokalizálnia: „köznapis tények között folydogáló életünket és alattomosan átható létszorongásainkat” együtt fejezik ki ezek a versek (*A hangfüggöny mögött*. Élet és Irodalom 1984. 36.). Ez lehet annak a kiélezett ambivalenciának az alapja, amely az új kötet képzalkotásának egyik legfőbb jellemzője; arra a módszerre gondolok, hogy az elvont fogalmakat egyre gyakrabban zökkentet össze nyersebb képelemekkel. Az említett szorongást már a kötet első ciklusa (*Nehezebb részem*) egy általános léttragikum érzésével kapcsolja össze. A *Bezártam ajtót, ablakot ilyen sorokkal döbönt meg bennünket: „Egy bombához több a közöm, / mint ahhoz, ki visszaköszön. / Befelé nézek, mint a fa, / ha nincs lombja, nincs madara. / Jó óráim is farkasverem, / kapni akarok, adni nem.”* A kötetnyitó *Megírjuk a szép, régi verseket* című versben ezt olvasom: „Beszakadnak a lassú tölgyesek, / mint egy vezércikk, magányos a táj, / erdő mélyéről nézem az eget, / sorok között is sülyyed a határ, / belátható lesz minden, ami fáj, / megírjuk a szép, régi verseket, / s míg a lap alján köröz a madár, / sírni vagy lőni egyaránt lehet...” A korábban elmondottakon kívül van-e ennek valami konkrét oka?

BL: – Ha elkezdzünk verset elemezni, magyarázni, akkor mindig egy alacsonyabb szinten keresgélünk, próbáljuk összerakosgatni, megidézni a magasat meg a messzit. Én így ítélem meg, a vers felől nézve a dolgot, ne haragudj ezért...

NI: – A vers felől nézve ez szükségképpen így van, mert az elemzés más fogalomkészle-

tet, más nyelvet használ. A lényeg, hogy szemléltetőbbé tegye a „magasat”, a „messzit”. Ezért az elemzés, az értelmezés, miközben a versért küzd, kicsit önmaga ellen dolgozik.

BL: – Ha az új kötetemet újrakezdeként élem is meg, azért itt egy folyamat van. Előzmények vannak, következmények vannak. Az életemet, a gondjaimat, örömeimet, az indulataimat, tűnődéseimet, tehát a verseimet meghatározó okok néhány év alatt nemigen változtak. Azazhogy az *Ágakból gyökér*-ben talán nagyobbak a súlyok, szomorúbb, reménytelenebb a világ. Egész kötetet vagy ciklust nem ajánlottam soha senkinek, de e könyv első ciklusa fölé nagyon odakíváncozna, hogy „Apámnak” vagy „Apám emlékére”. Ezeket a verseket akkor írtam, amikor ő halálos beteg volt, s aztán meghalt. Tanúja voltam szenvedésének, láttam az elmúlását. Ilyen közeli halottam addig nem volt. „Apám kezében földnehéz kanál” olvasható már előző kötetem *Vése fölött* című versében. Aztán „Elejtette a kanalat”. Ez a szomorú, megrázó élmény ott van az új kötet első ciklusának a verseiben, abban amit idéztünk már, s az *Udvara nő*, a *Vízszintesedem* címűekben, de a többiben is. Persze, a korhangulat is ott van. Az előbb idézett vers vége az, hogy „a temetőkapun is az áll, nem fejeződött be, csak vége lett”, s ez a konkrét gyászra utal, az eleje viszont, a „Beszakadnak a lassú tölgyesek, mint egy vezércikk, magányos a táj...” a konkrét korra. Emlékszel, ugye, a lapok, mondjuk a Népszabadság vezércikkeire, amiket valami nagyfejű írt mindig, s a kutya se olvasta el. Ezt is csak az érti meg már, aki akkor itt élt Közép-Európában, a szovjet hódoltságban.

NI: – Azt hiszem, ez azért más, vagy ez is, de döntően mégis más. Mert ettől függetlenül is érvényes, mint minden jó vers. A gyász, ami rávetül a magányos tájra, a lassan beszakadó tölgyesekkel, megrendítő, akkor is, ha valaki nem az utalásokra figyel. A látványt, s az általa hordozott érzést átemeled abba a poétikai szférába, amelyben feltárulnak a természeti világ lényegszerűségei. A tárgyiság s a tárgyiság átkomponálásakor, deformálásakor kifejezésre jutó érzület, élmény szemléletmóddá, szemléleti lényeggé alakul.

BL: – Tehát azt mondd, hogy az egyéni fájdalom kifejezésével elmondtam valami olyant is, ami túlmutat rajta, s ez talán érvényes maradhat...

NI: – Ez a tragikum, Fodor András kifejezésével, valami „fanyar bizakodással”, „illúziótlan konstruktivitással” társul, s több kritikusod is észrevette az etikus magatartás, a felelősség igényének nyomatékoskossá válását (ld. Rónay László: *Felelősség és ironia*. Új Írás 1985. 1. 120-123.). Én ezzel összefüggésben az alázatról is beszélnék, s a ciklust záró három versre hivatkozom: *Megmarad minden, ami elszívárog, Nehezebb részem, És elköveti újra a bűnt*. A felvetett jelenség bizonyára összefügg az imént említett megsemmisülve-elveszve újjászületéssel. Erről mi a véleményed?

BL: – Az erőszak korába születtem bele. 1935-ben a Szovjetunióban már milliókat elpusztítottak, s készülődött a hitleri borzalom. Szeretetteljes családi fészek a legelején, s a világot szabdaló kések mióta az eszemet tudom. Egyik oldalon a hatalom, a puskák, a legyőzlek, megöllek, uralkodom fölötted, a másik oldalon meg a valahogy mégis megmaradni, emberként megmaradni, az elhajolni, túlélni. Alázattal, mondjam azt, keresztényi alázattal? Így is mondhatom, de ennél mélyebb, amire gondolok. „Aki magát fölmagasztalja, megaláztatik, aki magát megalázza, fölmagasztaltatik” – így van a Bibliában, s ez igaz, de inkább a mindennapi kapcsolatokra, az ember és ember közötti viszonylatokra vonatkozik. Én, amikor azt írom, hogy „Alázat tartja össze a világot, / kényszerű meder zuhanó folyót ...”, akkor arra gondolok, hogy ha időlegesen is, de valami visszafogottságnak, türelemnek, egyensúlynak, méltóságteljes alázatnak kell lennie a világmindenségben, azért nem ütköznek össze folyton az égítetek, s azért van meg még mindig az emberiség, mert ezt az érzést és tudást is birtokolja. Nélküle már rég fölfaltuk volna egymást.

NI: – Felfogásod szerint tehát az alázat rendteremtő elv. Mintha ezt olvasnám ki a *Nehezebb részem*ből: „Aki laktam leginkább bennem, / körözök már folyvást fölöttem, // olyan gyorsan dobog a szárnyam, / hihetném, hogy végleg kiszálltam, // látom magam önmagam nél-

*kül, / ahogy a tér időmhöz békül, // s fordul-térül a föld alattam, / életnél is alacsonyabban, //
térül-fordul valami rendbe, / mintha a rend a lényeg lenne...”*

BL: – Beszéltünk már korábban a világ egységéről, s arról is, hogy ez a fölismerés és ismeret miképpen lett a világképem meghatározó ereje. Itt is arról van szó, hogy az egyetlen és végtelen tér az én kicsi és mulandó életidőmhöz „békül”, amikor engedi, hogy éljek, s még gondolkozhatom is erről. Megint az alázat? S amikor azt írom, hogy „életnél is alacsonyabban”, s később meg, hogy mintha „nehezebb részem tartózkodna a közelében”, tehát a testem, az „anyagom”, akkor mintha megtörtént volna közben, ami korábban, *A rost beszél* című versemben még csak készítés, szándék volt inkább, hogy „A héja alá, a ricsaja alá, / káprázata és bilincse alá... / Oda, ahol a rost beszél, / pucér csillagok csendjét fújja / lassú szél...”. Mintha az élmény, az átélés szintjén eljutottam volna... hova is? a lényeg közelébe? S persze arról is szó van, hogy a naptól, a nap melegétől és fényétől van a földi élet, s hogy az anyagot az anyag mozgatja, „érti meg” és őrzi meg.

NI: – A „rendbe kövült lét” látomása a cikluszáró *És elköveti újra a bűnt* című versben is feltűnik.

BL: – Mint annyi vers, ez is konkrét helyzetből fakadt. Fájt a szemem, nem láttam rendesen. Volt már szemüvegem, de biztosan fél dioptriával erősebb kellett volna.

NI: – Erre szemléletesen meghökkentő képeid egyikével utalsz: „koponyám alján érzem a tűt”:

*Fáj a szemem, ködbe a betűk,
vesznek a formák egyformába,
koponyám alján érzem a tűt,
amely testem útjait járja,*

*döcög a vers is, s mintha az űrt
utánozná tétova lába,
aki érti ezt, megmenekült,
harag nélkül néz a világra...*

A tű meg a sajtó szakadás képe szorosan összetartozik, de már egy másik dimenzióban; a konkrét átlényegítésnek jellemző módszere szerint: „*áll magában a rendbe kövült / létben, mintha valakit várna, / tenyerében az összeszűkült / mindenség sajtó szakadása, // és elköveti újra a bűnt, / hogy a törvényt megmagyarázza*”. Lehet, hogy az ismételt bűnbeesés és a megértés mint a szakadáson való úrrá levés összetartozik ebben a befejezésben.

BL: – A törvény az, hogy megöregedj, elpusztulj. Ezért romlik a szem, romlanak a szerveid. Ebbe bele kell nyugodnod, vallásos hittel, bölcsességgel kellene elviselned a „mindenség sajtó szakadását”. Csakhogy neked érzékszerveid, idegeid vannak, öntudatod, agyad van, s bár az is, ami mondjuk, hogy „szellem”, az is része a mindenségnek, az a legtöbb esetben a végsőkéig tiltakozik. Nem hajlandó elfogadni a rész, önmaga elmúlását. Okoskodik, magyarázkodik, kíváncsi lesz a titokra, s bűnbe esik újra meg újra, mint ama első emberpár, aki föllázadt s megszegte a törvényt.

NI: – Talán, ha az úrrá levést és megértést hallom ki belőle, akkor valami gyötrelmes iróniát is.

BL: – Nevetséges az erőlködés. S iróniával, öniróniával kicsit könnyebb.

NI: – Mielőtt folytatnánk ezt az iróniával kapcsolatos gondolatot, megkérdezem, hogy a *Vízszintesedem* című verset záró „kiviláglik” igét hogyan értelmezed. Mert én ebben a kontextusban („ha kinyújtózva eltalálok / valami partig, ami nincsen, / feszülnék, mint befagyott álmok, / minden víznél vízszintesebben, / s ha egy csillag megakad bennem, / tetőtől talpig kiviláglok.”) négyféleképpen is megpróbálkoztam vele. Jelentheti

azt, hogy fényleni kezdek, de azt is, hogy átláthatóvá, megérthetővé válok, meg azt is: kiteljesedem, szinte világnívóvá nőök, s ha úgy tetszik, még az is benne rejlik: megvilágosodom, értelmet kap a lét, a létem. Milyen sokat mondasz kevés szóval, szinte eszköztelesenül. Virginia Woolf egy gondolata jut az eszembe, aki egyszer azt mondta a művészetek keskeny hídjáról: az eszközök nagy részét a parton kell hagyni. Hogyan értelmezted tehát a citált szakaszt?

BL: – A „vízszintesedem” azt jelenti, hogy egyre közelebb kerülök a halotti testhelyezethez. A „kiviláglok” viszont a csillaggal, a végtelennel, a „ha egy csillag megakad bennem” sorral kapcsolatos. Ha a mindenséget megérzem, átélem, eggyé válok vele, a lényegemmel válok eggyé. Lehet, hogy ez a halál pillanatában történhet csak meg. De a leleményben, ami ez a szó, a „kiviláglok”, mindaz benne van, amit mondtál.

NI: – Krízis esetén gyakran feltűnik nálad a vízszintes helyzet. A hullapóz. *Savászana*.

BL: – Elég tartós a krízis, mondhatnám, folyamatos. Az a jó, ha megírom, ha meg tudom írni.

NI: – És most vissza az iróniához. E tónus nem egyszerűen csak végigvonul a kötetben, hanem annak egyik meghatározó minőségévé válik, sokkal inkább, mint korábbi könyveidben. Ez az „egyedi, egyszerre fanyar és tragikus” (Széles Klára i. m.: 159.), gyakran „éles, szálkás, indulatoss” sőt „irgalmatlan” irónia (Parti Nagy Lajos i. m.: 271.), amely szinte mindig „lefegyverző öniróniával” (Lengyel Balázs i. m.) társul, leginkább a kötet második ciklusából, *Az idegenvezető szövegeiből* csapja meg az olvasót. Költészeted ismerőit két meglepetés is éri, ha tanulmányozzák ezeket a „szövegeket”. Az egyik, hogy a fecsegés látszatát keltik, holott valójában nagyon is gondosan, szinte „refináltan” kimunkált versek. A másik pedig a poétikai áttétel: ezek szerepversek, s ez fontos fejlemény nálad, amely a lírai én átformálásának a nyomvonalán alakul ki. Szeretném, ha értelmeznéd ezt a szerepet.

BL: – Én ezeket „duma-verseknek” hívom. A ciklus első darabját 1979-ben, két nappal azelőtt írtam, hogy kórházba kerültem szívinfarktus jeleivel, gyanújával. Nagyon örültem, hogy megtaláltam ezt a hangot, föl voltam dobva, aztán nagyot huppanтам hirtelen. S amikor hazakerültem, néhány hét múlva, akkor írtam a többit. Tetszett, hogy a mellébeszéléssel, bő lére eresztéssel sok mindent elmondhatok, azt is, amit egyébként nem. Mintha egy udvari bolond beszélne.

NI: – Egy nagyon szomorú bohóc.

BL: – Vagy a falu bolondja, aki dumál-dumál összevissza. Az is lehet, hogy találkoztam ilyen idegenvezetővel valahol, aki csak locsogott-fecsegett, s akit „beledolgoztam” a figurába, s aki persze én is vagyok.

NI: – Ez az alak mindjárt az elején (*Az idegenvezető bemutatkozik*) ilyeneket mond:

*Bizony, uram, a mi kis városunkban
kődösek a reggelek, emiatt
sokáig tart a hajnal, messzire
elhallatszik, ha korán kel valaki,
tehát találhat magyarázatot
álmatlanságunkra éppúgy, mint álmainkra
vagy költőinkre, akik ekképpen
arra vágnak csak, uram,
hogy mielőbb nyugdíjba mehessenek,
sőt, találhat magyarázatot
kurváinkra is, akik viszont
nem akarnak nyugdíjba menni, mert úgymond
disznót hízlalnak a papok,
és mennyországról prédikálnak a városatyák...*

Világos, hogy itt nemcsak a sarki hölgyekre gondolsz, amikor a kurvákat emlegeted. S ahhoz sem kell kommentár, hogy:

*...a mi kis városunkban
dél tájban akkora a fényesség,
mintha meztelen női segget
sütne a nap,
mondjuk, egy lepedőn, miközben,
igen, miközben
rárajzolja valaki Európát, Amerikát,
s alulra talán Japánt, Ausztráliát,
minthogy a többi már rajta van,
csak nem látszik a nagy világosságtól,
vagyis, uram, a mi kis városunkban
délután is folytatódik a reggel,
megérkezik a postás a több napos
expressz-levelekkel és hírekkel...*

Hogy fogadták ezt a „szövegelést” a kollégáid, az írók, szerkesztők?

BL: – Tetszett nekik. Akkor már, 1980 körül lehetett így sírva vigadni. Valószínűleg ezért írtam egy egész ciklust. Jókat derültem közben. Nem tudom, mondtam-e már, mekkora öröm a rátalálás öröme. Valami szokatlant csináltam. Igazat, bár nem igazán biztos, hogy jól. Te, ugye tudod, mi az, hogy lengyel nadrág?

NI: – Tudom. Amikor *Az idegenvezető a Főtérré ér?*

BL: – Igen, abban van, hogy:

*...vegyük
példának a lengyel nadrágot,
tudja-e,
mi az?
s mért lett divat
itt is, a mi kis városunkban,
ezerkilencszázharminckilencben,
s mért jártak bocskáiban,
akik ma farmerben, uram?
látja, ez az,
vagy például a török bugyogót
mért nem viselték Marcaliban
és Kolozsváron,
mármint a magyarok?*

Nos, itt egy az egyben az jönne, hogy akkor mért viselnek némelyek, s oly sokan most orosz inget, csizmát, pufajkát, egyebet. Aki értette, tovább gondolta. A többi meg derült, hogy mi mindent dumál összevissza ez a félbolond.

NI: – Mint jeleztem, a szerepvers kialakulása nálad bizonyára összefügg a lírai én problematikájával. De nem értek egyet azzal, amit egyik kritikusod állított, miszerint ezekből a versekből eltávolítottad volna a költőt. (Sík Csaba, *Kritika* 1984. 9. 26-27.) Szerintem itt egy bonyolult szerepjátékról van szó, én-szerű és személytelen s ugyanakkor költői és nem-költői elemekből összerakva. Mint ahogy a versbeli miliő, „a mi kis városunk” is részint felismerhetően Pécs, részint viszont Soprontól Békéscsabáig sok más

helyszín is beleképzelhető. Sőt, a megfogalmazás, de a stílus egésze is, egy cseh filmet is eszünkbe juttat...

BL: – Menzelt mindenképpen...

NI: – Alkalmasint tehát még tágabb a kör, s talán nem véletlenül bukkannak fel a Monarchia emlékei („ezt a városházát / Ferenc József is avathatta volna, / s még mindig hasonlít a Burgra, / de más furcsaság is / bőven akad...”), de a kedélyességgel valami nehéz avultság is társul. Kisszerűség. S ezt az is megérti, aki nem tudja, hogy Pécsen, a Király utcának a Széchenyi térbe való betorkolásánál található járdaszívetet „köpködőnek” hívja a népnyelv, ahol a politikai eseményeket és a hét végi futballmeccs epizódjait egyaránt megbeszélik. Mert ez is benne van a ciklus egyik darabjában.

BL: – Konkrétumok és általánosságok. Mint a luftballon, ami oda van kötve a földhöz, de fújja a szél. Még az is igaz, hogy a Hunyadi-szobortól pár méterre majdnem elütött egy autó a fiammal együtt. A dátum is pontos, a szóváltás is, szinte szóról-szóra. De ugyanez Prágában vagy Zágrábban is megtörténhetett volna.

NI: – Az *idegenvezető* levelében, ahol, s ez jellemző, egy villanással eljutsz a fecsegés egészen más dimenziójába, a majdnem-baleset által kiváltott szitkozódás után:

*...megkondult a déli harangszó,
mintha fölöttem harangoznának,
s Hunyadi gyűlevész parasztjai,
magyarok, délszlávok, románok,
s a többi hungarusok
ordítóznának,
mert a forgalom, vagy ahogy
itt mondják: a történelem
kereke elakadt...*

S persze, mi is besegítünk. Érdekből, butaságból, trehányságból, lustaságból, ahogy Az *idegenvezető* a *bizalmába fogad* című versben íród:

*Ez itt, uram, a Nagy Városi Fék,
vagyis az N. V. F., köztünk maradjon:
nem működik,
de ugyanúgy megy minden
nélküle is,
semmi okunk szomorúságra,
vagy nagy vidámságra, uram,
hiszen a mi kis városunkban
mindenki részt vesz
az Építés Magadba Fékét mozgalomban,
s az É. M. F. ügyebár
olyan, mintha sokezer N. V. F-et
nyomna valaki, olyan
mint a mezei futás cél nélkül,
vagy például a doni visszavonulás
vég nélkül...*

Vagyis részben mibennünk található ez a város.

BL: – Leginkább ott.

NI: – A sorok között kell olvasni, mint a korabeli újságokat.

BL: – Úgy is. Kicsit publicisztika is ez a ciklus.

NI: – Annál persze több.

BL: – Olyasféle. Itt-ott túl lazának érzem ma már. Akkor úgy tűnt, hogy így jók. Szerdékényi, a barátaim szerették őket. Amikor ötvenéves lettem, Csorba Győző ebben a formában, *Az idegenvezető köszönti a másik idegenvezetőt* című versével köszöntött.

NI: – Rendkívül érdekesnek tartom, hogy miközben nő az egészen zárt formák száma, mint amilyen az előző kötet *Kockakövei* voltak, vagy a szonettek ebben a kötetben is, itt vannak ezek a nyitott, laza szerkezetű szövegek. Egyszerre haladsz két különböző irányba. Erről mi a véleményed?

BL: – Megpróbáltam ezt is. Talán kicsit levegősebb lett általa a kötet. Ennyi. A következőben, a kötet harmadik ciklusában is valami hasonlót csinállok, csak talán nem olyan ironikusan és könnyedén.

NI: – Az *Éltük a szép, boldog jövőt* ciklusban elhatalmasodnak a groteszk tónusok.

BL: – Nyersebben, keményebben, gorombábban, meztelenebbül jelennek meg a dolgok, a gondok, a gondolatok.

NI: – Mint a *Vatta-dugdosók*ban.

BL: – Azt akkor írtam, amikor Jaruzelski tábornok 1981. december 13-án kihirdette a szükségállapotot, és katonai diktatúrát vezetett be Lengyelországban. 1956 novemberében, ugye, Magyarországon még az orosz hadsereg maga fojtotta vérbe a forradalmat, 1968-ban Prágába már nem akartak egyedül menni, mentek velük a „testvéri hadseregek” is, 1981-ben aztán magukkal a lengyelekkel végeztették el a piszkos munkát. Hátborzongató. Nemcsak a lengyelekre, hanem az összes leigázott népre nézve. Mi magunk öljük meg magunkat, vagy fogjuk be a szemünket, szánkát, dugjuk be a fülünket. Vasárnap volt egyébként aznap megint, akárcsak 1944. március 19-én. Hitler is, Jaruzelski is vasárnap jött. S Hruscsov és Kádár is, 1956. november 4-én. Bizonyára nem véletlen... Vasárnap tovább alusznak a népek. A Vigadóban rendezett Jelenkor-esten 1988-ban nagyon szépen mondta el a verset Vallai Péter. Nagy hatása volt, bár a konkrét esemény talán nem is derült ki belőle. Talán az indulata, a feszültsége keltette a hatást. Vagy az, hogy mindenkinek volt, van hasonló élménye.

NI: – Nézzük tehát:

Vatta-dugdosók

*S jönnek a vatta-dugdosók
trombitákkal, lánctalpasokkal,
tele lesz a város, a ház,
a csont, a velő, a here,
a forgókon, akár a szikra,
pattannak át,
jönnek a zaj, a baj után,
ragyognak, mint a szivárvány,
mint egy diktátor nyilatkozatai,
körbejárnak, mint a hülyét,
nem akarnak erőszakot,
biznak benne, hogy önmagamtól,
hogy elkérem és összegyűröm,
és bedugom, hiszen
rólam van szó, ugye,
értem történik minden, vasárnapi
ebédjüket hagyták ott, mikor*

*ordítottam, hogy nem bírom, hát
 ne gondoljam, hogy nekik ez
 népünnepély, ők ugyanazt
 szenvedik el, bizony,
 szedjem csak össze büntudatom,
 s dugjam be szépen, vissza az anyámba
 úgyse megyek, mindenütt ez van, itt most
 rendnek kell lenni, mert
 szél ellen minek, és
 ez még igazi vatta, de amit
 holnap hoznak, kóc, s előbb-utóbb
 a rongyot is kinevezik, hát
 ne játsszam meg magam, bajba hozom
 őket is, akik
 a dolgukat teszik,
 és néztek csak a füllükbe, ott
 ugyanaz van, bizony,
 nem ám, hogy nem bírom,
 hogy zárják el, hogy kapcsolják ki,
 hogy megbolondulok, satöbbi,
 csöndben kell megdögölni,
 s hol van az még?
 tessék!
 először szépen bal füllünkbe,
 aztán lassan a jobb füllünkbe,
 látja?
 mennyivel emberibb,
 ha maga csinálja.*

A vers negyvenöt rímtelen sorát, amelyek szabálytalan változatossággal követik egymást (a legrövidebb 2, a leghosszabbak 11 szótagosak), egyetlen mondat öleli magába, ami ezáltal egy kérlelhetetlen folyamat érzetét kelti. Ennek valójában csak a befejező szakasza jelenik meg előttünk a vatta-dugdosók fölbukkanásával, hiszen a vers a „s” kötőszóval kezdődik, s ez arra utal, hogy már korábban lezajlott valami, amiről a vers nem beszél, noha félreérthetetlenül utal rá („jönnek a zaj, a baj után”). Ugyanígy sejteti a szöveg a következményeket is („ez még igazi vatta, de amit / holnap hoznak, kóc, s előbb-utóbb / a rongyot is kinevezik”). De közvetlenül a folyamatnak azt a szakaszát látjuk, amelyben megvalósul a megaláztatás, az önfeladás. A vers azzal kezdődött, hogy „S jönnek a vatta-dugdosók”, s azzal zárul, hogy az alany „maga csinálja”. S ahogy a *Bádóg szitakötő*ben beköltözött az emberbe egy idegen erő, itt is valami hasonló történik.

A szöveg felütésekor még az alany beszélt, ő szemlélte az eseményeket, az ő szavain keresztül szereztünk tudomást a történésről, aztán a vers középső részében (a 11. sortól kezdődően) a beszéd kettős szólamúvá válik, még a lírai én szól, de szavai függő beszédalakulva már a vatta-dugdosókat idézik, rábeszélő-„megdumáló” mondataikat, majd a befejező szakaszban egy villámgyorsan egymást követő kérdés és felkiáltás után az oratio obliqua többes szám első személyű formát ölt („először szépen bal füllünkbe, / aztán lassan a jobb füllünkbe”), itt történik meg a kikényszerített azonosulás, a személyiségbe való behatolás, végül az utolsó három sorban az alany valójában már néma, s csak a vatta-dugdosók beszélnek.

A nézőpont ironikus-groteszk elmozdítása, átvitele (én beszélek róluk – ők nekem az

én szavaimmal – mi beszélünk, azaz ők az én nevemben – ők beszélnek nekem) gyilkos metamorfózist mutatott be. Indulatosan, s tegyük hozzá, bátran. S ez fontos fejlemény. A korai Bertók-versek, a zsengek egy részének dühe kap itt ismét hangot, de már esztétikumká formálva.

BL: – Hasonló jellegű vers a *Minden megtörténik*. (Az előbb négy dátumot idéztünk: '44, '56, '68, '81.): „Minden megtörténik megint, mintha / mindig abba a folyóba, / ugyanabba a szarba lépünk, / nem változik, csupán a mélység...” S ott van az *Éltük a szép, boldog jövőt*, a ciklus címadó verse. Akkoriban vették fel a nagy kölcsönöket a vezetőink. S csak egy „fel” igekötőt kell a cím elé tenni...

NI: – Akár a korszak tömör-ironikus összefoglalásának is tekinthető ez a pár sor, a szonett szextettje:

*a gyenge szépen élhetett
a gyáva megerősödött,
a szorgalmasnak szárnya nőtt,
a lusta is írt verseket,*

*begyógyult minden régi seb,
éltük a szép, boldog jövőt.*

BL: – Persze azt, hogy „begyógyult minden régi seb” legfeljebb azok hitték, akik behunyták a szemüket, bedugták a fülüket, vagy akikét befogták, bedugták. Nemcsak írónia, hanem önirónia is van a versben, és valami szívszorító szomorúság megint. Mert hát mi lesz, mi lehet holnap, ha a „szép boldog jövő” ma van?

NI: – A kötetzáró, negyedik ciklusból (*Ím, itt, leghátul, legelől*) a *Hóból a lábnym* című verset emelném ki, azért is, mert átvezet bennünket következő, válogatott verseidet tartalmazó kötetedhez, melynek címadó verse lett, s amiről majd legközelebb beszélgetünk.

BL: – A *Hóból a lábnym* ars poética igényű vers. „Akkor szabadna verset írni, / ha nem lehet már verset írni...”, így kezdődik. A lehetetlent kellene megkísérteni a szavak devalválódása, a szómenések, a hazugságok idejében. „Szaladva, mint a sebzett állat, / neki a vadász puskájának... amíg, mint a hóból a lábnym, / vers sajog át a valóságon.” Tehát amikor a „vers írja a költőt”, s nem fordítva.

A költészet és a művészet szerepéről, lehetőségeiről szóló versek vannak az utolsó ciklusban, többségük dedikált vers. Ilyen a már emlegetett, Nemes Nagy Ágnesnek ajánlott *Elmenni kevés, itt maradni sok* és a *Berajzolunk egy pici almáfát* című Bertók-versem, de ilyen *Az angyal fölszólalása*, amit Martyn Ferencnek dedikáltam, és ne hagyjuk ki a sorból az *Alkalmi vers József Attila hetvenötödik születésnapjára* című négy szonettből álló „ciklust a ciklusban”-t sem, hiszen József Attila-élményem, még ha nem is emlegettük folyton, egész költészetemet befolyásolta. Azt is mondhatnám, hogy az *Ágából gyökér* című kötetem arról szól, ami itt a harmadik szonett vége: „s mint akit a mindenség vert meg, / sírok egy törött kirakatban.”

NI: – A ciklusnak, és a kötetnek is az utolsó verse az *Ím, itt, leghátul, legelől*, amelynek címét ennek a beszélgetésünknek a címéül választottam. Azt hiszem, ez a cím önmagában is nagyon jellemző a helyzetre, élethelyzetedre és az időre, amelyben ezeket a verseket írtad.

Egy halottkém feljegyzései – 16. egy fiktív házasság története

*a kincstári lepedőn fizetett
idegen; kültelki bájait nem
csúfítja szemérem. a rút passzió,
a zökkenőmentes orgazmus helyett
maradj mecénás: élvezd a kelyhét,
ám ne vedd el – pihék és reflexek
metamorfózisában székedből figyeld
az élt. mire bemocskolnád, már
csontjáig hatoltál – beköltözik
és másra se gondol; egy nap
még a nevedig viszi.*

Egy halottkém feljegyzései – 18. szemlék; a vendégoktató viszontagságaiból

*a maskulin romok körül
rátarti medikák pirulnak,
ambíciójuk elmaradt orgazmusokban
bosszulja meg magát. rettegnek
az éhhaláltól, alultáplált
fiúkkal elvből sem randevúznak.
nem sejtik, mit kíván a szemeszter:
ellenőrzöm a snittet a perforált
részekről (csipetnyi bűntudat
se kínoz) lejjebb csúsztatom a
takarót – a fedetlen felszín
közelében kézműves közönnyel
időzőm. aki felnézett rám, most
egyetlen műhibámért mindent*

*megadna, s ha gyűlöl (: a látványt
csak így dolgozhatja fel), a
szakmában marad.*

Egy halottkém feljegyzései – 19. a kitartó özvegység titka I.

*mint nőszirmra lepkecsont
hímpor pereg nedves
linóleumra. meglöp, aki él;
klimaxos nőkben is az
állandóságra lát, szorongását
szeszélyes kultuszokba rejti –
naiv és ájtatos, csak annyit
észlel, amennyit baj nélkül
megérthet. elfog a félsz, ha
teaszünetben e vigalmi negyedre
tekintek; aki névvel illet,
már bekeríteni vél, kettőzi
a kínom – megvet, s érvei
terhes cáfolatát: társaságomat
elkerüli.*

A fenti szövegek egy gyakorlati útmutató részei – munkanaplók és kiegészítések Dr. Kerbolt László: *A halottkémlés és temetőrendészet* című könyvéhez.

RELATIVIZMUS: MEGTALÁLNI ÉS LÉTREHOZNI*

A „relativista” jelzőt azokra a filozófusokra alkalmazzák, akik egyetértenek Nietzschével, hogy az „Igazság» az érzékelés sokasága fölötti uralom akarása”, amiként azokra is, akik egyetértenek William Jameszel, hogy „az »igaz« egyszerűen a meggyőződés támasza”, vagy akik egyetértenek Thomas Kuhnnal, hogy a tudományt nem az önmagában való világ pontos reprezentációjaként kellene elgondolni. Még általánosabban, a filozófusokat akkor nevezik „relativistáknak”, ha az önmagukban való dolgok és ezeknek más dolgokhoz – különösen az emberi szükségletekhez és érdekekhez – fűződő viszonyaik közötti görög megkülönböztetést nem fogadják el.

Azoknak a filozófusoknak, akik – akár jómagam – tartózkodnak e megkülönböztetéstől, fel kell hagyniuk azzal a hagyományos filozófiai elképzeléssel, mely szerint átmeneti szükségleteink és érdekeink átmeneti termékeinek megítélésére valamiféle állandó kritériumot kellene találnunk. Ez például azt jelenti, hogy nem alkalmazhatjuk a moralitás és prudencia kanti megkülönböztetését. Föl kell adnunk azt az elképzelést, hogy léteznének feltétlen, transzkulturális morális kötelezettségek, amelyek egy változatlan, történelmietlen emberi természetben gyökereznek. Ez a Platón és Kant mellőzésére tett kísérlet köti össze az európai hagyomány poszt-nietzscheánus és az amerikai filozófia pragmatikus hagyományát.

John Dewey az a filozófus, akit én a legtöbbre tartok és akinek tanítványaként szeretném tudni magam. Dewey az amerikai pragmatizmus egyik megalapítója volt; olyan gondolkodó, aki hatvan éven át próbálkozott azzal, hogy Platón és Kant szolgátságából felszabadítson bennünket. Deweyt gyakran relativistaként leplezték le, akárcsak engem. Mi, pragmatikusok, természetesen soha nem nevezzük *magunkat* relativistának. Általában negatív fogalmakkal – „anti-platonista”, „anti-metafizikus” vagy „anti-fundacionalista” – határozzuk meg magunkat. Ugyanakkor ellenfeleink szinte soha nem „platonistáknak”, „metafizikusoknak” vagy „fundacionalistáknak” nevezik magukat, hanem általában a *common sense* vagy az ész védőinek.

Előre sejthető, hogy a vita mindkét oldalán állók a maguk számára előnyös fogalmakkal próbálják meghatározni a vita fogalmait. Senki sem akarja, hogy platonistának tartásák, ahogy azt sem, hogy relativistának vagy irracionalistának nevezzék. Mi, úgynevezett „relativisták”, visszautasítjuk, mint ahogy ez előre látható, hogy az ész vagy a *common sense* ellenségei lennénk. Azt állítjuk, hogy pusztán néhány elavult és specifikusan filozófiai dogmát kritizálunk. De természetesen ellenfeleink éppen azt nevezik *common sense*-nek, amit mi dogmának nevezünk. Ezekhez a dogmákhoz ragaszkodni szerintük annyit jelent, mint „racionálisnak lenni”. Így a köztünk és ellenfeleink közti vita általában olyan kérdéseknél jut holtpontra, hogy például az olyan jelszó, mint „az igazság a valóság belső természetének való megfelelés (*correspondence*)” a *common sense*-t fejezi-e ki, avagy pusztán idejét múlt platonikus zsargon.

Más szóval, nem értünk egyet abban, hogy ez a jelszó egy nyilvánvaló igazságot testesít-e

* Ez az írás előadás formájában hangzott el 1995. május 11-én Pécsen, a Janus Pannonius Tudományegyetem bölcsészkar aulájában.

meg, amelyet a filozófiának tiszteletben tartania és védenie kell, avagy ehelyett egyszerűen csak egy további filozófiai nézetet terjeszt elő. Ellenfeleink azt állítják, hogy az igazság korrespondencia-elmélete annyira nyilvánvaló, annyira magától értetődő, hogy egyszerűen perverz dolog azt megkérdőjelezni. Mi azt állítjuk, hogy ez az elmélet alig érthető és nincs különösebb fontossága –, hogy nem annyira elmélet, mint inkább jelszó, amelyet évszázadokon keresztül minden értelem nélkül skandáltunk. Mi, pragmatikusok, azt gondoljuk, hogy minden káros következmény nélkül abbahagyhatjuk ezt a skandálást.

E zsákutca leírásának egyik módja az, hogy mi, úgynevezett relativisták, azt állítjuk, a legtöbb dolog, amelyről a *common sense* azt gondolja, hogy megtalált vagy felfedezett, valójában létrehozott vagy föltalált. A tudományos vagy morális igazságokat ellenfeleink például „objektívaként” írják le, ezen azt értve, hogy az igazságok valamilyen értelemben ott kint arra várnak, hogy mi, emberi lények, fölismerjük őket. Így, amikor platonista vagy kantianus ellenfeleink ráunnak arra, hogy „relativistának” minősítsenek bennünket, akkor „szubjektivistának” vagy „társadalmi konstruktivistának” neveznek. A szemük előtt lebegő képnek megfelelően mi azt állítanánk, hogy amiről eddig azt hittük, kívülről jön, arról mi fölfedeztük, valójában belülről jön. Azt gondolják, hogy szerintünk kiderült, amit korábban objektívnek gondoltunk, valójában szubjektív.

De nekünk, anti-platonistáknak nem kell elfogadnunk a kérdés illetén megfogalmazását. Ugyanis ha elfogadnánk, komoly nehézségekbe ütköznénk. Ha névértékben vennénk a létrehozás-megtalálás megkülönböztetését, ellenfeleink feltehetnék a kellemetlen kérdést: *felfedeztük* vagy *feltaláltuk* a meglepő tényt, hogy amit objektívnek hittünk az szubjektív? Ha azt állítjuk, fölfedeztük, ha azt mondjuk, objektív tény, hogy az igazság szubjektív, akkor abba a veszélybe kerülünk, hogy ellentmondunk saját magunknak. Ha azt állítjuk, hogy feltaláltuk, akkor egyszerűen hóbortosnak tűnhetünk. Miért kellene bárkinek is komolyan venni találmányunkat? Ha az igazságok pusztán alkalmas fikciók, mi van *ennek* az állításnak az igazságával? Ez is csak megfelelő fikció? Mire, kinek alkalmas?

Azt gondolom, fontos, hogy mi, akiket relativizmussal vádolnak, felhagyjunk az olyan megkülönböztetések használatával, mint megtalálni-létrehozni, felfedezni-feltalálni, objektív-szubjektív. Nem kellene hagynunk, hogy úgy írjanak le bennünket, mint szubjektivistát vagy társadalmi konstruktivistát. Álláspontunkat nem tudjuk meghatározni a kívül-belül megkülönböztetés segítségével. Vissza kell utasítanunk ellenfeleink szótárát, és nem kell megengednünk, hogy ránk kényszerítsék. Azt mondani, hogy vissza kell utasítani ezt a szótárát, annyit jelent, mint visszautasítani a platonizmust és a metafizikát, a metafizika azon tág értelmében, amely Heidegger szerint *valójában* platonizmus. Whitehead ugyanezt hangsúlyozta, amikor azt mondta, hogy az egész nyugati filozófia Platónhoz írt lábjegyzetek sorozata. Whitehead kiemelte, egy kutatást nem nevezünk „filozófiaiinak”, hacsak nem valamely platóni megkülönböztetés körül forog.

A megtalált és létrehozott közötti megkülönböztetés valójában az abszolút és relatív, az önmagában, más dolgokhoz való viszonyától függetlenül létező és a természetében e viszonyoktól függően létező közötti megkülönböztetés variációja. E megkülönböztetés az évszázadok során központi kérdésévé vált annak, amit Derrida „a jelenlét metafizikájának” nevez, ami a „játékon túli teljes jelenlét”, a relacionalitáson túli abszolút keresése. Ha tehát el akarjuk vetni ezt a metafizikát, fel kell hagynunk az abszolút és a relatív megkülönböztetésével. Mi, anti-platonisták, nem engedhetjük meg magunknak, hogy „relativistáknak” nevezzenek bennünket, mivel ez a leírás bizonyítottan tekinti a központi kérdést. E kérdés a Platóntól és Arisztotelészről örökölt szótár hasznosságára vonatkozik.

Ellenfeleink készségesen azt állítják, hogy ha elutasítjuk ezt a szótárát, akkor elutasítjuk a racionalitást is – hogy racionalisnak lenni éppen azt jelenti, hogy elfogadjuk a megkülönböztetést az abszolút és a relatív, a talált és a létrehozott, a tárgy és az alany, a természet és a konvenció, a valóság és a látszat közt. Mi, pragmatikusok, azt válaszoljuk er-

re, hogy ha lenne olyasmi, mint racionalitás, akkor mi kétségtelenül ténylegesen irracionalisták lennénk. De mi természetesen tovább megyünk és hozzátesszük, hogy irracionalistának lenni *ebben* az értelemben nem jelenti azt, hogy érvelésképtelenek lennénk. Nekünk, irracionalistáknak, nem habzik a száánk és nem úgy viselkedünk, mint az állatok. Egyszerűen visszautasítjuk, hogy egy bizonyos módon beszéljünk, nevezetesen a platoní módon. Azok a nézetek, amelyeknek elfogadásáról meg akarjuk győzni az embereket, nem fogalmazhatók meg a platonikus terminológiával. Ezért a meggyőzéssel kapcsolatos erőfeszítéseinknek a régi beszédmódon belüli nyílt érveléssel szemben az új beszédmódra való fokozatos ránevelés módszerét kell alkalmaznia.

Összefoglalva, amit eddig mondtam: mi, pragmatikusok, egy vállrándítással elintézzük azokat a vádakokat, melyek szerint „relativisták” vagy „irracionalisták” lennénk, és azt mondjuk, hogy ezek a vádak pontosan azokat a megkülönböztetéseket feltételezik, amelyeket mi visszautasítunk. Ha mindenképpen le kellene írni magunkat, talán legjobb az lenne, ha antidualistáknak neveznénk magunkat. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy ellene lennénk annak, amit Derrida „bináris oppozícióknak” nevez. Nyugodtan elismerhetjük, hogy mindig hasznát vehetjük az ilyen oppozícióknak: a világnak jó X-ekre és rossz nem-X-ekre való felosztása mindig elkerülhetetlen eszköze lesz a kutatásnak. De ellene vagyunk a megkülönböztetések egy bizonyos *specifikus* halmazának, a platonikus megkülönböztetéseknek. El kell ismernünk, hogy ezek a megkülönböztetések a nyugati *common sense* gondolkodás részei lettek, de ezt nem tartjuk elegendő érvnek ahhoz, hogy megtartsuk őket.

*

Ez idáig „mi, úgynevezett relativisták”-ról és „mi, anti-platonikusok”-ról beszéltem. De most pontosabban kell fogalmaznom, és neveket kell említenem. Amint az elején mondtam, a poszt-nietzscheánus európai filozófia hagyományára és a poszt-darwinikus amerikai filozófiára, tehát a pragmatizmus hagyományára gondolok. Az előbbi tradíció nagy nevei Heidegger, Sartre, Gadamer, Derrida és Foucault. Az utóbbi James, Dewey, Kuhn, Quine, Putnam és Davidson. E filozófusokat heves támadások érték, állítólagos relativizmusuk miatt.

Mindkét hagyomány megpróbálta kétségbe vonni a szubjektum és objektum kanti és hegeli megkülönböztetését, a karteziánus megkülönböztetéseket, melyeket Kant és Hegel saját problematikájuk megfogalmazására használtak, valamint a görög megkülönböztetéseket, melyek Descartes gondolatainak keretét szolgálták. A mindkét hagyomány nagy neveit és magát e két hagyományt is összekapcsoló legfontosabb elem a görög megkülönböztetésekkel szembeni közös gyanakvás, amely megkülönböztetések lehetővé, természetessé és majdnem elkerülhetlenné teszik, hogy olyan kérdéseket tegyünk fel, mint „talált vagy létrehozott?”, „abszolút vagy relatív?”, „valós vagy látszólagos?”.

Még mielőtt többet mondanék arról, ami összeköti ezt a két hagyományt, szólnom kellene arról, ami elválasztja őket. Annak ellenére, hogy az európai hagyomány Nietzschén és Marxon keresztül sokat köszönhet Darwinnak, az európai filozófusok általában meglehetősen éles különbséget tettek az empirikus tudományok és a filozófusok tevékenysége közt. E hagyomány filozófusai gyakran gúnyolódnak a „naturalizmuson”, az „empiricizmuson” és a „redukcionizmuson”. Olykor minden meghallgatás nélkül ítélik el az újabb keletű angolszász filozófiát, eleve feltételezve, hogy az említett betegségekkel fertőzött.

Ezzel szemben az amerikai pragmatikus hagyomány a filozófia, a tudomány és a politika közötti megkülönböztetések felszámolását javasolja. Képviselői gyakran „naturalistaként” írják le önmagukat, habár tagadják, hogy redukcionista vagy empiricista lennének. A hagyományos brit empirizmussal és a bécsi körre jellemző tudományos redukcionizmussal kapcsolatos ellenvetésük éppen az, hogy ezek nem eléggé naturalisztiku-

sak. Az én talán sovíniszta felfogásom szerint mi, amerikaiak, konzisztensebbek voltunk az európaiaknál. Ugyanis az amerikai filozófusok rájöttek, hogy a „filozófiának” nevezett külön, autonóm kulturális aktivitás képzele kétségessé válik, amennyiben megkérdőjelezzük azt a szótárat, amely ezt az aktivitást uralta. Ha elvetjük a platonikus dualizmust, akkor a filozófia és a kultúra többi része közti megkülönböztetés kerül veszélybe.

A két hagyomány közti különbséget másként kifejezve azt mondhatjuk, hogy az európaiak egy megkülönböztetett, új, poszt-nietzscheánus „módszert” javasoltak a filozófia számára. Ennek megfelelően a korai Heideggernél és a korai Sartre-nál a „fenomenológiai ontológiával” találkozunk, a késői Heideggernél azzal a misztikus és csodálatos dologgal, amit „gondolkodásnak” nevez, Gadamer-nél a „hermeneutikával”, Foucault-nál a „tudás archeológiájával” és a „genealógiával”. Úgy tűnik, csak Derrida szabad ettől a kísértéstől; „grammatológia”-fogalma inkább múlt szeszély volt, semmint komoly kísérlet, hogy egy új filozófiai módszer vagy stratégia felfedezését jelentse be.

Az amerikaiak viszont nem sokat adtak az ilyen bejelentésekre. Igaz, Dewey eleget beszélt arról, hogy a „tudományos módszert” bevezeti a filozófiába, de soha nem tudta elmagyarázni, miben is áll ez a módszer, és azt sem árulta el, hogy feltehetően mit adna hozzá a kíváncsiság, a nyíltszelleműség és a közölhetőség erőihez. James időnként a „pragmatikus módszerről” beszélt, de ez nem jelentett sokkal többet, mint az antiplatonikus kérdés melletti kitarást: „Létrehozott-e valami gyakorlati különbséget az általunk elgondolt elméleti különbség?” Nem annyira egy módszer alkalmazásáról van itt szó, mint inkább a hagyományos filozófiai problémákkal és szótárakkal kapcsolatos szkeptikus attitűdről. Quine-t, Putnamet és Davidsont ugyan „analitikus filozófusként” tartják számon, de egyikük sem gondolja magáról, hogy a „fogalmi analízis” módszerét alkalmazná, vagy bármilyen egyéb módszert. Az analitikus filozófia úgynevezett „poszt-pozitívistikus” változata, amelynek létrejöttében e három filozófusnak jelentős szerepe van, jellegzetesen nem módszerimádó.

A pragmatikus hagyomány mai képviselői nem gondolják, hogy a filozófiának megkülönböztetett természete lenne, és a kultúra egészében kiemelkedő hely illetné meg. Senki sem hiszi közülük, hogy a filozófusok homlokegyenest másként gondolkodnának vagy kellene gondolkodniuk, mint a fizikusok és a politikusok. Egyetértenek Thomas Kuhnnal, hogy a tudomány, akárcsak a politika, probléma-megoldás. Hasonlóan, megelégednének azzal, ha önmagukat úgy írhatnák le, mint akik filozófiai problémákat oldanak meg. De a legfőbb probléma, amelyet meg akarnak oldani, a filozófiai probléma által ránk hagyományozott problémák eredete: azt kérdezik, vajon a filozófia standard, példaszzerű problémái miért annyira izgalmasak és terméketlenek? Miért van az, hogy akárcsak Cicero idejében, a filozófusok továbbra is hatástalanul érvelnek, ugyanazokban a dialektikus körökben bolyonganak újra meg újra anélkül, hogy egymást valaha is meggyőznék, és mégis vonzzák magukhoz a diákokat?

Ez a kérdés, amely valójában a görögök, Descartes, Kant és Hegel által ránk hagyott problémák természetével kapcsolatos, visszavezet bennünket a megtalálás és a létrehozás közti különbséghez. A filozófiai hagyomány azt hangsúlyozta, hogy ezeket a problémákat *megtaláljuk*, abban az értelemben, hogy minden vizsgálódó tudat találkozik velük. A pragmatikus hagyomány viszont azt hangsúlyozza, hogy *létrehozunk* azokat, hogy inkább mesterségesek, semmint természetesek, és létrehozatlanná lehet tenni őket, ha a filozófiai hagyományétól eltérő szótárat használunk. De, mint már korábban mondtam, a pragmatikusok nem elégednek meg az olyan megkülönböztetésekkel, mint talált és létrehozott, természetes és mesterséges. Ezért jobb lenne a pragmatikusok számára, ha egyszerűen azt mondanánk, azok a szótárak, amelyekben a nyugati filozófia hagyományos problémáit megfogalmazták, egykor hasznosak voltak, de többé már nem azok. Ily mó-

don elkerülhetjük annak látszatát, hogy azt állítjuk, miközben a hagyomány azzal foglalkozott ami nem létezett, mi, pragmatikusok, azzal foglalkozunk, ami ténylegesen *létezik*.

Természetesen mi, pragmatikusok, *ezt* nem állíthatjuk, mivel mi ugyanúgy nem tudunk mit kezdeni a valóság-látszat megkülönböztetéssel, mint a talált és létrehozott közöttivel. Abban reménykedünk, hogy a valóság-látszat megkülönböztetést a hasznosabb és a kevésbé hasznos közti megkülönböztetéssel helyettesíthetjük. Ezért azt állítjuk, hogy a görög metafizika és a keresztény teológia – az a szótár, amelyet Heidegger „*onto-teológiai hagyománynak*” nevezett – hasznos volt elődeink céljaira, de *nekünk* más céljaink vannak, amelyeket más szótárak használata jobban szolgál. Elődeink fölkapaszkodtak egy létrára, és mi ma abban a helyzetben vagyunk, hogy el kell vetnünk ezt a létrát. De nem azért, mert egy végső nyugvópontra jutottunk, hanem azért, mert más problémákat kell megoldanunk, mint amelyek elődeinket nyugtalanították.

*

Eddig a pragmatikusok ellenfeleikkel kapcsolatos attitűdjét vázoltam, és azokat a nehézségeket, amelyekkel szembesülnek, amikor elkerülik azt a fajta fogalomhasználatot, amely föltételezné, hogy a köztük és ellenfeleik közti kérdések már eleve elintéztettek lennének. Most azt kellene részletesebben leírnom, hogy pragmatikus szempontból milyen a kutatás – milyen az, ha valaki többé nem a valóság belső természetének való megfelelés kísérleteként fogja föl, hanem átmeneti célokra szolgáló, átmeneti problémákat megoldó kísérletként kezdi leírni.

A pragmatikusok remélik, hogy szakíthatnak azzal a felfogással, amely, Wittgenstein szavaival, „fogva tart bennünket” – a tudat karteziánus és locke-i felfogásával, amely a rajta kívüllevő valósággal próbál kapcsolatba kerülni. Ezért abból a darwini felfogásból indulnak ki, hogy az emberek olyan élőlények, amelyek igyekeznek környezetükkel a lehető legjobban megbirkózni – olyan eszközöket próbálnak létrehozni, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy több örömben és kevesebb szenvedésben legyen részük. A szavak azok közé az eszközök közé tartoznak, amelyeket ezek az okos élőlények létrehoztak.

Nincs mód arra, hogy az eszközök által ne kerüljünk kapcsolatba a valósággal. Mindegy, hogy az eszköz kalapács vagy fegyver vagy meggyőződés vagy állítás, az eszköz-használat része a szervezet környezettel való interakciójának. Ha a szavak használatát úgy tekintjük, mint eszközhasználatot a környezettel való interakció során, és nem úgy, mint a környezet belső természetének ábrázolására tett kísérletet, akkor visszautasítjuk a kérdést, vajon az emberi tudat kapcsolatban van-e a valósággal – azt a kérdést, amelyet az ismeretelméleti szkeptikus feltesz. Egyik szervezet sincs, legyen az emberi vagy nem-emberi, jobban vagy kevésbé kapcsolatban a valósággal, mint bármely másik. A „nincs kapcsolatban a valósággal” gondolat egy olyan nem-darwini, karteziánus tudatképet feltételez, amely valamiképpen a testre ható oksági erőktől függetlenül lebeg. A karteziánus tudat olyan létező, amelynek a világegyetem többi részével való kapcsolata inkább reprezentacionális, semmint kauzális. Gondolkodásunkat úgy szabadíthatjuk meg a karteziánus maradványoktól és úgy válhatunk teljesen darwinistává, ha a szavakat többé nem reprezentációként fogjuk föl, hanem úgy kezdünk el róluk gondolkodni, mint csomópontokról abban az oksági hálózatban, amely a szervezetet környezetével összeköti.

Ha a nyelvet és a kutatást ilyen biologisztikus módon fogjuk föl, tehát úgy, ahogy az utóbbi években Humberto Maturana és mások népszerűsítették, lehetővé válik, hogy az emberi tudat mint belső tér képét – amely téren belül az emberi személyiség helyezkedik el – félretegyük. Amint a tudatot vizsgáló amerikai filozófus Daniel Dennett állítja, csak a Karteziánus Színház ilyen felfogása kényszeríthet valakit arra, hogy azt gondolja, a tudat természetével vagy eredetével kapcsolatban van itt valami komoly filozófiai vagy tu-

dományos probléma. Egy felnőtt emberi szervezetet úgy is fölfoghatunk, mint aminek komplex viselkedését csak intencionális állapotok – meggyőződések és vágyak – feltételezésével lehet megjósolni. E felfogás szerint a meggyőződések és a vágyak nem a tudat nyelv előtti állapotai, amelyek a nyelvben vagy kifejezhetők vagy sem. Nem is anyagtalan események nevei. Inkább olyasmik, amit a filozófiai zsargonban „mondat jellegű attitűdöknek” neveznek – azaz szervezetek vagy komputerek részéről bizonyos mondatok állításának vagy tagadásának képessége. Meggyőződések és vágyakat tulajdonítani nyelvet nem használóknak (mint a kutyáknak, a csecsemőknek és a termosztátoknak), számunkra, pragmatikusok számára annyit jelent, mint metaforikusan beszélni.

Ezt a biologisztikus megközelítést a pragmatikusok Charles Sanders Peirce definíciójával egészítik ki, mely szerint a meggyőződés vagy hit cselekvési szokás. Eszerint egy bizonyos meggyőződést vagy hitet tulajdonítani valakinek annyit jelent, hogy az illető ahhoz hasonlóan fog viselkedni, ahogy én viselkedem, amikor egy bizonyos mondat igazságát állítom. Meggyőződések olyan élőlényeknek tulajdonítunk, akik mondatokat használnak, vagy elképzelhető, hogy használni fognak, de nem szikláknak és növényeknek. Nem azért van ez így, mert az előbbinek van egy speciális szerve vagy képessége – tudata –, míg az utóbbinak nincs, hanem egyszerűen azért, mert a sziklák és a növények cselekvési szokásai eléggé ismertek és egyszerűek ahhoz, hogy viselkedésük előre megjósolható legyen anélkül, hogy mondat jellegű attitűdöket tulajdonítsunk nekik.

E nézet szerint, ha olyan mondatokat mondunk mint „éhes vagyok”, akkor nem azt tesszük külsővé, ami eddig belső volt, hanem hozzásegítjük környezetünket, hogy megjósolják jövőbeli cselekvéseinket. Az ilyen mondatok nem arra valók, hogy elmondják azokat az eseményeket, amelyek abban a lepecsételt térben zajlanak, ami az ember tudata. Pusztán eszközök arra, hogy összhangba hozzuk saját viselkedésünket másokéval. Ez nem jelenti azt, hogy valaki „redukálhatná” a mentális állapotokat, például a meggyőződések és vágyakat fiziológiai vagy behaviorisztikus állapotokra. Csak annyit jelent, hogy nincs értelme megkérdézni, egy meggyőződés helyesen reprezentálja-e a valóságot, akár a mentális, akár a fizikai valóságot. Azaz, a pragmatikusok számára ez nemcsak rossz kérdés, hanem sok elpocsékolt filozófiai energia gyökere is.

A helyesen feltett kérdés az, „Milyen célok szempontjából lenne hasznos fenntartani ezt a meggyőződést?” Ez hasonlít ahhoz a kérdéshez, „Milyen célok szempontjából lenne hasznos ezt a programot betölteni a komputerembe?” Az általam javasolt nézet szerint egy személy teste a komputer hardware-hez, meggyőződései és vágyai pedig a software-hez hasonlíthatnak. Senki sem tudja és senkit sem érdekel, vajon a komputer software egy részlete pontosan ábrázolja-e a valóságot. Az érdekel bennünket, vajon a software hatékonyan fog-e bizonyos feladatokat elvégezni. Hasonlóan, a pragmatikusok azt gondolják, hogy meggyőződéseinkkel kapcsolatban nem azt kell kérdezni, hogy vajon a valóságról szólnak-e, vagy pedig a látszatról, hanem egyszerűen azt, vajon a legjobb cselekvési szokások-e ahhoz, hogy eleget tegyenek vágyainknak.

E nézet szerint azt állítani, hogy egy meggyőződés legjobb tudomásunk szerint igaz, annyit jelent, hogy tudomásunk szerint nincs olyan alternatív meggyőződés, amely jobb cselekvési szokás lenne. Ha azt állítjuk, elődeink azt hitték, tévesen, hogy a Nap kering a Föld körül, és mi azt hisszük, helyesen, hogy a Föld kering a Nap körül, akkor azt állítjuk, hogy elődeinknél jobb eszköz áll rendelkezésünkre. Elődeink hozzátehetik, eszközük a miénkkal szemben lehetővé tette, hogy higgyenek a Szentírás szó szerinti igazságában. Úgy gondolom, a mi válaszuk az, hogy a modern asztronómia és az úrutazás előnyei ellensúlyozzák a keresztény fundamentalizmus előnyeit. A köztünk és a középkori elődeink közti érvnek nem arról kellene szólnia, hogy melyikünk ragadta meg helyesen a világegyetemet, hanem inkább arról, hogy milyen felfogásunk van az égitestek

mozgásáról, és azokról a célokról, amelyeket bizonyos eszközök használata által kívánunk elérni. Az írás igazságát igazolni egy ilyen cél, az úrutazás pedig egy másik.

Ez utóbbi gondolatot másként kifejezve azt mondhatjuk, hogy mi, pragmatikusok, nem tudjuk értelmezni azt a felfogást, mely szerint az igazságot önmagáért kellene keresnünk. Nem tudjuk az igazságot a kutatás céljaként felfogni. A kutatás célja az, hogy az emberek megegyezésre jussanak a teendőket illetően, hogy egyetértésre jussanak az elérendő célokkal és a célhoz vezető eszközökkel kapcsolatban. Az a kutatás, amely nem vezet a viselkedések koordinációjára, nem kutatás, hanem egyszerűen szójáték. Ha az anyagi testek mikrostruktúrájának egyfajta elmélete mellett érvelünk, vagy a kormány különböző ágazatai közti hatalom megfelelő kiegyensúlyozásával kapcsolatban argumentálunk, akkor arról beszélünk, hogy mit kellene tennünk, hogyan kellene a rendelkezésre álló eszközöket használni ahhoz, hogy technológiai vagy politikai fejlődést érjünk el. Így a pragmatikusok számára nincs éles törés a természettudományok és a társadalomtudományok közt, sem a társadalomtudományok és a politika, sem a politika, a filozófia és az irodalom közt. A kultúra valamennyi területe része annak az erőfeszítésnek, hogy az életet jobba tegyék. Nincs mély szakadék az elmélet és a gyakorlat között, mivel a pragmatikus nézet szerint minden olyan úgynevezett „elmélet”, amely nem szójáték, attól a pillanattól kezdve már gyakorlat.

Ha a meggyőződéseket nem reprezentációként, hanem cselekvési szokásokként és a szavakat nem reprezentációként, hanem eszközökként fogjuk föl, akkor értelmetlenné tesszük a kérdést, „felfedezek vagy feltalálok, találok vagy létrehozok?” Nincs értelme, hogy a szervezetnek a környezettel való interakcióját ily módon osszuk föl. Tekintsünk egy példát. Általában azt mondjuk, hogy egy bankszámla inkább társadalmi konstrukció, semmint a természeti világ tárgya, míg a zsiráf inkább a természeti világ tárgya, semmint társadalmi konstrukció. A bankszámlákat létrehozzuk, a zsiráfokat megtaláljuk. Ebben a nézetben az igazság egyszerűen az, hogy ha nem létezne az ember, attól a zsiráfok még léteznének, de bankszámlák nem. De a zsiráfoknak az emberektől való oksági függetlensége még nem jelenti, hogy a zsiráfok azok, amik, az emberi szükségletektől és érdekektől függetlenül.

Ellenkezőleg, a zsiráfokat szükségleteink és érdekeink miatt írjuk le *így mint* zsiráfokat. Azért beszélünk olyan nyelvet, amelyben szerepel a „zsiráf” szó, mivel ez megfelel céljainknak. Igaz ez olyan szavakkal kapcsolatban is, mint „szerv”, „sejt”, „atom”, és így tovább – azon részek nevei, amelyekből, mondhatnánk, a zsiráfok össze vannak állítva. A dolgokról adott minden leírásunk céljainknak megfelelő leírás. Mi, pragmatikusok, azt állítjuk, hogy nem lehet értelmet adni annak az állításnak, hogy e leírások némelyike „természeti fajtákat” választ ki – hogy feldarabolják a természetet. A zsiráf és az őt körülvevő levegő közti vonal eléggé élessé válna, ha éppen húsrá vadászó emberi lények lennénk. Ha pedig nyelvhasználó hangyák vagy amóbák lennénk, vagy egy fölülről figyelő úrutazó, ez a vonal nem lenne annyira éles, és nem biztos, hogy szükségünk lenne nyelvünkben arra a szóra, hogy „zsiráf”. Még általánosabban, nem biztos, hogy egy általunk zsiráfnak nevezett valami által elfoglalt téridődarab milliányi lehetséges leírási módja közül bármelyik is közelebb lenne, mint egy másik, ahhoz, ahogy a dolgok magukban vannak. Amint értelmetlennék tűnik azt kérdezni, egy zsiráf valójában csak atomok kötege-e, vagy az emberi érzékelő szervekben a tényleges vagy lehetséges érzetek gyűjteménye, vagy valami más, ugyanúgy nem kell föltennünk a kérdést, „Úgy írjuk le, ahogy valójában van?”. Csak azt kell tudnunk, valamely más leírás nem hasznosabb-e bizonyos céljaink elérése szempontjából.

A leírások cél-viszonylagossága a pragmatikus fő érve a tudásról való anti-reprezentacionalista felfogással kapcsolatban – azzal a felfogással kapcsolatban, hogy a kutatás célja a számunkra való hasznosság és nem annak pontos megadása, hogy miként van-

nak a dolgok magukban. Mivel minden meggyőződést valamely nyelvben kell megfogalmazni, és mivel a nyelvek nem az ott kint lévő másolására tett kísérletek, hanem inkább az ott kint lévővel való foglalkozás eszközei, ezért nincs lehetőség arra, hogy „azt, amit tudásunkhoz a tárgy hozzáad”, elkülönítsük attól, „amit a szubjektivitás ad hozzá”. A szavak, amelyeket használunk, amiként az a kétségünk is, hogy bizonyos mondatokat éppen az adott szavakkal és ne másokkal állítsunk, az emberi szervezet és a világegyetem közti fantasztikusan komplex oksági kapcsolatok eredménye. Nincs lehetőség arra, hogy az oksági kapcsolatok e hálóját úgy osszuk föl, hogy egy adott meggyőződésben összehasonlíthassuk a szubjektivitás és az objektivitás viszonylagos mértékét. Amint Wittgenstein mondta, nincs lehetőség arra, hogy a nyelv és tárgya közé hatoljunk, hogy elválasszuk az önmagában való zsiráfot attól a módtól, ahogy a zsiráfokról beszélünk. Ahogy Hilary Putnam, a vezető kortárs pragmatikus mondta, „...annak elemei, amit »nyelvnek« vagy »tudatnak« nevezünk, olyan mélyen behatolnak a valóságba, hogy önmagunk reprezentálásának azon elképzelése, mely szerint egy »nyelvtől független« valaminek a »feltérképezői« lennénk, a kezdetektől fogva végzetesen veszélyeztetett.”

A tökéletes tudás platóni álma szerint meg kell tisztítanunk magunkat mindentől ami belülről jön, és fenntartás nélkül meg kell magunkat nyitnunk afelé, ami rajtunk kívül van. De ez a belső és külső közti megkülönböztetés, mint már korábban mondtam, nem tartható, amennyiben elfogadjuk a biológisztikus szemléletet. Ha a platonista kitart emellett a megkülönböztetés mellett, akkor olyan ismeretelméletre jut, amely nem kapcsolódik oly módon a többi tudományághoz, hogy az érdekes lehetne. A tudás olyan fel fogásához ér, amely hátat fordít a tudomány többi részének. Ez oda vezet, hogy a tudás valami természetfeletti, egyfajta csoda lesz.

*

Az az állítás, hogy minden, amit mondunk, teszünk és hiszünk az emberi szükségletek és érdekek kielégítésének ügye, úgy tűnhet, egyszerűen a felvilágosodás szekularizmusának egy megfogalmazása – annak megfogalmazása, hogy az emberi lények magukra vannak hagyva, és semmiféle természetfölötti fény nem vezeti őket az Igazsághoz. De természetesen a felvilágosodás a természetfölötti vezetés eszméjét az „észnek” nevezett kvázi-isteni képesség eszméjével helyettesítette. Ez az eszme az, amelyet az amerikai pragmatikusok és a poszt-nietzscheánus európai filozófusok támadnak. Nem az a leginkább sokkoló kritikájukban, hogy a természettudományt a valóság elrendezéseként és nem annak reprezentálásaként fogják föl, hanem az, hogy a morális választást a mindig versengő javak közötti kompromisszumként és nem az abszolút helyes és az abszolút rossz közti választásként írják le.

Az ismeretelméletek fundacionalista és az antifundacionalista ellentétei olyan skolasztikus vitákra emlékeztetnek, amelyeket nyugodtan a filozófiaprofesszorokra lehet bízni. De a morális választás jellegéről való viták fontosabbnak tűnnek. Az ilyenfajta választások kiemelésétől függ, hogy kinek tartjuk magunkat. Ezért nem szeretnénk, ha azt mondanák, választásaink alternatív javak közt történtek és nem a jó és a rossz közt. Ha a filozófiaprofesszorok azt állítják, semmi sincs ami abszolút rossz vagy abszolút jó lenne, a relativizmus témája érdekessé válik. A pragmatikusok és ellenfeleik vagy a nietzscheánusok és ellenfeleik közti viták túlságosan is fontosaknak kezdenek látszani ahhoz, hogy filozófiaprofesszorokra bizzuk azokat – mindenki részt kíván venni azokban.

Ezért a filozófusok, mint én is, lelepleződve érzik magukat az újságokban és a hetilapokban, amelyekről azt gondolnánk, hogy tudomást sem vesznek rólunk. Ezek a cikkek azt állítják, hogy amíg az ifjúságot nem úgy neveljük, hogy higgyen az abszolút moralitásban és az objektív igazságban, addig a civilizáció kudarcra van ítélve. Ha a fiatalabb

generáció, állítják ezek a lapok, nem kötődik azokhoz a szigorú morális elvekhez amelyekhez mi kötődünk, akkor véget ér az emberi szabadságért és tisztességtudásért folyó harc. Mi, filozófiatanárok, ha ilyen cikkeket olvasunk, meglepődve tapasztaljuk, hogy egyesek szerint rendkívüli hatalmunk van az emberiség jövője fölött. Ha egy generáció elfogadja a morális relativizmus elveit, a Nietzsche és Dewey által osztott nézeteket, sugallják ezek a cikkek, akkor a feje tetejére áll az előző évszázadok morális fejlődése.

Dewey és Nietzsche véleménye természetesen több ponton is eltér egymástól. Nietzsche azt gondolta, hogy a boldog jólétben élő tömegek, amelyek Dewey szociáldemokrata utópiáját lakják majd mint az „utolsó ember”, értéktelen, nagy tettekre képtelen teremtmények. Nietzsche politikájában ösztönösen antidemokratikus volt, míg Dewey ösztönösen demokratikus. Ám a két gondolkodó egyetért a tudás természete mellett a morális választás természetével kapcsolatban is. Dewey azt mondta, hogy minden rossz valójában visszautasított jó. William James pedig azt állította, hogy minden emberi szükségletnek elsődleges joga van arra, hogy kielégítsék, és hogy a kielégítés visszautasításának egyedüli oka az lehet, hogy más emberi szükséglettel ütközik. Nietzsche teljesen egyetértett volna ezzel. Ezt a gondolatot ő a hatalmat akarók közti verseny összefüggésében fogalmazta volna meg, míg James és Dewey a „hatalom” fogalmát a hozzákapcsolódó szadisztikus felhangokkal egy kicsit félrevezetőnek találta volna. De ez a három filozófus azonos módon kritizálta a felvilágosodás és különösen Kant próbálkozását, hogy a morális elveket az „észnek” nevezett speciális képesség termékének tekintse. Azt gondolták, hogy ezek a kísérletek abban tévedtek, hogy a szekuláris kultúra közegében életben akartak tartani valami Istenhez hasonlót.

A morális relativizmus kritikusai azt gondolják, hogy ha nem létezik valami abszolút, valami, ami Istenhez hasonlóan kérlelhetetlenül visszautasítja az engedékenységet az emberi gyengeséggel kapcsolatban, akkor nincs okunk arra, hogy visszautasítsuk a rosszat. Ha a rossz pusztán a kevésbé jó, ha minden morális választás a konfliktusban álló javak közötti kompromisszum, akkor szerintük nincs értelme a morális harcnak. Értelmetlenné válik azok élete, akik az igazságtalansággal való szembenállásukban haltak meg. De számunkra, pragmatikusok számára a morális harc közvetlen összefüggésben van a létért való harccal, és nem választja el éles vonal az igazságtalant a meggondolatlantól, a rosszat a célszerűtlentől. A pragmatikusnak az számít, hogy az emberi szenvedés enyhítésére gondoljunk ki utakat, növeljük az emberi egyenlőséget, növeljük minden gyermek képességét, hogy az életet a boldogság egyenlő esélyével kezdhesse. Ez a cél nincs a csillagokban megírva, és nem a Kant által „tisztá gyakorlati észnek” nevezett képességnek vagy Isten Akaratának kifejeződése. Olyan cél ez, amelyért érdemes meghalni, de nincs szüksége természetfölötti erők támogatására.

A pragmatikusok véleménye szerint, amit ellenfeleik „szigorú morális elveknek neveznek”, valójában elmúlt idők gyakorlatainak rövidítései – nagyra becsült elődeink szokásainak összefoglalása. Például Mill nagyobb-boldogság elve és Kant kategorikus imperatívusza bizonyos társadalmi szokásokra emlékeztetnek bennünket – a keresztény Nyugat bizonyos szokásaira, arra a kultúrára, amely ha nem is tettekben, de legalább szóban jobban törekedett az egyenlőségre, mint bármelyik másik. Az emberi nem minden tagjának testvériségéről szóló keresztény tanítás annak vallásos kifejezése, amit Mill és Kant nem-vallásos fogalmakkal mondott: a családhoz, a nemhez, a fajhoz tartozás, a hitvallás és hasonlók figyelembe vételének nem szabadna megakadályoznia bennünket abban, hogy igyekezzünk azt tenni másoknak, amit szeretnénk, ha velünk tennének – nem kellene megakadályoznia bennünket abban, hogy ugyanolyan embereknek tekintsük őket, mint önmagunkat, akiknek ugyanaz a tisztelet jár ki, amelyet mi is elvárunk.

De vannak más szigorú morális elvek is azokon kívül, amelyek az egalitarianizmust foglalják össze. Egy ilyen elv, hogy ha egy család nőtagjával tiszteletlenség történt, akkor

ezért vérrel kell fizetni. Egy másik szerint inkább ne legyen fiúnk, semmint homoszexuális legyen. Azok, akik meg szeretnék állítani a vérbosszút és a homoszexuálisok verését – amelyekhez ezek a szigorú morális elvek vezetnek –, ezeket az elveket „előítéleteknek” és nem „belátásoknak” nevezik. Szép lenne, ha filozófusok biztosíthatnának bennünket, hogy az általunk helyeselt elvek – például Mill és Kant nézetei – úgy „racionálisak”, ahogy a vérbosszút esküvők és a homoszexuálisokat verők elvei nem azok. De ha azt mondjuk, hogy azok racionálisabbak, akkor csak máshogy fejezzük ki azt, hogy egyetemesebbek – hogy a különböző családok nőtagjai közti különbségeket, valamint a homoszexuálisok és a heteroszexuálisok közti különbségeket viszonylag jelentékteleneknek tartják. De nem egészen világos, hogy ha nem említjük az egyes embercsoportokat, az miért lenne a racionalitás jegye.

Hogy megértsük, miről van itt szó, tekintsük a „Ne ölj!” elvét. Ez öröndetesen egyetemes, de jobban vagy kevésbé racionális mint ez az elv: „Ne ölj, hacsak nem országotad védő katona vagy, hacsak nem gyilkost akadályozol meg tetteinek elkövetésében, hacsak nem hóhér, hacsak nem az euthanázia elvének irgalmas gyakorlója vagy”? Nem tudom elképzelni, hogy ez jobban vagy kevésbé lenne racionális és azért nem hiszem, hogy a „racionális” fogalma használható lenne ezen a területen. Ha azt mondják, hogy egy el-lentmondásos cselekvésemet úgy kell megvédeni, hogy egyetemes, racionális elvek alá kell rendelni, akkor lehetséges, hogy ki lehet találni egy az alkalomhoz illő elvet, de néha csak azt tudom mondani: „Rendben van, mindent figyelembe véve ez tűnt a legjobbnak, amit az adott pillanatban tenni lehetett.” Nem világos, hogy a cselekvés ez utóbbi védel-me miért lenne kevésbé racionális, mint valami egyetemesen hangzó elv, amelyet ad hoc azért találtam ki, hogy igazoljam cselekvésemet. Nem lenne egészen érthető, ha azt mon-danánk, hogy a gyorsan változó világban felmerülő morális dilemmák – a szaporodás el-lenőrzése, az egészségbiztosítás racionalizálása és hasonlók – megoldásával addig kelle-ne várnunk, amíg megalkotjuk a megfelelő elveket.

Mi, pragmatikusok, úgy látjuk, az az elképzelés, hogy minden helyes cselekvés mö-gött ott kell ólálkodnia egy ilyen igazoló elvnek, ahhoz az elképzeléshez vezet, hogy lé-tezik valami egyetemes, nemzetfeletti bíróság, amely előtt állunk. Tudjuk, hogy azok a legjobb társadalmak, amelyeket törvények és nem önkényuralkodók vagy a csőcselék szeszélye kormányoz. A törvények uralma híján szerintünk az emberi élet ki van szol-gáltatva az érzelmeknek és az erőszaknak. Ezért gondoljuk azt, hogy léteznie kell az ész valamiféle láthatatlan bíróságának, amely adminisztrálja azokat a törvényeket, amelye-ket valahol, bensőnk legmélyén, kötelezőkként ismerünk föl. Valami ehhez hasonlólt ér-tett Kant a morális kötelesség fogalma alatt. De, még egyszer, a kanti emberkép nem bé-kíthető ki a történelemmel vagy a biológiával. Mindkettő azt tanítja nekünk, hogy azon társadalmak fejlődése, amelyeket nem emberek, hanem törvények kormányoznak, lassú, késői, törékeny, esetleges evolúciós eredmény volt.

Dewey azt gondolta, Hegelnek igaza volt Kanttal szemben amikor kitartott amellett, hogy az egyetemes morális elvek csak annyiban bizonyultak hasznosnak, amennyiben egy sajátos társadalom történeti fejlődésének kinövései voltak – egy társadalomé, amelynek intézményei tartalmat adtak az elv egyébként üres burkának. Az utóbbi időben Martin Walzer, a politikafilozófus – aki egy korábbi, *Spheres of Justice* című művével vált ismertté – vette vé-delmébe Hegelt és Dewey-t. Új könyvében *Thick and Thin* (Vaskos és vékony), Walzer azt ál-lítja, hogy az egyes társadalmak szokásait és intézményeit nem úgy kell elgondolnunk, mint amik véletlenszerűen növekedtek az egyetemes morális racionalitás közös magja, a transz-kulturális morális törvény körül. Inkább a szokások és intézmények vaskos halmazát kellene elsődlegesnek tartanunk, ami morális kötelezettséget parancsol. Az a vékony moralitás, amelyet a különböző vaskos moralitásokból lehet absztrahálni, azaz kivonni, nem az „ész-nek” nevezett egyetemesen osztott emberi képesség parancsaiból áll. E vaskos moralitások

közti lehetséges vékony hasonlóságok ugyanúgy esetlegesek, miként a különböző biológiai fajok alkalmazkodó szerveinek hasonlósága.

Ha valaki elfogadja a Hegelre, Dewey-ra és Walzerre jellemző közös anti-kantiánus beállítottságot, és felszólítják, hogy védje meg a társadalom azon vaskos moralitását, amellyel azonosul, akkor ezt nem lesz képes megtenni, mivel saját morális nézeteinek racionalitásáról beszél. Ehelyett inkább azokról a különböző konkrét előnyökről fog beszélni, amelyeket saját társadalmának gyakorlata a többi társadalomhoz képest nyújt. A különböző vaskos moralitások viszonylagos előnyeiről való párbeszéd nyilvánvalóan ugyanúgy eredménytelen lesz, mint az arról való párbeszéd, hogy ki melyik könyvet vagy melyik személyt szereti. Az az elképzelés, hogy az igazság „észnek” vagy „emberi természetnek” nevezett forrása mindenkinben megvan, számunkra, pragmatikusok számára, azt jelenti, hogy egy ilyen párbeszédnek képesnek *kellene* lennie arra, hogy eredményre vezessen. Szerintünk ez az elképzelés félrevezető módon fejezi ki a mindannyiunk által osztott reményt, hogy az emberi nemnek mint egésznek fokozatosan egy globális közösséggé kellene válnia, egy olyan közösséggé, amely az európai iparosodott demokráciák vékony moralitását testesíti meg. Azért félrevezető, mivel azt sugallja, hogy egy ilyen közösségre való törekvés valahogyan a biológiai faj minden egyes tagjába be van építve. Számunkra, pragmatikusok számára, ez egy olyan javaslatnak tűnik, mintha azt mondanánk, minden csúszómászóba be van építve az a törekvés, hogy óriáskígyó legyen, vagy minden emlősbe, hogy emberszabású legyen. Ezért van, hogy mi, pragmatikusok a relativizmus vádját egyszerűen egy olyan vádnak tartjuk, amely szerint mi szerencsének tekintjük azt, amiről kritikusaink határozottan állítják, hogy rendeltetés. Szerintünk az Egyesült Nemzetek Chartája és az Emberi Jogok Helsinki Nyilatkozata által elképzelt utópikus világközösség nem inkább *rendeltetése* az emberiségnek, mint az atomháborús pusztulás vagy a demokratikus kormányok ellenségeskedő hadurakkal történő felcserélése. Ha ez utóbbiak közül bármelyik is bekövetkezne, akkor fajunk szerencsétlen lenne, de nem irracionális. Nem morális kötelezettségeinek teljesítését vétené el, hanem egyszerűen azt az esélyét szalasztaná el, hogy boldog legyen.

Nem tudom, hogyan lehetne érveléssel eldönteni a kérdést, az emberi lények e biológisztikus szemléletmódja-e jobb, vagy a Platónhoz és Kanthoz közelebb álló. Így azt sem tudom, miként szolgáltathatnék valami meggyőző érvet arra, amit kritikusaim „relativizmusnak” neveznek, és amit én inkább „anti-fundacionalizmusnak” vagy „anti-dualizmusnak” nevezek. Egészen biztosan nem elégséges, ha Darwinra hivatkozom és ellenfeleimtől megkérdezem, hogyan tudják elkerülni a természetfelettire való hivatkozást. Ha ily módon beszélünk a dologról, sok kérdést eleve elintéztnek tekintünk. Egészen biztos az is, hogy nem elégséges ellenfeleim részéről sem, ha azt mondják, a biológisztikus szemlélet megfosztja az embert méltóságától és önbecsülésétől. Ugyanis ez is elintéztnek tekint számos kérdést. Gyanítom, hogy mindkét oldal részére az a megoldás, hogy újra meg újra, kontextusról kontextusra fejt ki álláspontját. Az ellentét azok közt, akik fajtánkat és társadalmunkat szerencsés véletlen eredményének tekintik, és azok közt, akik mindkettőben belső teleológiát látnak, túlságosan nagy ahhoz, hogy annak valamely semleges álláspontból történő megítélését lehetővé tegye.

BOROS JÁNOS fordítása

KÖLTÉSZET ÉS FILOZÓFIA

Egy diskurzus körvonalai

A 18. század utolsó éveiben a jénai romantika gondolkodói fogalmazták meg a költészet és a filozófia azonosságának tézisé. Ez a gondolat meghatározó motívumként vonul végig a 19. és a 20. századi filozófiai kísérleteken. A költészet és a filozófia azonosságának tézise azonban korántsem magától értetődő. Ebből származhatnak a kifejtés különbségei a romantika legjelentősebb gondolkodóinál. Friedrich Schlegel és Novalis – akiknek nézetei egyébként páratlan rokonságot mutatnak – ebben a kérdésben eltérő utakon járnak. (Schlegel az, aki többször is hangsúlyozza az együtt-filozofálás és az együtt-költés jelentőségét.) Novalis szerint a filozófia legmélyebb törekvése ugyanis a világ totalitásának megragadása. Ezt a feladatot azonban csak a művészet hajthatja végre, mert csakis az ő alkotásai képesek arra, hogy „a nagy világot zsugorítva”¹ mutassák be. A műalkotás ily módon sajátos mikrokozmosznak tekinthető. A mikrokozmosz ábrázolása pedig Novalis elemzéseiben a következő beállítottságra épül: a költők – írja – „tébolyult vágyaktól űzetlenül a földi gyümölcsöknek csak az illatát lehelik be, anélkül, hogy fölfalnák őket...”² A mikrokozmosz megalkotását tehát a mindennapi élet hódító-elsajátító beállítottságának mimetikus meghaladása teszi lehetővé. A totalitási igény kidolgozását a mimetikus beállítottságra épülő művészettől várhatjuk.

Ezen a ponton Novalis súlyos problémába ütközik: a művészet a maga egészében vagy pedig az alkotások sokaságában ábrázolja-e a totalitást? Ezt a problémát Novalis úgy oldja meg, hogy egy meghatározott műalkotást egyenlővé tesz a művészet egészével: ő maga vállalkozik egy olyan alkotás létrehozására, amely valamennyi korábbi (és elgondolható) műalkotást magában foglal. Ez a gondolat a *Heinrich von Ofterdingen* című regény programja. A költészet és a filozófia azonosságának tézise Friedrich Schlegelnél azt jelenti, hogy a filozófiának a művészi tapasztalatot kell tematizálnia. „Megfontolatlan és szerénytelen követelődzés, ha a filozófiából a művészetre nézve bármit is tanulni akarunk.” (A Novalis által kidolgozott értelmezés éppen ebből indult ki.) „A filozófia – folytatja Schlegel – nem tud és nem is tudhat egyebet, mint hogy az adott művészeti tapasztalatokat és a meglévő művészeti fogalmakat tudománnyá teszi...”³ Schlegel azonban nem látja a saját gondolatainak a novalisi programtól való eltérését. Szerinte ugyanis a művészet kritikája (a filozófia) nem lépi át a művészet határait. A filozófiát azért kell művészi jelenségnek tekintenünk, mert maga is a műalkotások ironikus struktúráját ismétli meg.⁴ („A regények korunk szókratészi dialógu-

1 Novalis: *Heinrich von Ofterdingen*. (Ford.: Márton László) Helikon Kiadó, 1985. 77. o.

2 i.m. 78. o.

3 Friedrich Schlegel: *Kritikai töredékek*. (Ford.: Tandori Dezső.) 123. töredék In: A. W. Schlegel és F. Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Gondolat Kiadó, 1980.

4 A filozófiában (művészetelméletben) rejlő ironikus mozzanatot Schlegel a következőképpen írja le: „Szép és szükséges, hogy egy költeménynek teljesen átadjuk magunkat, hagyjuk, tegyen velünk a művész, amit akar... De nem kevésbé szükséges, hogy tudjunk minden egyediségtől elvonatkoztatni, hogy lebegésben ragadjuk meg az általánost...” stb. Az ironia tehát a filozófiában nem más, mint a perspektívák dualitása. Ld. Friedrich Schlegel: *Goethe Wilhelm Meisteréről*. (Ford.: Tandori Dezső.) In: i. m.: 242. o.

sai”⁵ – írja Schlegel.) De miért lenne az irónia *művészi* mozzanat, ha eredetileg Szókratész dialógusaiból származik? Schlegelnél ez a kérdés nyitva maradt; a költészet és a filozófia azonosságának ez az értelmezése csakhamar feledésbe merült és az utókor nem látott benne mást, mint filozófiai programot.⁶ Novalis kísérlete viszont (bizonyos változásokkal) Hegel filozófiai koncepciójában folytatódott.

Hegel azt próbálta kimutatni, hogy a totalitásigény *csak* a filozófia közegeiben elégíthető ki. A filozófiai totalitás szerinte a mimetikus beállítottságot is integrálni tudja. A költészet ebben az esetben nem tekinthető többé filozófiai örökségnek. Hegel kísérlete azonban (az újhegeliánusok elemzései alapján) maga is kudarcba fulladt: a világ totalitásának ábrázolása az emberi életnyilvánításokat a gondolkodásra redukálta. Ez a redukcionizmus azonban ellentmond a totalitásnak. A totalitás filozófiai kidolgozására épülő kritika így nem tudja megcáfolni a novalisi koncepciót. Hegel kritikájánál relevánsabbak azok az esztétikai vizsgálódások, amelyek a műalkotások szükségyszerű pluralitását mutatják ki. E vizsgálódások, még ha nem is utalnak a novalisi koncepcióra, mégis annak legsúlyosabb problémáját tárják föl. A második modell Nietzsche fiatalkori művét (*A tragédia születését*) követően általános filozófiai programmá vált. Nietzsche a művészetet a tapasztalati struktúra centrumába állította. Ebből a világképből indult ki Lukács is *A regény elmélete* című művében. Lukács elemzései nyomán ez a beállítottság a 20. századi filozófia meghatározó motívumává vált. Ez az egész tradíció Theodor W. Adorno (posztumusz megjelent) *Esztétikai elméletében* kulminált.⁷ Adorno szerint a romantika második modellje sem dolgozható ki koherens elméleti kísérletként. A művészet filozófiai elemzése csak a paradoxon közegeiben tudja közvetíteni egymással a művészeti és a filozófiai mozzanatok. „Abból, amit a művészet filozófiájának neveznek – írja Schlegel – rendszerint a kettő valamelyike hiányzik: vagy a filozófia vagy a művészet.”⁸ Adorno megmutatta, hogy ez a feszültség szükségszerűnek tekinthető; s ezért Friedrich Schlegel gondolatát az *Esztétikai elmélet* mottójává akarta tenni.⁹ A költészet és a filozófia azonosságának romantikus értelmezései törekenynek bizonyultak.

Korunkban Jacques Derrida elevenítette fel (a romantika programjához visszanyúlva) a költészet filozofikusságáról és a filozófia költőiségéről szóló vitát. A költészet és a filozófia azonosságának romantikus értelmezés-mintái zsákutcának bizonyultak. A zsákutcák – Derrida szerint – kontingens problémákra vezethetők vissza; az azonosság romantikus programja szerinte még megmenthető. Egy ilyen kísérletnek mindenekelőtt a romantikus értelmezés-minták egymásra vetítéséből kell kiindulnia. Novalis és Friedrich Schlegel értelmezései – közelebről tekintve – azonos struktúrával rendelkeznek. A költészet és a filozófia azonosságát végső soron mindketten egy közös mozzanatra ve-

5 Friedrich Schlegel: *Kritikai töredékek*. 26. töredék

6 A költészet és a filozófia azonosságának schlegeli értelmezésében rejlő átgondolatlanság – véleményem szerint – nagyrészt a novalisi elképzeléstől való elhatárolódás hiányára vezethető vissza. Egyik Novalisnak címzett töredékében Schlegel a következőket írja: „Nem a határon lebegsz te, hanem szellemekben poézis és filozófiai bensőleg áthatották egymást. Szellemed állt hozzám a legközelebb a megértetlen igazságnak e képeit sorjáztatva. Amit te gondoltál, azt gondolom én, amit én gondoltam, azt gondold majd te, már ha nem gondoltad már eddig is.” (Tandori Dezső fordítása, kiemelés tőlem – W. J.) *Eszmék*. 156. töredék.

7 Ebben az összefüggésben talán elég, ha csak Lukács fejtegetésére utalok: „Es handelt sich (in der Kunst) nicht um die Verwirklichung einer... a priori gegebenen Menschlichkeit” vagy „um die dialektische Entfaltung ... einer Idee...” stb. Georg Lukács: *Die Eigenart des ästhetischen*. Luchterhand Verlag, 1963. I. köt. 618. o.

8 Friedrich Schlegel: *Kritikai töredékek*. 12. töredék

9 Legalábbis erről számolt be Rolf Tiedmann az *Esztétikai elmélet*hez írott szerkesztői utószavában. Ld. Th. W. Adorno: *Aesthetische Theorie*. Gesammelte Schriften 7. köt. Suhrkamp Verlag, 1970. 537. skk. o.

zették vissza. E mozzanat szerepét Novalisnál a világ átfogó ábrázolása, Schlegelnél pedig az ironia töltötték be. Derrida az azonosságot a közös mozzanatból kiindulva próbálja meghatározni; a költészet és a filozófia – ebben az összefüggésrendszerben – közös kategória alá sorolhatók. Derrida egész koncepcióját e kategória meghatározási kísérleteként értelmezhetjük.¹⁰ Ez a kategória már nem konkretizálható sem a világ ábrázolásként, sem ironiaként: a két mozzanat problematikusságára ugyanis (a zsákutcába torkoló recepciótörténet során) egyértelműen fény derült. Az új kategória, amely a költészetet és a filozófiát azonos csoportba foglalja, nem más, mint az írás. Az írás elemzésével foglalkozó filozófiai koncepciót Derrida grammatológiának nevezi. A filozófiatörténet (és kiváltképp az újkor gondolkodástörténetének) egyik meghatározó tendenciája – Derrida szerint – a nyelv középpontba állítása. A nyelvfilozófia és a nyelvészeti vizsgálódások azonban Platóntól Saussure-ig az írást a (beszélt) nyelv képeként értelmezték. A grammatológia ezt az összefüggést a feje tetejére állítja: „Minden arra utal... – írja Derrida –, hogy amit nyelvnek hívunk... csak egyetlen mozzanat lehetett, lényeges, de determinált létmódzat... az írás egy fajtája.”¹¹ A grammatológia az írást általános ontológiai struktúraként szeretné fölmutatni, ebből következik a tematikus általánosítás: „»írásnak« mondjuk mindazt, ami általában inscriptiót hozhat létre, akár betűkkel fejeződik ki, akár nem.”¹² A költészet és a filozófia így módon az írás végtelen szövegének megjelenési formáivá válnak. Az írás ontológiai struktúrája (az őś-írás) Derridánál leválik a köznapi értelemben vett (vulgáris) írásról. A vulgáris írás (melyet Derrida fonetikus írásnak nevez) valójában nem más, mint az európai kultúra közege. Az európai költészetben és filozófiában tehát végső soron a fonetikus nyelvtapasztalat artikulálódik. E tradíció betetőzője Derrida szerint – az ellenkező irányba mutató programmatikus célkitűzések ellenére – a heideggeri filozófia. „Máris sejthető, hogy a fonocentrizmus eggyé olvad az általában vett lét mint *jelenlét* értelmének történeti meghatározottságával...”¹³ – ez a kérdés pedig a heideggeri filozófia alapvető motívuma. A létező létére vonatkozó kérdés megmarad a logocentrizmus keretei között.¹⁴ (Az európai gondolkodás logocentrizmusa, Derrida szerint, a fonetikus nyelvi artikuláció következtében jött létre.) „A lét értelme a szó szoros értelmében, se nem »első«, se nem »alapvető«, se nem »transzcendentális«, akár skolasztikusan, akár kantianusan, akár husserli értelemben fogjuk is fel.”¹⁵ Az írás eredeti értelmezésének rekonstruálásával Derrida az európai kultúra logocentrizmusának meghaladására törekszik. E kísérlet motívumait Nietzsche filozófiájából meríthetjük. „Nietzsche megmutatta, hogy az írás nincs eredetileg alávetve a logosznak és az igazságnak.”¹⁶ Az elemzések ezen a ponton szembekerülnek Heidegger Nietzsche-értelmezésével. Heidegger elemzéseiben Nietzsche filozófiája a metafizikai tradíció betetőzése. Ez az értelmezés óhatatlanul is a nietzschei koncepció egységesítéséhez vezet. Nietzsche viszont (Derrida szerint) éppen azt mutatta meg, hogy a gondolkodás nem feltétlenül egységes, hogy a gondolkodónak akár több neve (aláírása) is lehet. Heidegger, hangozhatna a konklúzió, a logosz fogalmában rejlő „összegyűjtés” nevében integrálja Nietzsche filozófiáját egységes koncepcióvá. A logocentrizmusban rejlő rendszerigény meghaladási

10 Derrida nem tesz említést saját elképzeléseinek romantikus gyökereiről, ezek mégis viszonylag könnyen reprodukálhatók.

11 Jacques Derrida: *Grammatológia*. (Ford.: Molnár Miklós.) Életünk-Magyar Műhely, 1991. 28. o.

12 i.m. 29. o.

13 i.m. 33. o. Vagy egy másik helyen: „A nyugati metafizika mint a lét értelmének a jelenlét területeire való korlátozása egy lingvisztikai alakzat egyeduralmával jön létre.” (47. o.)

14 i.m. 46. o.

15 U. o.

16 i.m. 42. o.

lehetőségére pedig (Kierkegaard mellett) éppen Nietzsche hívta fel a figyelmet.¹⁷ Az újraértelmezett írás-fogalom bázisán tehát elkerülhetőnek tűnik a metafizikai tradíció rendszerigénye. (Novalis – mint láttuk – éppen erre a mozzanatra építette a költészet és a filozófia azonosságát.) Derrida koncepciója azonban nagy árat fizetett a rendszer megszüntetéséért: a logocentrizmusban rejlő „összegyűjtés” kiiktatása ugyanis a személyes identitás szétolvasztását is magával hozza. A logocentrizmust meghaladó koncepcióban a nyelv nem az individuumok értelem-alkotó tevékenységének terméke, hanem az individualitás nélküli szubjektumok maguk is tehetetlenül vergődnek az ős-nyelv hálójában. Ezt a koncepciót Derrida Heidegger gondolati pályájának tematizálásával dolgozza ki. *A szellemről* (Heidegger és a kérdés) című könyv egy ilyen koncepció kereteit próbálja fölvaltozni.

Ez a könyv a grammatológia elméletét próbálja alkalmazni egy konkrét életmű átvilágítására. Ehhez azonban Derridának szembe kell néznie a *Grammatológia* egyik, rekonstrukción során háttérben maradt problémájával. Ha Heidegger a metafizikai tradíció betetőzője, és a cél nem más, mint e tradíció meghaladása, akkor a létet nem lehet egyszerűen egy még fundamentálisabb „létezővel” helyettesíteni. „A grammatológusnak (írja Derrida) mindenkinél jobban kellene kerülnie, hogy tárgyának lényege felől kérdéseket tegyen föl magának, az eredet kérdése formájában: „»Mi az írás« – azaz: »Hol és mikor kezdődik az írás?«” Az ős-írás tehát azért nem kerülhet egy ontológiai koncepció centrumába, mert a létező létére vonatkozó kérdésben már a kérdés formája is problematikus. A grammatológia egésze ezért ellentmondásos vállalkozásnak tűnik. Ezt az ellentmondást Derrida a konstrukció átalakításával próbálja elkerülni. A heideggeri életmű átvilágításakor Derrida az ős-írást már nem tekinti ontológiai struktúrának, hanem csak kritikai háttérnek. Ez előtt a háttér előtt Derrida azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mit állított Heidegger az ős-írás helyébe. Az ős-írás funkcióját Heidegger koncepciójában a szellem foglalta el. A szellem fundamentálisabb létező, mint a lét maga, mert tőle származik a „mi a...?” kérdése. Ez a kérdés azonban a metafizikai tradíció alapja.¹⁹ A metafizika kereteinek átlépése a kérdezés fundamentális szerepének meghaladását jelentené; mivel ezt Heidegger nem vette észre, ezért a metafizikától való megszabadulási kísérletei sikertelenek maradtak. Erre a kudarcra utal, hogy a szellem fogalma újra és újra fölbukkan Heidegger filozófiájában. A *Lét és időben* Heidegger ezt a terminust, mint klasszikus metafizikai fogalmat, időzójelbe teszi, és számúzi saját koncepciójából. Mégis, hat év múlva, a rektori beszédben „megfeledezve” az idézőjelekről, a szellem feltétlen ünneplésébe kezd. A szellem immáron nem a szubjektumhoz kötődik, hanem a történelem átszellemülését jelenti. Ezt az átszellemülési folyamatot *Führerek* vezetik. Heidegger a freiburgi egyetem rektoraként maga is a Führer szerepére vállalkozott. Ez a közzjáték – Derrida értelmezése szerint – nem tekinthető (sajnálatos) véletlennek. A kérdezést középpontba állító metafizikai tradíció ugyanis maga alapozta meg e „közzjáték” lehetőségét. A kérdezés ugyanis a gondolkodás közegében a *Führer* szerepét tölti be: a kérdezés és a Führer-ség a szellem birodalmához tartoznak. Ezen a ponton már világosan láthatók Derrida elképzeléseinek körvonalai: a szellemnek mint fundamentális struktúrának a filozófia csak *egyik* megjelenési formája. Egy másik megjelenési formaként értelmezhető a politikai közzjáték. Ezt az értelmezést Derrida azzal tette lehetővé, hogy a szellemet is (az ős-írás mintájára)

17 Ld. ehhez Derrida *Két kérdés aláírásokat értelmezve* (Nietzsche/Heidegger) című tanulmányát. In: *Literatura*, 1991/4. (Ford.: Szűcs Tamás és Somlyó Bálint.) 322-335. o.

18 J. Derrida: *Grammatológia*, 55. o.

19 J. Derrida: *Von Geist. Heidegger und die Frage* (Ford.: Alexander Garcia Düttmann.) Suhrkamp Verlag, 1992. 50-51. o. [Magyarul: *A szellemről* (Heidegger és a kérdés), Osiris Kiadó, Budapest, 1995. (Ford.: Angyalosi Gergely és Babarczy Eszter.)]

univerzális textusként ragadta meg. Ebben az összefüggésben Heidegger szerepvállalása nem ítéltető meg többé a felelősség szempontjai alapján, hiszen az egész európai kultúrát meghatározó metafizikai köztérjáratot csak akkor lehetett volna biztosan elkerülni, ha Heidegger észrevette volna, hogy a kérdés mögött egy mélyebb struktúra is meghúzódik: a nyelv (végső soron az őś-írás) struktúrája. Derrida kimutatja, hogy a politikai köztérjáratot követően Heidegger egy ilyen felismerés irányában tapogatózott.²⁰ Az őś-írás Derrida koncepciójában a másként-is-lehetséges-lelt-volna kritikai mozzanatává húzódik össze. Ezzel elkerülhetőnek tűnik a koncepció paradoxszá válása, de ugyanakkor az őś-írás kifejezett tematizálása is lehetetlenné válik: csak azt lehet feltárni, hogy az őś-írás helyébe lépő levezetett fenoméneknek milyen (sokszor végzetes) következményei vannak (és voltak). A derridai koncepció belső problémái gondolkodók egész sorát arra indította, hogy újragondolják a költészet és a filozófia azonosságának téziszét. E kísérletek Derrida ontológiai (vagy kvázi-ontológiai) beállítottságában pillantják meg a nehézségek forrását. Az ontológiai vonatkoztatási rendszert egyre egyértelműbben a társadalom kontextusa váltja föl. Így jutunk a romantika örökségének társadalomelméleti tematizálásához. E diskurzus legjelentősebb szereplői Richard Rorty, Jürgen Habermas és Manfred Frank voltak.

1. A logocentrizmus derridai koncepcióját Rorty a következőképpen mutatja be: a filozófia szerinte már a kezdetektől fogva dédelgetett egy álmod magában: az egyszéges és végső metafora (vagy szótár) megalkotásának álmod. (Ez az álmod nem más, mint a metafizikai rendszeralkotás.) E kísérletek (melyek Parmenidésznel indultak úttjukra és Arisztotelésznel és Kanton keresztül egészen a pozitivizmusig ívelnek) szükségképpen kudarcba fulladtak. „A szótárak szótára – írja Rorty összefoglalóan – sehogy sem akart megfelelni a tökéletes szótár követelményeinek. Az értelmetlen értelmezésének kísérlete az állítások lehetőség-feltételeire vonatkozó állítások révén... maga is értelmetlennek bizonyul...”²¹ A filozófiai zártág tendenciája tehát – Rorty ezen a ponton egyetért Derridával – kudarcba fulladt. A rendszeralkotásra épülő kultúrán Derrida úgy szeretne átlépni, hogy a filozófiát az univerzális textualitással helyettesíti. Ez a koncepció azonban – Rorty szerint – súlyos problémákba torkollik. Derridának végül is a következő dilemmával kell szembenéznie: vagy egy olyan koncepció megalkotására törekszik, amely nem vesz többé tudomást a filozófiáról, és az univerzális textualitás követelményeit dolgozza ki, vagy pedig saját vállalkozását a filozófia egyetemes betetőzésének tekinti. Az első út egy olyan irodalomértelmezéshez vezet, amelyben az irodalomnak nincs témája és tanulsága. Az ilyen irodalom nem lenne több pusztá halandzsánál. A második úton Derrida maga is azok táborába kerülne, akik az univerzális szótár kidolgozásán fáradoztak.²² E dilemma eredetét Rorty a derridai koncepció ontologizáló tendenciájában pillantja meg; a grammatológia legmélyebb problémája arra a hipotézisre vezethető vissza, amely szerint a metafizika áll a kultúra centrumában. Derrida Heideggerrel együtt hajlik arra, hogy a kultúra (és a civilizáció) folyamatát a metafizika sajátosságaiból próbálja levezetni. Ez a kísérlet azonban egy tarthatatlan előfeltételre épül: a metafizika dominanciájának feltételére. A metafizikát (és az irodalmat) ezzel szemben – Rorty szerint – a társadalom összefüggésrendszerében kell megragadni. Ebben az új vonatkoztatási rendszerben Rorty szeretné megmenteni az irodalom és a filozófia azonosságának téziszét. A társadalom szerinte nyelvjáratok (Wittgenstein) konstituálják, melyek a narráció közegében bontakoznak ki. A filozófiát és az irodalmat ez a narratív érintkezési közeg köti össze;

20 i.m. 148. skk. o.

21 Richard Rorty: *Dekonstrukció és megkerülés*. (Ford.: Beck András.) In: *Literatura*, 1991/4. 450. o.

22 i.m. 453. o.

pontosabban: ebben a közegben a filozófia maga is az irodalomba integrálódik.²³ Az így értelmezett irodalom univerzalitása csak akkor igazolható, ha meg lehet mutatni, hogy a természettudományok vizsgálódásai a szövegértelmezések mintáit követik. Erre a kihívásra Rorty egy interpretációs séma felvázolásával válaszol, mely átfogja a szövegek (irodalom) és a „rögök” (természettudományok) értelmezését.²⁴ Ezen a sémán belül két-féle stílus alakul ki: az általánosan elfogadott és a cseppfolyós állapotban lévő szabályokra épülő nyelvjátékok stílusa. A természettudományok (melyek az első csoportba tartoznak) ily módon az irodalmi nyelvjátékok speciális eseteinek tekinthetők. Az irodalom (a költészet) ebben az összefüggésben nem speciális műfaj, hanem a nyelvjátékok innovatív struktúrája.

2. Habermas Rortyval ellentétben nem a derridai koncepció belső ellentmondásait vizsgálja, hanem annak valóságtartalmát veszi nagyító alá. Ezek az elemzések nem is közvetlenül a derridai koncepcióval foglalkoznak, hanem egy derridai szellemben megírt mű (Italo Calvino: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*) sajátosságait tárják föl. Calvino a derridai ős-írás irodalmi megalkotására vállalkozott. Az ős-írás Calvinónál (Derrida vonatkozásainak dacára) ontológiai struktúrává válik. Egy olyan regényt vehet a kezébe az olvasó, amely minden könyvek könyve szeretne lenni.²⁵ Ez a vállalkozás két pillérre épül: az alkotó identitásának szétolvasztására (mely Derrida koncepciójában a hiányzó individualitás alakját öltötte) és az olvasó bevonására (amely a textualitás univerzalitását alapozná meg). Ezt a két pillért érdemes közelebbről is szemügyre venni. Az alkotó identitását Calvino azzal olvasztja szét, hogy könyvét egymástól független regénykezdetekből állítja össze; minden regényrészletben az írónak külön identitása van, és ezek az identitások nem homogenizálhatók. Ezt a gondolatot Calvino a mű egyik helyén a következőképpen kommentálja: „Milyen jól írnék, ha nem volnék! (...) Ha csak egy kéz volnék, egy csonka kéz, mely fogja a tollat és ír... Ki mozgatná azt a kezét? A névtelen tömeg? Az idők szelleme? A kollektív tudatalatti? Nem tudom. Nem azért szeretném megsemmisíteni magam, hogy valami meghatározható dolog szócsöve lehessen. Csupán azért, hogy közvetíteni tudjam a leírásra váró leírhatót, azt az elmesélhetőt, amit senki se mesél el.”²⁶ A regény másik pillére: az olvasónak a szövegbe történő integrációja. A tíz regénykezdetet átfogja egy kerettörténet, amely a következő szavakkal szólítja meg az olvasót: „Italo Calvino új regényét, a *Ha egy téli éjszakán egy utazót* kezded éppen olvasni. Engedd el magad. Szedd össze magad. Számúzzél most minden egyéb gondolatot. Hagyd, hogy a környezeted, a világ semmivé váljék. Legjobb, ha becsukod az ajtót; odaát, a másik szobában mindig be van kapcsolva a tévé.”²⁷ Ezután Calvino már nem engedi el az olvasó kezét; a férfi és a női olvasót végigvezeti a regénytöredékek labirintusán; pontosabban: az ő tör-

23 Rorty Derrida-értelmezése meglehetősen sajátosnak tűnik. Ebben az értelmezésben ugyanis az ős-írás már semmiféle szerepet sem játszik, ha azonban ezt az ontológiai vagy (kvázi-ontológiai) háttérrel kikapcsoljuk, akkor a romantikus azonosság azt jelenti (jelentheti), hogy a filozófia maga is az irodalomba integrálódik. Ez a tézis (immár megszabadulva a rendszeralkotás konnotációitól) Novalis elképzeléseinek közelébe sodródik.

24 Richard Rorty: *Texts and Lumps*. In: *Objectivity, Realism and Truth*. Cambridge University Press, 1991. 84. skk. o.

25 Calvino a „minden könyvek könyvével” a „mindent átfogó könyvet” állítja szembe (Italo Calvino: *Ha egy téli éjszakán egy utazó*. Ford. Telegdi Polgár István. Európa, 1985. 194. o.) Az utóbbi típusnak a metafizikai totalitás megragadására irányuló vállalkozást kellene szimbolizálnia. Ha azonban Novalis programjára gondolunk, akkor a fenti megkülönböztetés problematikusnak tűnik.

26 i.m. 205-206. o.

27 i.m. 7. o.

ténetük mozgatja a cselekményt. A derridai elképzeléseket Calvino a második személyben megírt regénykoncepciójával alakítja át irodalmi programmá. Ez a program azonban – Habermas szerint – kudarcba fulladt. A kudarcot Habermas abból olvassa ki, hogy Calvino a második személyre vonatkozó elképzeléseket különböző szinteken adja elő. Az első szinten a szerző kézen fogja az olvasót, és rafinált módon bevezeti a regény fiktív világába. A második szinten Calvino az olvasó bevonásába magát az olvasót is bevonja. A harmadik szinten az olvasó elnyeri autonómiáját, azt a képességét, hogy „igen”-nel vagy „nem”-mel állást foglaljon.²⁸ Ez az előrehaladó reflexiós folyamat azonban Habermas szerint azt mutatja, hogy a második személyben történő ábrázolás fokozatosan a harmadik személy világába csúszik át. Calvino természetesen jól látja a problémát, az olvasónak egyrészt absztraktnak kell maradnia, ezért neve sincsen. Másrészt azonban a regény szereplőjeként konkrét vonásokkal is rendelkeznie kell. E feszültséget úgy próbálta feloldani, hogy két olvasót vezetett be: az absztrakt póluson a férfit és a konkrét póluson a nőt. A két olvasó sorsának összefonódása azonban azt eredményezi, hogy a férfi alakja is konkretizálódásnak indul. Így a regény szép fokozatosan az olvasókat is harmadik személyű szereplőknek teszi. Ennek következtében maga az író (mint a mű „rendezője”) egyre határozottabb körvonalakhoz jut. Calvino kísérlete (és a háttérben álló derridai koncepció) így tehát kudarcba fulladt. E kudarc – Habermas szerint – egyértelműen mutatja, hogy a realitás és a fikció világának határai nem léphetők át. A realitás tehát nem tekintethető a fikció egyik esetének. „A mindennapi kommunikáció praxisában a nyelvi cselekedetek olyan erővel rendelkeznek, amely az irodalmi szövegekben veszendőbe megy.”²⁹ A társadalmi interakciók világában a szereplők mint résztvevők lépnek föl, és konkrét problémák megoldására törekednek. Ebben a kontextusban az állítások igazságértéke válik meghatározóvá. Az irodalmi művek befogadjaként az emberek viszont a recepció közegében mozognak: a mű által ábrázolt problémák nem közvetlenül a sajátjaik. Az irodalom (és általában a művészet) esetében nem az ábrázolás igazsága, hanem őszintesége a fontos. Az irodalom és a filozófia (társadalomelmélet) így módon Habermasnál különböző műfajok.³⁰

3. Manfred Frank munkáiban Rorty és Habermas koncepciójának eredeti szintézisére bukkanhatunk. E szintézis Habermas elméletére épül, mely szerint a társadalmi érintkezéseket mindennapi kommunikációs struktúrákként kell értelmeznünk. Ha a társadalom a kommunikatív praxisban konstituálódik, akkor ezen belül kell kijelölni az irodalom helyét. Az irodalom ebben az összefüggésben a társadalmi érintkezés sajátos modelljeként jelenik meg. Frank, visszanyúlva a romantikára (elsősorban Schleiermacher munkásságára) újra a költészetet állítja az irodalom helyébe.³¹ A költészet – Rorty elképzeléseinek analógiájára – Franknál is az innovatív potenciál hordozója. Az innovatív potenciál társadalmisága azonban jóval szembetűnőbb a Habermas által kijelölt vonatkoztatási rendszerben. E program kidolgozása érdekében Frank Schleiermacherhoz nyúl vissza.

28 Jürgen Habermas: *Philosophie und Wissenschaft als Literatur?* In: *Nachmetaphysisches Denken*. Suhrkamp Verlag, 1988. 257. o. [Magyarul: *Irodalom-e a filozófia és a tudomány?* (Ford.: Király Edit.) In: Holmi, 1993/9.]

29 i.m. 261. o.

30 Habermas elemzéseivel szemben megfogalmazható egy kézenfekvő, de kellemetlennek tűnő elvetés: ha a filozófia és az irodalom között műfaji határok húzódnak, akkor hogyan lehetett mégis Calvino regényét egy filozófiai koncepció irodalmi ábrázolásának tekinteni? Vagy ami ebből következik: hogyan indokolható e különbségtévesztés bázisán az, hogy Habermas a szóban forgó regényt (gyakorlatilag) filozófiai koncepcióként értelmezhetette?

31 A schleiermacheri koncepció aktualizálásának alapvonalait Frank a *Das individuelle Allgemeine* című könyvében vázolta föl. (Suhrkamp Verlag, 1977.)

Schleiermacher volt az, aki a költészet lényegét egy általános cselekvéseméleti elképzeléssel, a divináció fogalmával határozta meg. A divináció a mindennapi kommunikációban létrejövő újítások bázisa. Frank elemzései egy olyan társadalomelméleti modellbe torkollnak, amely a mindennapi kommunikációs struktúrákon az újítási potenciált kéri számon. A kommunikatív praxis szcientizálódása ugyanis a divináció elnyomásához vezetett: az érintkezések formalizálttá és rutinizálttá váltak. A költészet feladata ilyen körülmények között az, hogy ébren tartsa a divináció gondolatát.³² A divináció ébrentartása az általánosság uralma alatt nyögő individuum megmentését követeli. Az individualitás képe az irodalomban a stílus. A stílus a társadalmi együttélés bármelyik pontján megjelenhet, ahol az alkotó újítás még szerepet játszhat. Ez a program az individuum emphatikus felértékelésével élesen szembeszáll Derrida koncepciójával. Frank elemzései megmutatták, hogy Derrida elképzeléseivel ellentétben a világ átfogó megragadásának föladata nem vezet az individualitás megsemmisítéséhez. Ellenkezőleg: Frank éppen Derrida intencióiból vezeti le a jelentésösszefüggések állandó és alkotó újrameghatározásának szükségességét. A grammatológia (mondhatnánk) szándékai ellenére éppen az individualitás jelentőségére hívta fel a figyelmet. Az individualitásra épülő társadalomelméleti program bázisán Frank visszautasítja a költészet (az irodalom) és a filozófia Derrida és Rorty által kidolgozott azonosságát. A habermasi vonatkoztatási rendszerben ez az azonosság csak a következő formában tartható fenn: nem a filozófia integrálódik az irodalomba, hanem a költészet (divináció) a filozófiába (társadalomelméletbe).³³ Ez a transzformáció a költészetet – a divináción keresztül – szükségképpen a társadalmiság egyik mozzanatává teszi. Frank fejtegetései átlépték a romantikusok (Novalis és Schlegel) elemzéseinek kereteit.³⁴ Ez az átlépés tette lehetővé a romantika örökségének társadalomelméleti értelmezését.³⁵

Ha még egyszer visszapillantunk a megtett útra, azt láthatjuk, hogy a költészet és a filozófia kapcsolatáról folyó diskurzusban egymástól eltérő vonatkozási rendszerek szerepelnek; a romantikusok esztétikai filozófiája, a derridai ontológia (vagy kvázi-ontológia) és a társadalomelméleti paradigma. A vonatkozási rendszerek konkrét igényeinek megfelelően a költészet hol poézisként, hol művészetként jelent meg. A költészet és a filozófia analóg – bár egymásnak közvetlenül meg nem felelő – alakváltozásai arra utalhatnak, hogy mégiscsak kell hogy legyen bennük valami közös vonás. E felismerés bázisán a diskurzus előlről kezdődhetne.

32 Ld. ehhez Manfred Frank: *A nyelv uralhatóságának határai*. (Ford.: Kulcsár Szabó Ernő.) In: *Literatura*, 1991/4. 377-379. o.

33 Frank elképzelései – a költészetnek (a filozófia tárgyának) a társadalom kontextusába történő integrációja – Friedrich Schlegel elemzéseihez közelítenek. Schlegel ugyanis azt sugallja, hogy a költészet csak a filozófiában (a művészetkritikában) juthat öntudatára. Éppen így Franknál: a költészet lényegét csak a társadalomelmélet kontextusában érthetjük meg.

34 Ebben az összefüggésben ld. a *Stílus és filozófia* című tanulmányt. Műhely, 1993/4.

35 Frank a nyolcvanas évek végén a körvonalazott programot félretolva öntudat-elméletekkel kezdett foglalkozni. Ld. a *Welchen Nutzen bringt uns die analytische Philosophie?* című programatikuss írását. Merkur, 1992/5. és Hiány, 1993/1.

ZENE ÉS ELEKTRONIKA

Weber Kristóf interjúja

WK: – Mennyiben tekinthetők hangszereknek a szó hagyományos értelmében azok az elektroakusztikai eszközök, amelyeket használász?

VL: – Hagományos értelemben ezeket nem lehet hangszereknek tekinteni, de egy tágabb értelemben azért igen. A szintetizátorok és a samplerok elsősorban azzal a szándékkal készültek, hogy egyetlen berendezés segítségével sokféle, karakterében egymástól gyökeresen különböző hangot tudjanak megszólaltatni. Nem rendelkeznek olyan saját fizikai, akusztikai tulajdonságokkal, mint amilyenek egy hangszer hangját oly jellegzetesen meghatározzák. Mégis léteznek hangzási sajátosságai, amelyek elsősorban magára az eszközre jellemzőek: némi gyakorlattal ugyanúgy föl lehet ismerni egy-egy szintetizátor-típus hangját, mint a hangszerekét, függetlenül attól, éppen milyen hangszert vagy hangzást imitálnak. Még a legújabb, a fizikai modellezés elvén alapuló szintetizátorok esetében is vannak korlátok, hiszen ezek csakis olyan paraméterek mentén tudják a virtuális hangszerhangot fölépíteni, amiket valahol már definiáltak. Egy klasszikus szintetizátor vagy egy sampler ugyanúgy egyértelműen meghatározott, csak nem a fizikai akusztika, hanem a hangnak egyfajta digitális-numerikus reprezentációja révén. Meghatározott az algoritmus, ami a szintetizált hangot képezi, vagy az a mintavételi módszer, ami a mintavételezett hangot újra felidézi. Ezek a meghatározások, ha más módon is, de ugyanolyan szigorú korlátokat jelentenek, mint ahogy egy hagyományos hangszer fizikai felépítése.

WK: – A szintetizált hangszínekről mennyire képzelhetők el, hogy az elkövetkező évtizedekben, esetleg évszázadokban is érvényesek lesznek?

VL: – A gyakorlatban ez létezik, sajnos. Számos olyan hangszerrel találkoztam, ami már teljesen szét volt verve, de a gyárilag beprogramozott hangokon kívül mást láthatóan még nem használtak rajta. Ez persze nem nevezhető praxisnak. A kérdés az, hogy egy hangzás mennyiben képes megfelelni annak az igénynek, miszerint egyszerre legyen sokoldalúan használható és mégis nagyon egyedi. Manapság elektronikusan nagyon könnyű szinte végtelen számú hangot generálni, és csak a zeneszerző vagy a technikus fantáziáján múlik, hogy egy hang milyen lesz. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ahhoz, hogy egy hangzás általánosan használható legyen, hogy több zenész, netán több korosztály legyen képes a saját zenei elképzeléseit hozzáigazítani, ezeket a hangokat vagy hangszereket mint általános érvényűt használni, nos ehhez ezeknek a hangszíneknek nagyon sok követelményt kell kielégíteniök. A klasszikus hangszerek is számos variáns elvetése után nyerték el ma használatos formájukat. Például a régi fafúvós hangszerek között voltak olyanok, amelyeknek a hangja nagyon kifejező volt, de csak azok a hangszerek terjedtek el, amelyek zenekari hangszerekként meg tudták állni a helyüket. Lehet mondani, hogy az altfuvola sokkal szebb hangú hangszer, mint a normál „C”-fuvola, de az altfuvola regiszterbeli és dinamikai sajátosságai miatt zenekarban alig-alig használható, és szólóhangszerként sem nagyon, mivel nem rendelkezik olyan dinamikai tulajdonságokkal, mint egy zongora vagy egy hegedű. Vannak kolosszális hangok, mint

például a nagy keleti harangok hangjai, azonban ezek egy kompozícióban nem tudnak olyan hosszú összefüggő zenei folyamatot létrehozni, mint amelyet képes az énekhang, a zongora vagy a szitár. Az is akadály a hangnak, ha nem eléggé konkrét, mivel nem tud a hallgató számára érzéketesen megjelenni, és az is akadály, ha túl konkrét, mert ebben az esetben a hallgató számára kizárólag egyfajta hangzásélményhez kötődik és nem képes átalakulni. A sokoldalúság egyébként manapság már nem úgy jelenik meg, hogy egy hangszínnek kell sokoldalúnak lenni, hanem a hangszereknek, az elektronikus hangszereknek kell sokoldalúnak lenni. Nem véletlen, hogy a frekvencia- modulációs szintézis olyan rohamosan terjedt el, mert a Moog-rendszerhez és az analóg rendszerekhez képest hihetetlen nagy számú lehetőségeket biztosít. Ma egy elektronikus hangszernek nincs egyféle módon jellegzetes hangja. Szólhat úgy, mint egy harmonika, szólhat úgy, mint egy sziréna, egy vulkán, vagy mint egy rozszant motorkerékpár, és így tovább. A hangszer hangzási karakterét a lehetőségeinek összessége adja meg. Ebben az esetben nem nagyon lehet arról beszélni, hogy egy-egy hang egy másik variánshoz képest valamiféle különleges előnnyel bírna. Nem beszélve arról, hogy maguk a szintetizálási módszerek is gyorsan változnak, és ezek a különböző eljárások önmagukban is igen sokrétűek. Gyakorlatilag ma mindenki a saját hangjait gyártja. Egyébként Stockhausen már az elektronikus zene kezdeti korszakában elvetette egy „hangraktár” gondolatát.

WK: – *A zeneszerzők is a saját hangjaikat keresik.*

VL: – Igen, éppen a hangzási lehetőségek nagy száma miatt a zeneszerző hangképzei is már eleve az adott zenei gondolathoz kapcsolódnak, vagy pedig az előállított hangok befolyásolják egyedi módon a komponálást. A század első harmadában egy zeneszerzőnek még nem okozhatott különösebb gondot az apparátus kérdése, mert a hangszerek adottak voltak. De éppen a húszas évek zeneszerzése mutatta a legszebb példáit annak, hogy a zeneszerző a leghagyományosabb eszközökkel is képes a hangzási világot gyökeresen átalakítani. Bartók például a zongora mély regiszterében egymásra torlasztott kissetekundokból álló hangközszűrűlódásokkal a zongorahangzást teljesen megváltoztatta. Ez azonban egy transzformáció, a zeneszerzőnek itt nem kell kitalálni az egész hangszert, hanem csak a hangszeren – tudva azt, hogy nyolcvannyolc billentyűje van és a kezén tíz ujj – az adott lehetőségek kombinációjából kell kitalálni a hangzást. Mindez nagyságrendekkel kisebb, mint azoknak a lehetőségeknek a száma, amelyek egy mai zeneszerző számára adóttak.

WK: – *Időközben megjelentek a samplerek is.*

VL: – Igen, és ez még jobban ebbe az irányba lendíti a gondolkodást, mert míg egy klasszikus szintetizátoron csak néhány tucat paraméternek a meghatározása alakítja ki a hangzó eredményt, addig a samplerek esetében ez már több tízezer adat is lehet. Az utóbbi évtizedben elszaporodtak az olyan audio-munkaállomások, amelyek egy hangkártya segítségével a számítógép által kiszámított vagy létrehozott kódsort közvetlenül alakítják át hanggá. Így ma már bármilyen hangot elő tudunk állítani, ez csak a számítógép memóriájától és a művelti sebességtől függ. Itt már nem az a probléma, hogy le tudjuk-e írni, ki tudjuk-e találni a hangot, hanem inkább az, hogy valóban az a hang szólal-e meg, azaz tényleg egyértelmű kapcsolat áll-e fenn a számsorozat és a hangzó eredmény között, vagy csupán feltételezzük mindezt, valójában ki vagyunk szolgáltatva a berendezések hibáinak. Ez már elsősorban az elektronikus hangvisszaadás problémája, ami tulajdonképpen egy fantomhang. A hangfelvételt még csak össze tudom hasonlítani az eredetivel – s rendszerint megállapítani, hogy tökéletlenül adja azt vissza –, de mit tehetünk olyan esetben, amikor az eredeti nem létezik?

WK: – *A hangszín-felhasználás kibővült lehetőségeinek ellenére sok elektronikus kompozíciód kvázi tradicionális hangszínen, vagy nem egy esetben mesterségesen lecsupaszított módon szólal meg.*

VL: – Ez egyszerűen annak tudható be, hogy a hangmagasság viszonyait sokkal világosabban tudom kontrollálni, mint a hangszínviszonyokat. Például ha egy kis „d”-hez egy kétvonalas „cisz”-t játszom, akkor ezeknek a hangoknak a helyi értéke teljesen világos. Viszont ha kettő vagy három nagyon komplex hangot keverek össze, akkor azoknak a helyi értéke – legalábbis nekem – nem annyira világos. A hangszínek számomra kuriózus elemként jelennek meg. Lehet, hogy ez egész egyszerűen egy fogyatékoság, mert vannak komponisták, akik nagyon érzékenyek a hangszínekre, és ebben a zene egyik lényege jelenik meg. De engem jobban érdekel a hangok elvont természete. Ugyanakkor meg vagyok győződve arról, hogy a digitális eljárások jóval nagyobb kontrollt biztosítanak a hangszínek fölött, és a számítógépek sokkal világosabbá tehetik számunkra a hangszínek tényleges fizikai összefüggéseit. Hasonlóan a hangközökhöz, amelyek számcszerű összefüggéseit már évezredek óta ismerjük.

WK: – *Az elektro-akusztikus berendezések szinte provokálják a különböző hangzások létrehozását.*

VL: – Persze, ha adva van egy lehetőség, akkor abból előbb-utóbb meg is valósul valami. Ha már ismerjük a gőznyomást, akkor fel fogjuk találni a gőzgépet is. Ha már megvan a gőzgép, akkor megszületik a gőzmozdony, és így tovább. Ugyanakkor kezdetben az elektronikus berendezések nehezen kezelhetők és erőszakosak voltak, voltaképpen a kezelési korlátaik határozták meg a lehetőségeiket, és ezekkel egy komponista csak ritkán tudott élni. Általában csak az egészen kivételes tehetségű komponisták voltak képesek legyőzni ezeket a korlátokat. A mai helyzetben, amikor elméletileg már nem léteznek ilyen akadályok talán éppen a sok lehetőség teremt egy másfajta gátat.

WK: – *A fantáziának is nagyon erős korlátai vannak.*

VL: – Tulajdonképpen csak a tehetségtelenségnek nincsenek korlátai. Az igazi fantázia nem bármit talál ki, hanem az egyetlen lehetőséget. Ehhez kell a legnagyobb szabadság, de ez a legnagyobb korlát is egyúttal. Végül is tízest lőni: ez a maximális korlátozottság. A gépek természetét is ki kell ismerni: ez akkor is nehéz, ha mi találtuk ki őket. A számítógépes fejlesztésben a hardver fejlesztése messze előtte jár a szoftver fejlesztésének. Sokkal könnyebb kitalálni egy olyan gépet, ami még tízszer annyit tud az előzőnél, mint kitalálni azt, hogy *egyáltalán* mit tud. A lehetőségeknek ez az elméleti végtelensége csak részben jelent szabadságot, mert más szempontból mindez bénító is lehet. Ennek leküzdésében nagy szerepe van a bátorságnak és a fizikai erőnlétnek is.

WK: – *Ebben az esetben a zeneszerzői tudás mennyire transzponálható át előadói tudássá?*

VL: – Ez ma elsősorban technikai kérdés. Jelenleg a komponálás előnyben van az előadással szemben, mivel a valós idejű alkalmazásokban az elektronika még korántsem olyan ügyes. Attól függ, hogy mennyire tudunk kidolgozni olyan rendszereket, amelyek legalább annyira finoman követik az előadó akaratát, mint a hagyományos hangszerek. A MIDI billentyűzet például képes arra, hogy igen nagy finomságban „észlelje” a leütést, annak súlyát, sebességét, és így tovább. A kitarzott hang nyomását is érzékeli, ezek benne vannak a MIDI szabványban. Tehát elméletileg úgyszólván mindenre alkalmas, de arra mégsem, hogy azt a hallatlan tömegű információt, amit egy átlaghegedűs is többé-kevésbé irányítani tud, azt mind tudják. Ha tudunk építeni olyan érzékelő rendszereket, amelyek legalább olyan finomsággal tudják követni az előadó elképzelését, mint ahogy a klasszikus hangszerek, akkor egy előadó elektronikus eszközökkel is lehet virtuóz. Ha ez a fajta virtuozitás kialakul, az jelentékenyen meg fogja haladni a jelenlegi virtuozitást, hiszen ezek az eszközök már ma is sokoldalúbbak, többféleképpen használhatók.

WK: – *A virtuozitás hangfelvételen is tapasztalható, sőt van, amikor szinte csak azon. Jó példa erre Glenn Gould.*

VL: – Igen, de itt a műveket nem önmagukban, hanem más, korábbi előadásukkal összehasonlítva hallgatjuk. Ezek az emlékek nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy

az előadó virtuozitását a hangfelvételtől is értékelni tudjuk. Új vagy ismeretlen művek esetében ez az érzés már gyengébben működik. Állítólag van olyan videofelvétel, ahol Gould a Webern Zongoravariációk híresen nehéz állását láthatóan nem a kotta előírásai szerint játsza. A hangzó eredmény megtévesztően ugyanaz, de ennek semmi köze a szerző elképzeléseihez. Ez eléggé leleplezi azt a szakadékot, ami a klasszikus repertoár és a hangfelvétel között van. A hagyományos értelemben vett koncertforma ugyanis azon a szituáción alapul, hogy az előadóművész egy adott helyszínen egy adott közönség számára hoz létre valamit. A hangverseny csak abban a pillanatban valóság, másnap már csak legenda vagy egy rossz emlék. Ugyanakkor a hanglemezkészítés kifejezetten ez ellen dolgozik. Ennek során egy közepes művésznak is megvan a módja arra, hogy egy zeneileg korrekt, hangilag hibátlan produkciót hozzon létre, és ha ez a produkció nem is szenzációs, de mindenféleképpen elfogadható. Mivel az emberek zöme elsősorban hanglemezen vagy rádión hallgat zenét, ez a fajta zenei mentalitás ma már úgy jelentkezik a legtöbb hangversenylátogató számára is, mint követendő minta. Az az előadóművész, aki esetleg túl nagy kockázatokat vállal egy mű megszólaltatásánál, tehát azt is kockáztatja, hogy ettől az átlagosan perfekt előadástól nagymértékben eltér, netán melléüt, az akkor is háttérbe szorul, ha a produkció igazi zenei értéke lényegesen meghaladja ezeket a zenei veszteségeket. Ma már a zenének alig van nevelő hatása, a publikum túl keveset tud ahhoz, hogy tanuljon. A közönség ma sokkal hálásabb, ha a koncert a saját zenei elképzeléseit igazolja vissza, mint ha újakkal ajándékozza meg. Ezen nem érdemes fölháborodni, ezt egyszerűen tényként kell tudomásul vennünk, ha a koncertezés jövőjére vonatkozóan jóslásokba bocsátkozunk. Ha az ember meghallgatja a régi nagy előadók tízes-húszas évekbeli felvételeit, akkor részben meghökken azon, hogy mennyire nagyvonalú, adott esetben slendrián egy-egy előadásuk, másrészt meg lenyűgözi, hogy micsoda szabadsággal és merészséggel hódítják meg a darabot önmaguk és a közönség számára. Ezzel szemben a mai előadók kénytelenek ügyelni arra, hogy egy bizonyos optimális szint alatt semmiféleképpen ne produkáljanak, és ezt a szintet ma sokkal több ember hozza, mint ezelőtt hatvan-hetven éve. Ez azonban nem virtuozitás, valójában ugyanolyan érdektelen, mintha egy nehéz etüdot gépzongorán játszanak el.

A deKON CSINOSODÁSA

FANNI hagyományai

A magyar irodalomtudomány az utóbbi években valószínűleg elégedett önmagával: nincs olyan jelentős külföldi értelmezői iskola, amelynek ne lennének nem kevésbé jelentős magyarországi képviselői; Hans-Robert Jauß vagy Jacques Derrida virágzó tanszéket alapíthatna bármelyik honi bölcsészkaron. És ez jól van így. A modern magyar irodalom kutatásának rég nem látott lökést adott a különféle elméletek gyakorlati kipróbálása – meghermeneutikázni Szabó Lőrincet, kipszichoanalizálni József Attilát vagy eldekonstruálni Petri Györgyöt nem haszontalan dolog, ráadásul mulatságnak sem utolsó.

A probléma az, hogy mindez csak a modern irodalomra igaz. Úgy tűnik, a magyar irodalomelmélet lelkivilága titokban a gimnáziumi tanterv szerint konstruálódik; ahol a harmadikos, de főleg a második és első anyag a titokzatos és elérhetetlen tudatalattihoz tartozik. A középkori, reneszánsz-, barokk-, és felvilágosodás-kori magyar irodalom kutatása túlnyomórészt hagyományosan filológiai jellegű, s csak kevésszer hagyja megérinteni magát a modern teóriáktól. A jelenségre már régebben felfigyelt egy elméleti elkötelezettségű kritikus: *Bizonysága voltam sok külföldi főiskolákat megjárt ifjak rakodt és széles esmérteinek. De alighogy hazatértek amazok ősi mezejeikre, nem tudom micsoda kimagyarázhatatlan elalélás foglalta el őket.* [A dőlt betűvel szedett részek Kármán József *A nemzet csinosodása* című művéből vett idézetek.]

Az elalélás, persze, nem is annyira kimagyarázhatatlan. A régebbi korszakok vizsgálata jóval alaposabb történeti felkészültséget igényel, mint a kortárs vagy egy-két nemzedékkel korábbi anyag, ahol mellesleg az évszázados irodalmi kánon sem állít újra akadályt az értelmezés robogója elé. Pedig minden valamirevaló teóriának hasznára válik, ha letér a modernitás sima és alakítható pályájáról, és a tradíció göröngyösebb terepén is kipróbálja magát – ekkor derül ki ugyanis, működik-e valójában. (Mellesleg a marxista irodalomtudomány is itt kapott defektet legtöbbször; amit József Attilával megtehetett, az itt nem volt folytatható; elég neveltségesen hangzott Balassi kapcsán termelési viszonyokról beszélni.) Mindez nemcsak az elmélet működőképességét bizonyítja, hanem eddig rejtőzködő módszertani problémákat is felvethet, s ami még fontosabb, az adott korszak általános képét is gazdagíthatja, esetleg átfőrmálhatja.

Erre a valóban tiszteletre méltó feladatra vállalkozott a szegedi deKON-csoport, amikor 1994 őszén konferenciát szervezett három XVIII. század végi szöveg kapcsán, és az ott elhangzott előadásokat irodalomelméleti és interpretációs sorozata, a deKON-KÖNYVEK második számában publikálta. A szövegek, amelyek a konferencia témáját adták, 1795-ben jelentek meg Pesten az első magyar irodalmi folyóirat, az *Auróra* hasábjain *Fanni hagyományai* összefoglaló címen; azok a szövegek, amelyek a konferencia anyagát adták, kétszáz évvel később láttak napvilágot Szegeden és a *FANNI hagyományai* címet viselik.

Az első szövegcsoporthoz Toldy Ferenc óta együttesen regényként illik emlegetni, közös szerzőjének pedig – nem a bizonyosság, hanem a valószínűség okán – az *Auróra* szerkesztőjét, Kármán Józsefet szokás megjelölni. A második szövegcsoporthoz szerzői azonosíthatóak, a deKON-csoport tagjain kívül írók és irodalomtörténészek neve olvasható a könyv tartalomjegyzékében. Műfaji besorolása már nehezebb feladat – nem tanul-

mánykötetről van szó, a szerzők és a szerkesztők még a látszatát is el akarták kerülni az akadémiai irodalomtudománnyal való rokonságnak; a rózsaszín könyvecske tizenhat esszét tartalmaz, amelyek néha közlőről, néha igencsak távolról kerülgetik az értekezés műfaját, nemegyszer kifejezetten szépirodalmi igénnyel papírra vetve. Annál is érdekesebb ez, mert a szerzők némelyike már több kötetnyi, a hagyományos tanulmány-műfajnak és a szakmai közönség elvárásainak megfelelő írást publikált.

Az esszéisztikus fogalmazás, a nyelvi és a szöveg-grafikai játékok nem csupán és nem elsősorban pihenőül szolgálnak a szakmai terminológiába belefáradt irodalmároknak, hanem a deKON-csoport célzatos olvasói modalitásával állnak szoros kapcsolatban, amely az értelmezőnek a mű feletti felsőbbbségét utasítja el, nem tulajdonítva domináns szerepet a metasztövegnek a szöveg fölött. Az értelemzés azon hierarchiájának lebontása ez, amely sokszor reflexszerűen útját állja a teljesebb megértésnek. *Az értelem, ez a másként munkás értelem műve megakad. Kétkedni, vizsgálódni, fontolni, tanulni kell annak, aki meg akar világosodni.* Leginkább ebben, a kétkedésben és a fontolásban áll a deKON-csoport legfőbb művészete.

Semmi kétség, a deKON-csoport igazi értelmezői iskola, talán egyetlen az országban, amelyre maradéktalanul igaz lehet az iskola kitétel: olyan hosszabb ideje együtt dolgozó szakmai közösség, amely teoretikus vezérfonalak mentén több irányból vizsgál irodalmi jelenségeket, amely a legmarkánsabb arcéllal rendelkezik a hazai irodalomtudomány műhelyei között; de, amely sok rokonságot mutat a doktriner természetű avantgárd dal, olykor deklaratív tételeket fogalmaz meg, kedveli a meghökkentő külsőségeket, s még igazi manifestuma is van. Az elméleti háttérrel nem egyszerűen a dekonstrukció jelenti, bár kétségtelen, hogy a csoport szellemiségére legnagyobb hatást ez az irányzat gyakorolta, de többek között fontos szerepet játszik a lacani pszichoanalízis, a francia újretorika, a reader-response elmélet, az amerikai feminista kritika és jobb híján konstruktivistának nevezett neoavantgárd irodalomtudomány is.

Megfigyelhető, hogy a tavalyi, első deKON-KÖNYVhöz képest valamelyest szelídült a szándékosan kihívó hangvétel, s ennek valószínűleg nem a szándékos önkorlátozás, hanem a kötöttebb téma lehet az oka. A felvetett kérdések szisztematikusabbak lettek, a válaszok izgalmasan többszólamúak maradtak. Az egész kötet lényegre törőbbnek, jobban megszerkesztettnek tűnik; nem pusztán tizenhat egymás mellé helyezett szöveget olvashatunk, hanem önmagában is megálló, egységes könyvet. A szerkesztők munkájáról elmondható: a deKON határozottan sokat csinosodott egy év alatt.

Mindehhez természetesen, a témaválasztás is jelentősen hozzájárult – a *Fanni hagyományait* az ég is radikális irodalomelmészeknek találta ki: van benne intertextualitás, női beszélő, szerzői eltűnés, narratológiai csapda, én és nem-én, minden, mi poszt-szem és poszt-száj ingere. A konferencia szervezői és résztvevői éles szemmel vették észre, hogy a mű nemcsak az utolsó előtti századforduló reprezentáns alkotása, nemcsak tankönyvek és szöveggyűjtemények kötelező darabja, hanem jóval több annál – olvasásakor minden olyan értelmezői probléma felszínre kerül, amelyeket a kortárs próza kapcsán szokás felvetni. Megpróbálták nem a múlt zárványaként, hanem jelenkori és jelenlévő szöveggé olvasni az első magyar regényt. Nem könnyű feladat.

Ebben áll a kísérlet legfőbb veszélye is: arra csábít, hogy megfeledezzünk arról, hogy a *Fanni hagyományait* saját hagyományokkal is bír. Pusztán mai értelmezői kérésekkel és aktuális elvárásokkal megközelíteni egy kétszáz éves szöveget kicsit olyan, mint kizárólag metrón tenni városnéző sétát Párizsban. Valószínűleg érdekes, de nem biztos, hogy megismerjük a várost. Persze, ez az egyik lehetséges védekezés, hogy elkerüljük a százötven éves irodalmi sztereotípiákat, amelyeket a regényről Toldytól a Spenőtig mindenütt elmondtak már. Átvenni és újra felmondani egy kanonizált értelmezési apparátust csakugyan élményítő dolog, de megfeledezni arról, hogy a regény egy megismerése

váró irodalmi modell része, az szintén minden erőfeszítés nélkül való cselekedet, ami könnyen intellektuális elbizakodottsághoz vezethet.

Még a legradikálisabb modern értelmezői teória sem ment föl a minél teljesebb megértésre törekvés kötelezettsége alól, s e nélkül – működjön bár tökéletesen – csak divatjelenység marad. *Zeng az egész haza környéke literatúránk divatjáról. Nincs vége, se hossza az öröm-újjongásoknak tudományaink felderült egérről, a világosság hasadó hajnaláról, a felébredt józan értelemről és a ... literatúra s tudományok szerencsés megérkezéséről.* Lehet persze az a célunk, hogy a tudományok megérkezését demonstráljuk, hogy kísérletezzünk az új elméletekkel, hogy továbbalakítsuk őket, esetleg mi magunk találjunk ki még újabbakat. Ha sikerül, jogos az örömujjongás, – ez azonban már nem a regény értelmezésének része; a *Fanni hagyományai* megszűnik önálló értékkel bírni, csak szóveges példa marad egy elméleti probléma illusztrálásához. A deKON csoport tagjai sokszor ezt az utat választják.

A problémát a kötet szerzői közül Kálmán C. György látja legélesebben. Ő is tudja, hogy a *Fanni*val bármi megtehető, ami egy kortárs prózai alkotás értelmezésekor szokás, s alkalmasint meg is teszi ezt; ám pontosan látja, hogy ezzel kiragadjuk abból a hagyományból, amelynek ugyanannyira része, mint mi a saját hagyományainknak. „Jelent-e valódi kihívást, feladatot?” – kérdezi Kálmán C. „Szeretnénk akadályokat. Szeretnénk nehezebben olvasni. Ekkor nem a *Fanni hagyományai* jelenti a feladatot, hanem a *Fanni hagyományainak* érdekes olvasása. (...) Hogyan legyünk méltányosak?” Ez az utolsó kérdés kulcsfontosságú, mert rámutat arra, hogy jóllehet, az értelmezés szabadságának már nincsenek kanonikus gátjai, mégsem válhat parttalaná. Túlságosan könnyen maga alá gyűri a szöveget, és nem biztos, hogy amit kapunk, értékesebb, mint amit elvesztünk.

Odorics Ferenc, aki a kötet szerkesztője is egyben, más állásponton van. Gondolati kiindulópontja kétségtelenül igaz: minden egzakt megállapítás korról, hagyományról, szerzőről, szereplőről – s különösen a *Fanni* esetében – felettébb bizonytalan. A szöveg megértése éppen a két hagyomány eltérő volta miatt eleve lehetetlen, a jelentések nem találkoznak össze, csak különbözőségüket konstatálhatjuk. Ebből az elvi premisszából kétfajta konklúzió vonható le. Az első szerint csakugyan nem létezik tökéletes megértés, a szöveg és az olvasó horizontja valóban nem olvad össze mint két gombóc fagylalt, de részleges, potenciálisan kiaknázható megértésre törekedni lehet, és kell is. A második konklúzió szerint, ha a bizonyosságot úgysem érhetjük el, az értelmezésben legalább teljes szabadságot élvezünk, nem lévén tétje, azt tehetünk a szöveggel, amit akarunk – ezt az álláspontot képviseli Odorics Ferenc is.

„Interpretációt – mintahogyszerelmet – tiltani nem lehet” – mondja az általa választott mottó. Írása voltaképpen a szubjektív értelmezés határaitól szól, a nyelv eleve megosztó, soha nem objektív szerepéről – éppen ezért nem értelmezés, legalábbis nem a *Fanni hagyományai*é. Tudja, hogy kívül nem maradhat, hát beleírja magát a szövegbe; olyan írás ez, amelyik voltaképpen felfalja választott tárgyát, de túl is lép azon: „posztinterpretál”. Odorics „szexuális imperatívuszról”, „erotic centerről” beszél, a *Fanni* szó kapcsán a fanszörzetre asszociál, minden metaforájával újabb képzettársításokat ébreszt, s ezzel szándékosan magával rántja olvasóját a nyelvi játékok mindent átszövő áramába. Meggyőzően demonstrálja, hogy éppen saját közege, a nyelv jelenti a legfőbb veszélyt minden irodalmi hagyomány számára; úgy köt össze minket egy régi szöveggel, hogy minden szó olvasásánál el is vágja a szálakat. A kérdés csak az, hogy ennek ellenére, esélytelenségünk tudatában, meg akarjuk-e érteni a szöveget, vagy – mint Odorics teszi – demonstratív még inkább rájátszunk a jelenségre.

A szubjektív, asszociatív nyelvhasználat nemcsak Odoricsra, hanem a kötet legtöbb szerzőjére jellemző. A probléma az, hogyha jobban megnézzük az egyes esszéket, feltűnik, hogy a beszédmód mégsem annyira egyéni és szubjektív. Fanniról mindenkinek ugyanaz jut eszébe (igen, mint Mórnickának), majdnem mindenki eljátszik a nevével, sze-

retik gírlnek, guminőnek, barbie-nak nevezni stb. Nagy a veszélye, hogy ez a fajta beszéd, ami éppenséggel egy kiüresedő szaknyelv ellenében jött létre, maga is jó úton halad afelé, hogy öncélúvá és modorossá váljon. Amit ma megmosolygunk a századforduló kritikusaiknak oszloprengető pátoszában vagy a húszas évek avantgárd szerzőinek sablonos polgárpukkasztásában, az mind egy-egy progresszívnek induló beszédmód befagyásának következménye.

Az agyonkurzivált szavak, az áthúzott szótagok, a szlengből vett szóképek már-már kötelező penzumnak tűnnek, csakúgy, mint az új terminológia néha indokolatlan fabrikálása. A deKON nyelvezetének rugalmassága éppen a lexikában rejlik, kár lenne ellaposítani az állandó poszt-, text-, szex-, homo-, fallo- és hasonló panelekkel. Az új szók előttünk nem éppen kedvesek; ritkán és nagy tartózkodással merészelünk csak néha-néha egyet alkotni, és ezt a bátorítatlanságot okozza bennünk az a meggyőződés, hogy aki filozofáló szemmel tudja megmérni a szóknak erejét, mindenik egy oly nyomós dolog, melyről egy kis elmélkedést lehet írni. Jó lenne, ha a deKON terminológiájának minden új szava továbbra is igazán nyomós dolog maradhatna.

Hiszen ez a francia és amerikai dekonstrukción iskolázott beszédmód önmagában is erény lehet, mert képes újra felszínre hozni a hazai irodalomtudományban az esszé üdeségét, a hermeneutikai alapú kritika poroszos fegyelmével és kérlelhetetlen szakmai irányultságával szemben, még akkor is, ha közben óhatatlanul homályos és szubjektív marad. *De ez még nem elég!... a nyelv nem tudomány, a szó, beszéd nem bölcsesség. Kulcsa a tudományoknak, út, mód, eszköz a bölcselkedésre. Örömesebb tanuljuk a nyelvet együtt a dologgal; mélyebben benyomódnak a jelek a jelentett ideákkal emlékezetünkben.* Ehhez azonban ideák is kellene, s belőlük a kötet lapjain tényleg nincsen hiány.

Kovács Sándor s. k. ideája például igazi telitalálat, lényege az, hogy a *Fanni hagyományai* halálról szóló beszédként is értelmezhető. A halál nyelvhez való viszonya pedig alapvetően más természetű, mint az életjelenségeké. A naplóírás és a halál is az emlékezéssel és az állandósággal áll kapcsolatban, s így Fanni halála, csakúgy, mint Fanni írásai (azaz hagyományai) megpróbálnak ellenállni a nyelvnek. Kovács Jacques Lacanhoz, Földényi F. Lászlóhoz és magához Kármán Józsefhez ír fiktív levelet, s a *Fanni hagyományainak* műfaját halálnaplóként határozza meg. „A szöveget nem az élet, hanem az írás logikája szervezi, s értelmezésünket is ehhez a logikához kell igazítanunk” – írja. Ehhez azért hozzá kell tenni, hogy ennek a kétszáz esztendő írásnak a logikája nem kizárólag a halálnapló logikájával azonos, bár mostantól kezdve érdemes ezt az olvasatot is számon tartani. Az egyoldalú nézőpont a regény egészét ragadja ki saját hagyományáiból és teszi jó párszor értelmezhetetlenné: „...miért kell Fanninak belehalnia a szerelembe? ... viszonylag ritkán történik meg ez egy tizenéves lánnyal” – Kovács kérdése tipikusan a mai olvasó kérdése egy mai szöveghez.

Hasonló teoretikus kiindulópontot választ Hárs Endre, aki elsősorban Roland Barthes töredékei alapján szerelemről való beszédként értelmezi a *Fanni hagyományait*, vagy Zsélyi Ferenc, aki pszichoanalízis és dekonstrukció „én-azonosság” és „nyom” fogalmával operálva a regény karaktereinek fő tulajdonságát a változatlanóságban és valószínűtlenségében látja, s így minden Barbie-baba ősanyjává teszi meg Fanni alakját. Mindketten masszív elméleti apparátust mozgatnak, annak megválaszolására azonban, hogy az miért éppen így strukturálódik, egyikük sem vállalkozik. Arra kell gondolni, hogy ez a kérdés még csak nem is jelentett kihívást a szerzők számára, munkájuk lényege egy-egy értelmező módszer kipróbálása, felülírása, amelyhez a *Fanni hagyományai* csak illusztrációként szolgált. Az eredmény mégsem lebecsülendő, hiszen olyan érzékeny szövegmegközelítési kísérleteket olvasunk, amelyekkel a regény nemigen volt elkényeztetve eddig.

Szilasi Lászlót szintén a hősnő halálának kérdése foglalkoztatja, de az általa is idézett irodalmárokkal ellentétben nem irodalom- vagy esztétörténeti, hanem belső, kontextuális vá-

laszt keres. Szoros olvasatában a szöveg minden apró momentuma előkerül és új összefüggésbe helyeződik. Szilasi személyében a szegedi filológiai iskola kitartó alapossága és a deKON interpretációs merészsége talált egymásra, ennek eredménye ez a pontos, de mégis játékosan könnyed elemzés. Írása végén még azt a kissé gonosz feltevést is megkockáztatja, hogy Fannival egyszerűen betegség végzett, hiszen a szöveg pusztán a „forró-hideget”, azaz a hideglelést jelöli meg a halál okaként; bizonyítékként Hippokratészt és Pápai Páriz Ferencet idézi, szándékosan fügét mutatva nemcsak a „történetileg releváns kontextusnak”, hanem a sokszor csalhatatlannak hitt szoros olvasási gyakorlatnak is.

Ez utóbbi megoldásra emlékeztet Kovács Zoltán szépirodalmi igényű esszéje, aki Krúdy Gyula Kármánról szóló novelláját teszi meg kiindulópontnak. Ezekben a kísérletekben tulajdonképpen az akadémikus irodalomtörténet motívum- és életrajz-nyomozó pozitivizmusa kerül macskakörmök közé, csakúgy mint Szajbély Mihálynak, a korszak kiváló tudósának pamfletjében, amely a filológiai módszer beszűkült kérdésfeltevéseinek remek (ön)paródiája. Szajbély egy fiktív levéltári kutatásról számol be, melynek nyomán minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Fanni élő személy volt: Hanovszky Amália, losonci polgárlány. A paródia azonban félig-meddig komolyan vehető, arra figyelmeztet, hogy mennyire más problémák állnak az „Újabb érdekes adatok Petőfi debreceni éveiről”-típusú dolgozatok szerzőinek gondolkodásának középpontjában, akik egy igazi Fanni előkerülésével vélhetően megoldottnak tekintenék a regény összes problémáját.

Úde színfoltja a kötetnek Szigeti Csaba munkája, aki a francia OuLiPo-csoport egyik szöveggombinatorikai játékát alkalmazta: a Fanni által leírt összes regénybeli kérdő mondatot közli fordított alfabetikus sorrendben. Ezzel az egyszerű (és nem is eredeti) módszerrel valóban szép, sőt megindító szöveget generált; Fanni sóhajaiból, tépelődéseiből egyfajta rejtett jeremiáda rajzolódik ki, amely még prózaversként is megállja a helyét. *Hátra hagyjuk a nyomós tudományokat és pepécsliink.* Játékos, de fontos időtöltés ez.

A műnek azonban más szempontból is érdekes (nek kellene lennie) már nagyon régóta. A *Fanni hagyományai* a réginek is nevezett magyar irodalom nyelvén íródott, de az újabb – ha tetszik, modern – irodalmi hagyomány nyitánya. Túl a barokk nyikorgós archaizmusán, de még innen a nemzeti romantika néha fejfájdító túlaktualizáltságán. Ezért fontosak a *FANNI hagyományai* kötetnek azok az írásai, amelyekből erről a köztes pillanatról, a regény történeti kondíciójáról, a valóban benne rejlő hagyományról tudunk meg valamit.

Pete Klára és Hódosy Annamária látszólag szintén jelenbeli szöveggként olvassák a *Fannit*, talán szerzői szándékuk is ezt erősíti, ám elemzésük egyszerre szól a regény koráról és a jelenkorról. Fanni kora ugyanis egy szempontból már biztosan azonos tüneteket mutat napjainkkal, ez pedig a személyiség új típusú kettéhasadása, ami nagyjából a felvilágosodás térhódításakor érhető tetten először. Pete a lacani „másik” kategóriát vezeti be és Fanni halálát identitás-válsággal magyarázza. Hódosy – a derridai dekonstrukció és az amerikai feminista kritika terminológiájával felvértezve – Fanni és Werther szenvedését, majd halálát összevetve mutat rá a két látszólag azonos szerep nemi elkülönülésére. Ugyanezt a problémát érinti Kiss Attila Atilla írása, amely arról a szintén XVIII. század óta általános diszkurzív gyakorlatról értekezik, amit a szerző terminusát átveve „szubjektum-generálásnak” nevezhetünk. Mindhármuk írása azért különösen jól sikerült, mert túl a szöveg aktuális olvasatán, sok olyan jelenséget tárnak fel, amelyek segítenek a szentimentalizmusnak nevezett korszak vagy stílusirányzat értelmezésében.

Nem elhanyagolható filológiai felkészültségről tesz tanúbizonyságot Milbacher Róbert, aki az *Auróra* három különböző számában megjelenő három szöveg történetét beszéli el: miként kezdik őket – nem kis részben irodalompolitikai okból – egységes szöveggként, majd regényként értelmezni, s hogyan tulajdonítják egyre magabiztosabban Kármán Józsefnek, amire pedig semmi kézzelfogható bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. Milbacher a „ki a szerző?” barthes-i kérdését teszi fel, s befejezésképp is őt idézi

– ha a szövegről ilyen kevés bizonyosság áll rendelkezésünkre, akkor nem lehet értelmezésre törekedni: „Semmiféle alapvető »tisztelettel« nem tartozunk a szövegnek: az szétzúzható.” A játékra és a szöveg élvezetére kell hagyatkoznunk, ez azonban végletesen szubjektív, „minden megvalósulása egyszeri és egoisztikus”. Nagyjából ez a konklúzió, amiben a deKON-csoport alapvetően egyetért.

Németh Gábor, Garaczi László és Tandori Dezső már tényleg csak a *Fanni* ürügyén beszél, íróként élvezik egy másik, rég meghalt író szövegét, játszanak szavaival, gondolataival. Garaczi novellát közöl, Tandori és Németh irodalmi esszét. Az utóbbi két írásnak mégis sok köze van az értelmezés problémájához, saját írói példáján keresztül mindkét szerzőben felmerül a kérdés, miként lesz egy szöveg a hagyomány része, és mit tud megérteni belőle az, aki egy másik hagyományt képvisel. Mennyire kell komolyan venni, meddig kell utánajárni a jelentésének, mit kell érezni a könnyekről és halálról olvasva? Meg kell-e érteni egyáltalán?

Talán Némethnek van igaza: mai szemmel és mai szöveggént olvasva a *Fanni* hagyományait nem könnyű szeretni. Minden sora idegennek és mégis túllontúl ismerősnek tűnik. Zárványként létezik az értelmezhetetlenség és a túlinterepretálás vákuumában. Nehéz mit kezdenünk ezekkel a hagyományokkal – a deKON-csoport kötete erre hívja föl a figyelmet. *A közönség örömet fogja olvasni azt az író, aki neki hasznavehető tanúságokat terjeszt, és a szívhez beszél, nem a papíroshoz. A megfontolt, megkérdődzett, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert interesszálnak.* A deKON-KÖNYVek második darabja, a *FANNI hagyományai* ilyen könyv. Nagyon is interesszálnak. (*Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1995*)

EGY ELRAJZOLT PORTRÉ

Mikó Krisztina monográfiája Halász Gáborról

Halász Gábor életművének feltárása és értelmezése a magyar irodalomtörténetírás egyik nagy adóssága. Sokat elárul kultúránkról, hogy a két világháború közötti magyar esszéirodalom egyik legműveltebb és legkövetkezetesebb képviselőjének szellemi öröksége nem vált produktív hagyománnyá, és az író halála óta eltelt ötven évben alig néhányan foglalkoztak vele jelentőségéhez mérten. Mikó Krisztina most megjelent monográfiájával ezt az adósságot igyekszik törleszteni. Mivel azonban a szerző óvatosan kerül minden olyan problémát, melyeknek körvonalazása megmutathatná annak okát, miért esett ki Halász az írástudók érdeklődésének homlokteréből, és hogy milyen értékei alapján emelendő oda vissza, úgy tűnik, munkája aligha érheti el a kívánatos hatást – azaz, hogy relativizálásra hajlamos korunkban valódi érdeklődést támasszon egy konzervatív kritikus iránt.

A monográfia legnagyobb gyengesége a választott módszerből eredeztethető. A szerző keletkezésük sorrendjében tárgyalja az általa fontosnak tartott írásokat, anélkül azonban, hogy az olvasó elé tárná a válogatás szempontjait. Mivel mind eszmetörténeti, mind irodalomtörténeti, mind pedig műfajelméleti vonatkozásban hiányzik a Halász-életmű interpretációjának teoretikus és módszertani megalapozása, a monográfia a Halász-írássok száraz témakatalógusának hat – világos logikai váz és a teljesség igénye nélkül.

Különösen érthetetlen, hogy a szerző, aki mindvégig esszéíróként aposztrofálja Halász Gábort, hogy mehetett el szinte szó nélkül Halász domináns műfajának, az esszének műfaji problémái mellett. Annak ellenére, hogy a feladatot világosan kijelöli saját maga számára művének 19. oldalán: *„Hogy Halász Gábornak a Nyugat második nemzedékében betöltött, igen speciális helyzetét és szerepét meghatározhassuk, mind az esszéistákról, mind pedig választott műfajuk fejlődéstörténetéről áttekintést kell készítenünk.”* Ez a „fejlődéstörténeti áttekintés” azonban mindössze egy oldalt tesz ki a monográfiában, és a magyar esszé egész történetében két domináns típust különít el: az egyiket, a portrét – Poszler György nyomán – mint „a nemzeti sorskérdéseket szépírói eszközökkel megoldani vágyó” írástípust jellemzi, a másikat, a tablót pedig – egy szerencsétlenül fogalmazott mondatban – úgy, mint amely *„az alkotói belső drámák és a történelmi korok küzdelmének fontossági sorrendjét a társadalom »betegségeinek« az idő, a környezet és a képszerűség egységében megoldott feltárása alapján az előbbi javára döntötte el.”* (23. o.) (Sajnos, az ilyen talányos megfogalmazás nem egyedi eset Mikó Krisztina monográfiájában, az olvasó lépten-nyomon túlbonyolított mondatszerkezetekbe botlik, melyek azonban nem a téma komplexitásából, hanem inkább a fogalomhasználat bizonytalanságaiból erednek.)

A jegyzetapparátusba száműzve találunk ugyan egy hétoldalas műfajelméleti áttekintést az esszéről, melynek azonban föltűnő hiányossága, hogy a szerző elmulasztja megjelölni a kölcsönvett gondolatok forrását. Ez a „jegyzet” ugyanis túlnyomórészt szó szerinti átvétele egy angol szerző, Graham Good esszétörténeti munkája első fejezetének. (A jelöletlen idézetek lelőhelye: Graham Good: *The Observing Self*, London, 1988. 1-16. o.) Nagy hasznára lehetett volna a magyar tudománynak és az érdeklődő közönségnek, ha Mikó Krisztina nemcsak vázlatosan, hanem részleteiben is ismerteti a műfaj Graham Go-

od által javasolt hármass megközelítését, az pedig monográfiája színvonalát emelhetette volna, ha a Good által körvonalazott műfajelméletet és elemzési módszert Halász esszéinek interpretációjában is alkalmazza. Egy regényíróról sem lehet úgy értekezni, hogy figyelmen kívül hagyjuk a regényirodalom történetét, ügyet sem vetünk a regény műfajának elméleti megközelítéseire, és választott szerzőnket mindössze néhány kortársához való viszonyának tükrében értékeljük. Ha így járunk el, sötétben tapogatózunk és a levegőbe beszélünk.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy mind a hazai, mind pedig a külföldi szaktudományban hiányzik egy olyan, nagy hagyományokkal rendelkező, átfogó, ugyanakkor részleteiben is kidolgozott elméleti háttér, amely például a regényműfaj esetében a kritikusok és irodalomtörténészek rendelkezésére áll. Nem is az esszéműfaj kialakító esztétikai és irodalomelméleti koncepciójának kidolgozását várjuk el egy esszéíró mai monográfusától, hanem azt, hogy legalább a meglévő eredményeket integrálja művében, és legalább a műfajjal kapcsolatos legalapvetőbb elméleti problémákat ismertesse.

Egy esszéíróról szóló kritikai beszédnek mindenekelőtt azt a kérdést kell feltennie, hogy miképpen értékelje az esszében tett kijelentéseket, milyen „igazságtartalmat” tulajdonítson nekik. Az esszé műfajának legtöbb komolyan vehető elméletírója – köztük Good is – egyetért abban, hogy az esszé kijelentései nem fiktivék ugyan, de nem is tudományosak, pontosabban ha rokoníthatók is más diszciplínák beszédmódjaival, a tudományéval, a filozófiáéval, a szépirodaloméval vagy a publicisztikáéval, nem azonosak velük, mivel az esszé lényege az ismert rendszereken kívüli tudás megragadása. A másik jellegzetesség, amelyet az e „meghatározhatatlan” műfaj definiálásával kísérletező szerzők egyaránt megállapítanak az esszében foglalt nem-szisztematikus tudással összefüggésben, az empiria, a személyes tapasztalat kitüntetett szerepe. Mihail Epstejn *A kötetlen műfaj törvényei* című tanulmányában (Orpheus, 1993. 2-3. sz. 181-182. o.) így vonatkoztatja egymásra e két alapvető műfaji „törvényt”: „Az esszéirodalom felfedezett egyfajta – természeténél fogva változó – közös nevezőt, ami lehetővé teszi számára, hogy egységbe foglalja és kölcsönösen átalakítsa a világ ember által történő birtokbavételének különböző módozatait, mivel éppen ennek a végtelenül sokféle megismerésre való képességnek a nyitját igyekszik elsajátítani, megtalálni.

Az esszé nem egyéb, mint »empíria«, amely az emberi megismerés és cselekvés összes válfaját lényegileg kezdetleges állapotában rögzíti, nem törődve azzal, hogy végső kiteljesedésük messze-menően különbözik és olyan szférákba tartozik, amelyeknek első pillantásra kevés közük van egymáshoz.”

Az esszé tapasztalathoz kötöttségéből következik az a harmadik alapvető műfaji sajátosság, hogy a megismerés minden esetben önmegismerést is jelent, vagyis a megfigyelő és a megfigyelt tárgy állandó kölcsönhatásban állnak egymással, megbonthatatlan egységet képeznek.

Mindebből az következik, hogy elhibázottnak kell tekintenünk azt a prekonceptciót, amely egy esszéíró műveiből tudományos, esztétikai, filozófiai vagy bármilyen más rendszert próbál rekonstruálni. Ez nem azt jelenti, hogy ne lehetne például Montaigne „filozófiai irányultságáról”, Virginia Woolf „esztétikájáról” vagy Németh László „politikai nézeteiről” beszélni esszéik alapján. Az ilyen, egyetlen rendszeres diszciplína felőli megközelítésnek is lehet létjogosultsága természetesen, amennyiben a szerző tudatában van az ilyen típusú esszé-elemzési módszer korlátainak, egyoldalúságának. Ha azonban a választott szerzőt kifejezetten mint esszéistát kívánjuk tárgyalni, akkor elengedhetetlen a műfaj sajátosságait, komplexitását figyelembe vevő elemzési módszer alkalmazása vagy kialakítása. Halász Gábort ugyanis, esszéit olvasva, nem tekinthetjük sem csak irodalomtörténésznek, sem csak politikai gondolkodónak, sem csak esztétának, sem csak

szépírónak, sem csak morálfilozófusnak, hiszen ezek a diszciplínák írásonként különböző mértékben elegyedve egyaránt föllelhetők esszéiben. A róla szóló monográfiának – legalábbis ami az esszéket tárgyaló fejezetet illeti – „esszészerűségében”, vagyis Good szavával, „univerzális partikularitásában” kell megragadnia a gondolkodás- és írásmódját. Egy ilyen módszer lehetővé tenné, hogy ne elszigetelten, hanem kölcsönhatásaiban, változásaiban és a maguk teljességében írassuk le Halász Gábor esztétikai, etikai, társadalomelméleti, irodalomtörténeti, stílus- és mentalitástörténeti nézeteit, vagyis azt a diszciplináris rendszerek fölötti tudást, melyet a személyes tapasztalat hitelesít az olvasó számára. Az esszé-műfaj specifikumának figyelmen kívül hagyása a legkörülmétektől alakalmazott szaktudományos (esztétikátörténeti, irodalomtörténeti stb.) megközelítés esetében is szükségképpen vezethet torz arcképhez és fél igazságokhoz. Hát még ha a monográfus nem is mozog mindig otthonosan választott szerzőjének kedvenc témáiban!

Bár az esszétől nem idegen a paradoxon, hiszen az esszéíró, ha megfigyelésének tárgyául önmagát tette meg, gyakran kénytelen fölismerni saját vélekedéseinek, érzéseinek, vágyainak és cselekedeteinek egymást kizáró ellentéteit, Mikó Krisztina Halász-monográfiáját olvasva az a benyomásunk, hogy az ellentmondásosság nem elsősorban a tárgyalt szerző jellemzője, sokkal inkább a monográfusé. Míg Halász pályájának bemutatásánál az írások időrendje az egyetlen szervező elv, a fejezet bevezetőjében Mikó Halász gondolkodásának időben egymástól távol eső fejleményeit indokolatlan nagyvonalúsággal hozza közös nevezőre. A Berzsenyi-portré kapcsán, amelyben az esszéírói elvek summatátát látja, a következőket írja: *„...Berzsenyi válságának elemzése az esszéírói érdeklődésnek is pontos tükröképe volt, hiszen a költő bizakodása az értelemben, az esztétikai értékeknek is alárendelt erkölcsben és haladásban, és a törvényességben – egy egyetemes érvényű és korszakhatároktól független eszmerendszernek és gondolkodásmódnak a Halász-életmű egész orientációját meghatározó szerepéről árulkodott. Ez az eszmerendszer és gondolkodásmód pedig nem volt más, mint a liberalizmus »magyar változatának« a felvilágosodás szabadság, egyenlőség és nemzetiség harmóniáját hirdető törekvéseire épülő elmélete és gyakorlata.”* (35. o.) Ha jól értem ezeket a nehézkes mondatokat, itt Mikó Krisztina valami olyasmit állít, hogy Halász egész orientációját a liberalizmus határozta volna meg, amely „egyetemes érvényű és korszakhatároktól független eszmerendszer” lett volna (bár ebben az esetben nem érthető, miért kell hangsúlyozni annak „magyar változatát”). A következőkben csak egyre sűrűbb lesz a homály Halász vélt liberalizmusa körül, hogy a problémakör ismertetése a következő, paradox módon rejtélyes mondatban záruljon le: *„Ami ezt a liberalizmuskonceptiót illeti, abban Halász értékcentrikus konzervativizmusa a rendi gondolat keretein belüli továbblépésnek az ancien régime társadalmi mozgásterére emlékeztető lehetőségeit fedezte fel.”* (36. o.) Ezek a megállapítások nemcsak sajátos megfogalmazásuk miatt olyan különösek, hanem azért is, mert aki ismeri Halász Gábor pályájának a harmincas évek közepéig tartó szakaszát, az tudhatja, hogy Halászt az ekkori írásai alapján a legnagyobb jóindulattal sem lehet liberálissá stilizálni. Halász világnézete ekkoriban az általa modernnek nevezett európai konzervativizmus, és legfőbb törekvése, hogy ezt a szellemi attitűdöt honosítsa meg Magyarországon is. Gondolkodásának középponti értékei a következőkben nyilvánulnak meg: a XVIII. századi európai és magyar arisztokráciáinak tulajdonított erkölcsi és társadalmi értékek követendő mintaként állítása elsősorban a szellem emberei elé, a magyar történelmi tudat megteremtésének és a múlt értelmezésének igénye, az egyén fölötti kategóriák, az osztály, a nemzet, a család elsőbbsége az egyénnel szemben, morális értékei pedig a szenvedés tudatában is vállalt alázat, a szolgálat, a fegyelem, az egyén fölötti eszményeknek való megfelelés. Mindezek az értékek Halász szerint a klasszicizmusban nyernek esztétikai formát, és Halász esszéíróként és kritikusként a klasszicizmus formafegyelmét, „az egyént elnyomó nagy művet” igyekszik jogaiba visszahelyezni. Ezek az értékek képezik az egyes írások – Epstejn terminusával élve – „esszémainak” (gondolatképeinek) alapját,

amilyen például a portrékból kirajzolódó magányos szellemi emberek alakja, akik vállalták a meg nem értettséget, a társalanság és elszigeteltség okozta szenvedést, saját etikai alapú meggyőződésükhöz és egyén fölötti eszményeikhez a korszellem ellenében is mindvégig hűek maradnak. A tragikus arisztokratizmus esszémája a Bacsányi-portréban így jelenik meg: „...ellenállásából az ellenséges világgal szemben mit sem ad fel, és ahogy gyérülnek a művek, magatartása lesz lassanként mélységesen esztétikus; a következetes jellem szépsége, mely kárpótol az elmaradt versekért.” (Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*, Magvető, 1981. 214. o.) A tragikus arisztokratizmus Halász felfogásában egyáltalán nem korhoz kötött, hanem a hagyomány természetéből adódik, és a hagyomány számára nem történelem, hanem esztétikai-etikai kánon. Ezért is jelenhet meg ugyanaz az esszéma különböző alakváltozatokban az időben egymástól oly távoli alkotók jellemzésében, mint amilyen Besse nyei és Horatius.

Halász *Az ancien régime új felfogása* című, az 1927-es Magyar Szemlében publikált cikkében, amely jól jellemzi politikaelméleti orientációját, a liberális történetírással szemben a francia Funck-Bentano munkája alapján arra a következtetésre jut, hogy „Az abszolutisztikus királyok alatt nagyobb volt az alattvalók szabadsága, mint a mai demokratikus berendezkedésben”, és nagy megértéssel beszél arról a gyakorlatról, hogy az államhatárolom a hozzátartozók feljelentése alapján az éjjeli letartóztatásokon fogatosított lettres de cachet-ek (királyi elfogatóparancsok) révén, „a szabadság biztosítása, a közérkölsiség és családi becsület védelmében” beavatkozott családi viszályokba, vagyis a magánélet szférájába. Ez a gondolatmenet a konzervatív gondolkodásnak arról a jellegzetességéről tanúskodik, amelyet Hayek a *Miért nem vagyok konzervatív?* című írásában a következőképpen jellemzett: „A rend a konzervatívok szerint a hatalom szakadatlan figyelmének eredménye; s e célból a hatalomnak szabadságában kell állnia megtenni, amit a konkrét körülmények igényelnek, anélkül, hogy merev szabályok kötnék. [...] A konzervativizmus olyannyira képtelen volt általános elképzelést alkotni arról, miként marad fenn egy társadalmi rend, hogy modern hívei, amikor elméleti alapokat keresnek, mindig azt veszik észre, hogy majdnem kizárólag magukat liberálisnak tekintő szerzőkhöz nyúlhatnak vissza: Macaulay, Tocqueville, Lord Acton és Lecky kétségkívül liberálisnak tartották magukat, és joggal...” (Az angolszász liberalizmus klasszikusai, II. kötet, Atlantis Kiadó, Bp. 1992. 155. o.) (Hozhatunk persze „irodalomtörténeti érvet” is Mikó Krisztina fenti állításaival szemben: a Nyugat ellensúlyozására létrehozott Napkeletben, ahol Halász 1931-ig, a Nyugathoz történő csatlakozásáig publikált, nemigen tűrtek volna meg egy „liberálist”.)

A liberalizmussal szembeni engedékenységek csak a harmincas évek végén és a negyvenes években lesz a Halász-írások jellemzője, vagyis a háború idején, illetve az azt közvetlenül megelőző időszakban. Ekkor válik megértőbbé a korábban mindenestül elutasított XIX. század iránt, ezt mutatja portrészorozatra a magyar viktoriánusokról, s tablója a „ferenczjózsefi” időkről. A XVIII. század nemességének arisztokratizmusát kiterjeszti a polgárság szellemi életének legjobb képviselőire is – híven követve ezzel ifjúkorának meghatározó gondolkodóját, Ortégát. 1928-ban írt recenziójában a spanyol filozófus gondolataiból a nemzedéki elvet és a szellem klasszikus karakterét hangsúlyozza, 44-es esszéjében viszont, azonosulva mestere önkritikájával, Ortega sajátos „lovagi liberalizmusa” kapcsán írja: „Európának ebből a vegetatív [...] állapotából vissza kell találnia szellemisége lényegéhez, ahhoz a szélesebb és nemesebb értelmű liberalizmushoz, amely feudalizmusban és polgárosodásban egyformán megnyilatkozott” (H.G. i.m., 937. o.) – szögezi le, és egyúttal „rehabilitálja” a tizenkilencedik század lenézett doktrínéit: „Liberalismusuk sem volt absztrakt és elfogult, az egyéniséget tisztelve elismerték a közösség jogait, a szabadságban meglátták a veszélyeket, a visszaélés lehetőségeit; nem az egyén kiélése kedvéért követelték, hanem a társadalom javára. Guizot, Stuart Mill, Tocqueville, Comte pontosan megjósolták a bekövetkező válságot, tegyük hozzá, a magyar doktrínék is, Eötvös, Szalay és társaik.” (938. o.) Vagyis gondolkodásában ő is a

Hayek által leírt utat járja be sajátos módon. A negyvenes években, a háború idején egyenesen a békének, az élet és a kultúra megmaradásának, a fontolva haladásnak a záloga számára az idézett doktrínérek liberalizmusával korrigált tradicionalizmus.

Mikó Krisztina érzékeli ugyan a „pálya fordulatát”, de premisszáitól és választott módszerétől akadályoztatva leírni sem képes azt, nem hogy értelmezni. Pedig Halász esszéírói munkásságának ez a lassan érlelődő változása szolgálhat az utókor számára talán a leginspiratívabb tanulságul. Halász útja a konzervativizmustól a liberalizmusig azonban esszéírásának csak egyik vonulata, amellyel párhuzamosan módosulnak esztétikai nézetei, olvasmányainak orientációja, sőt ízlése, stílusa is. Mindezek az alakulások nemcsak a történelmi helyzet és a tragikus személyes sors tükrében értelmezhetők, hanem a választott műfaj dinamikájában is, amely lehetővé teszi az egyén és a világ kölcsönviszonyának változásaiban történő megragadását is. Halász Gábor tollán az esszé maximálisan betölti hivatását: a szellemi univerzum megteremtését az egyéni öntudat alapján.

Mikó Krisztina monográfiája ugyan inkább elhomályosítja, mintsem megvilágítaná e nagyszabású teljesítményt, mégis elismeréssel kell adóznunk bátorságának, amellyel a Halász Gábor körüli csöndet megtörte. (*Balassi Kiadó, 1995*)

